

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Onder Studenten: Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)

Calkoen, G.T.A.

Citation

Calkoen, G. T. A. (2012, November 14). *Onder Studenten: Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)*. Uitgeverij Gingko, Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20129>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20129>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20129> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Calkoen, Godert Theodoor Allard

Title: Onder Studenten. Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw (1838-1888)

Issue Date: 2012-11-14

NOTEN

Voorwoord

- 1 *Leids Nieuwsblad* dd. 28 juni 2005.
- 2 M. Wansbeek-Zijbrands, *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de Commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972* (1982).
- 3 Een volledig overzicht van dit ‘voorwerk’ in het tijdschrift *Arts en Auto* is opgenomen in de Bibliografie.
- 4 Uitzonderingen bevestigen de regel, ook hier: zo wijdde W.Th.M. Frijhoff in 1981 zijn ‘trendsettende’ dissertatie aan *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* - al zijn *gradués* en *étudiants* niet onderling inwisselbaar, tekende Anna Frank-van Westrienen twee jaar later in *De Groote Tour* de educatiereis van Nederlanders in de zeventiende eeuw, zette J. Roelevink haar proefschrift *Gedictieerd verleden* uit 1986 over *Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* in met een vertoog over de student en zijn vooropleiding, en maakte Pieter A.J. Caljé veel werk van de Groningse studenten, in zijn dissertatie anno 2006, getiteld *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw* (en in *De veranderende academie. Studenten en hun cultuur, de universiteit en de samenleving in Groningen in de negentiende eeuw*, gepland te verschijnen in mei 2007 maar uiteindelijk uitgekomen in 2009 onder de titel *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw*). Voor Leiden valt in deze context te wijzen op twee proefschriften, dat van Martine Zoeteman-van Pelt over *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812* uit 2011, en *De Romantische Club* van Peter van Zonneveld over *Leidse student-auteurs 1830-1840* uit 1993.

Inleiding

- 1 Het begrip verwijst naar de hoofdfiguur Jan Salie uit de allegorie *Jan, Jannetje en hun jongste kind* (1842) van de vaderlandse letterkundige en criticus, koopman en makelaar Everhardus Johannes Potgieter (1808-1875), waarin hij de lamlendigheid in zijn tijd hekelde, en in Jan Salie, het jongste kind, de energieloze Nederlander (bij voorkeur saliemelk drinkend omdat hij geen bier of sterke drank kon verdragen) portretteerde.
“Als HEYE zijn ‘ferme jongens en stoere knapen’ aanmaant om niet te blijven staan suffen en POTGIETER toornst tegen de Jan-Salie-geest, dan vergete men vooral niet dat deze uitingen zijn bedoeld als een verzet tegen de geest *binnen* die zelfvoldane burgerij, waaruit de critici zelf afkomstig waren en waarvan zij ook deel uitmaakten.” Zelfs Potgieter wordt “niet als een wekker van sociaal besef, maar vóór alles als prediker van energie en ondernemingslust gezien van die klasse, waarbinnen hij voor zijn idealen weerklank kon en mocht verwachten.” (J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 272). En die weerklank zouden hun klagzangen krijgen, in de tweede helft van de negentiende eeuw.
- 2 De hardnekkigheid waarmee Potgieters etiket voortbestond zou (mede) kunnen verklaren waarom het tot eind 1992 heeft moeten duren eer, bijv., in “een duidelijke lacune” werd voorzien c.q. Willem Otterspeer met zijn proefschrift *De wiekslag van hun geest* een integrale geschiedenis van de Leidse universiteit in de i.c. veronachtzaamde negentiende eeuw presenteerde. Anders gezegd: de negentiende eeuw is lang weinig bemind geweest en daardoor relatief onbekend gebleven, en bijgevolg is het veranderlijke, dynamische karakter van de eeuw lang niet, althans onvoldoende, onderkend.

- 3 Marita Mathijssen heeft de negentiende eeuw nieuw gedefinieerd, niet als een duffe maar als *De gemaskerde eeuw*, waarin de toenmalige burgerij zichzelf een masker van hooggestemde idealen opzette, om zich schijnheilig achter te verbergen maar evenzeer als voorbeeld om zich naar te gedragen (Pieter A.J. Caljé in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans, *Keurige wereldbestormers*, 12-13); vgl. het door Mathijssen (en Jan Bank) geredigeerde *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Overigens: dat niet alleen Marita Mathijssen voor de herijking van de negentiende eeuw verantwoordelijk is, maakt bijv. Boudien de Vries genoegzaam duidelijk in haar Korte Introductie tot het dynamische tijdvak 1795-1896 (in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 11-12).
- 4 De ene eeuw is niet korter of langer dan de andere, maar men rept toch wel van de 'lange' negentiende eeuw - ook omdat er zoveel in voorviel c.q. veranderde!? "Zo krijgen we de lange negentiende eeuw - van 1789 tot 1914 -, de korte twintigste eeuw - van 1914 tot 1979/'89 -, en de wie weet hoe lange 21ste eeuw" (Maarten van Rossem in *Historisch Nieuwsblad* van februari 2010, 49). Pieter Caljé en Jaap den Hollander zien dat toch anders, blijkens hun onlangs uitgekomen overzicht van *De lange twintigste eeuw*, die van 1870 tot heden (door)loopt.
- 5 althans op het Europese vasteland en afgezien van grenscorrecties.
- 6 Dat de identiteitskwesie de gemoederen destijds danig wist te beroeren, blijkt uit de studiebundel *Naties in een spanningsveld* (geredigeerd door Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijssen en Tom Sintobin) over *Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. En met de opwinding erover lijkt het nu weinig anders gesteld te zijn. Enkele jaren terug heeft er tenminste een hoogoplopend publiek debat over het karakter van de Nederlandse identiteit plaatsgevonden, met prinses Maxima als 'buitenstaander'-aanjager die onder verwijzing naar onze multiculturele samenleving onomwonden postuleerde dat 'de' Nederlandse identiteit niet bestaat, waarin o.a. oud-Leids hoogleraar en toenmalig KNAW-president Frits van Oostrom van zich liet horen.
- 7 volgens Marita Mathijssen in interview in *NRC Handelsblad* dd. 13 november 2009 i.v.m. haar eerstdaags daarop gehouden Huizinga-lezing te Leiden.
- 8 *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122/3 (2009) 422-424; in deze recensie wordt gemeld dat rond 1840 een enkeltje trekschuit van Amsterdam naar Haarlem ongeveer 50 cent kostte, omgerekend circa 5 euro. Vgl. Frederik H. Kreuger, *De Tweede Gouden Eeuw*, 147 e.v.
- 9 Ivo van de Wijdeven, *Lombok-comtés en Transvaalkoorts*, 50 e.v.
- 10 Atte Jongstra in recensie van *Plaatsen van herinnering* (vgl. noot 3) in *NRC Handelsblad* dd. 12 mei 2006.
De laatste tijd verschijnen publicaties over de negentiende eeuw die deels a.h.w. verrast lijken, d.w.z. uitgaan van een soort verwondering dat die eeuw zo dynamisch was, o.a. van Willem van der Ham, Maartje Janse, Pim Kooij, Frederik H. Kreuger, Wessel Krul, Jan Luiten van Zanden, Boudien de Vries en Auke van der Woud (zie Bibliografie).
- 11 Op 20 september 1839 arriveerde de eerste, feestelijke, stoomtrein vanuit Amsterdam in Haarlem, aan de oostzijde van het Spaarne bij het voorlopige, uiterst bescheiden station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HSM). (G. [A.J.] Veenendaal, 'Haarlem: Centraal Station. De eerste spoorweg in Nederland', in: Jan Bank en Marita Mathijssen, *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*, 135-147).
- 12 De eerste Nederlandse automobilist was de Haagse fotograaf Adolphe Zimmermans, die op 19 mei 1896 met een ééncilinder Benz, model Victoria, vanuit Arnhem in Den Haag arriveerde; Zimmermans kreeg in 1898 niet nummer 1, maar nummer 6 als registratie. (H. [J.] van Groningen, 'De Pionier: A. Zimmermans, fotograaf', in: A. Bos, H. [J.] van Groningen, G. Mom (red.) en V. van der Vinne, *Het paardloze voertuig*, 85-90).
- 13 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de stadsgenees- en -heekundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw 1832-1866*. Aangezien Meijers titel is ontleend aan die van Fassbinders toneelstuk 'Het

- vuil, de stad en de dood' valt te concluderen dat de dokter het althans in de titel van zijn boek heeft gewonnen van de dood...
- 14 W. Koster, *De grieven der hogeschool tegen de ontwerpen van wet op de geneeskundige staatsregeling*, 5.
 - 15 Zo heeft medisch-historicus Mart van Lieburg er aan herinnerd dat omstreeks 1870 tal van Nederlandse artsen onbekend waren met Semmelweis' idee anno 1847, dat kraamvrouwenkoorts voorkomen kon worden als dokters en verloskundigen hun handen zouden wassen. "Er was een Duitse hoogleraar in Amsterdam die er niet in geloofde en het tijdens zijn colleges dan ook gewoon wegliefte. Talloze studenten zijn door hem opgeleid zonder te weten wat de oorzaak van kraamvrouwenkoorts was." (*Elsevier* dd. 10 juli 1999, 88-89); J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 117-119.
 - 16 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts. Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland*, 25.
 - 17 E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*.
 - 18 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 236-237 (zie noot 13).
 - 19 Waar in dit boek het begrip 'Almanak' is gebezigd, slaat dit per definitie op het jaarboek van de Leidse studenten, vanaf 1864 dat van het Leidsche Studenten Corps (LSC); andere almanakken worden daarom ter onderscheiding steeds met naam en toenaam vermeld (zie Bibliografie).
 - 20 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 8-9.
 - 21 Zie hiervoor o.a.: R. Hooykaas, *Geschiedenis der natuurwetenschappen*, en K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin*.
 - 22 Dit gold evenzeer voor onderwijs in het Grieks, waarvoor zij een testimonium dienden te behalen om hun studie in de geneeskunde te kunnen voortzetten.
 - 23 Mede hierom was de selectie van het natuurwetenschappelijk dispuut 'Humboldt' opportuun, m.d.v. dat daar m.n. de medische invalshoek is opgezocht (> Hoofdstuk V).
 - 24 Andere universiteiten dan die van Leiden, met inbegrip van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, zijn hier in het algemeen buiten beschouwing gebleven. Ten behoeve van een integraal beeld zou het niettemin aanbeveling verdienen om in vervolgonderzoek na te gaan, hoe de studenten in de geneeskunde elders hebben gereageerd op de medische vernieuwingen in de negentiende eeuw.
 - 25 Zie over briefcultuur, m.n. onder studenten: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120/1 (2007) 139. Het is overigens heel goed mogelijk dat een excellent student zich tijdens zijn studie geneeskunde niet zo expliciet heeft uitgelaten, maar in zijn latere loopbaan als arts wel degelijk van zich heeft laten horen. Aangezien het hier exclusief gaat om de studenten als zodanig, is die overweging voor dit onderzoek echter minder relevant.
 - 26 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*; zie voor Sytze Greidanus e.a. Intermezzo II, noot 78.
 - 27 De term 'ego-document' is bedacht door de Amsterdamse historicus Jacques Presser (1899-1970) (zie diens *Homo submersus*, 8; Martine Zoeteman-van Pelt, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812*, 23).
 - 28 al waren prijsvragen naar hun aard te vinden "in de voorhoede van de wetenschapsdynamiek" (Willem Frijhoff in zijn voorwoord bij M.J. van Lieburg, *De academische prijsvragen*), aangezien de uitschrijvers ervan doorgaans studenten trachten te verleiden tot beschouwingen over nieuwe probleemvelden om zo de wetenschap vooruit te helpen. Dat deze insteek zich eveneens bij academische proefschriften voordeed en -doet, behoeft uiteraard geen betoog (vgl. *Studium* 1/3 (2008) 248).
 - 29 Dankzij deze en andere persoonsschetsen is hier het biografische element geschuwd noch verwaarloosd, integendeel, sluit *Onder studenten* aan bij de populariteit die het genre van de historische biografie tegenwoordig geniet (*Geschiedenis Magazine* 46/2 (2011) 8-13 - waarin Binne de Haan de wens uit dat Nederlandse historici meer werk van biografieën maken, waarvan akte! Overigens hebben de intermezzo's geenszins de bedoeling, integrale levensbeschrijvingen te presenteren.

- 30 Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 244 noot 26. Zie over de merkwaardige figuur Van Rijnberk (1875-1953): C.J.M. Brugman, "Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" *Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam*.
- 31 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidse universiteit in de 18de eeuw*, 25-26; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775*, 305.
- 32 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*, 1-5.
- 33 Klaas van Berkel in recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121/4 (2008) 498.
Het is aan de andere kant goed voorstelbaar dat 1876 vanuit Amsterdams perspectief wel degelijk een heldere scheidslijn betekent. Immers, de Leidse status als hogeschool van Holland had wel ingehouden dat het machtige Amsterdam achter het net viste, tot eeuwenlange frustratie van deze metropool, want er gingen driehonderd jaren geduld overheen (1575-1876) eer ook de stad aan het IJ officieel een universiteit rijk was, met alle prerogatieven van dien. Het werden er toen trouwens maar meteen twee, want behalve dat het Athenaeum Illustre (anno 1632) tot Universiteit van Amsterdam promoveerde, stichtte de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper (1837-1920) er in 1880 de Vrije Universiteit; Kuyper was in 1862 magna cum laude in de theologie gepromoveerd te Leiden (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 164).
- 34 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960*, 239-240.
- 35 E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*.
- 36 Annet Mooij, *De polsslag van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam*, 166.
- 37 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 334.
- 38 Volgens A.C.J. de Vrankrijker (in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 284) roepen citaten bijeengelezen uit de studentenlectuur van die tijd een eenzijdig beeld op, dat te negatief en te overdreven is om al te serieus te nemen.
- 39 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.
- 40 *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/1 (2006) 55-75; vgl. Klaas van Berkel in recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120/1 (2007) 140-141.
- 41 Onder 'studie' moet worden verstaan: het student-zijn en de wetenschappelijke vorming (Annelies Noordhof-Hoorn in webrecensie van L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans' *Keurige wereldbestormers in Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 125/1 (2010)).
Onder de titel *Betrokken*, maar neutraal belichtte Annelies Noordhof aan de hand van de landelijke studentenpers het (zelf)beeld van de Nederlandse studenten in de tweede helft van de negentiende eeuw; haar voordracht vond plaats in het kader van het symposium over het aanzien van de Nederlandse universiteiten, dat onder auspiciën van het genootschap Gewina, het Descartes centrum en het Huizinga Instituut op 2 december 2011 te Utrecht werd gehouden.
- 42 Zie over de Groninger 'affaire-Hermans' o.a.: E.W.A. Henssen, *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*, 367-371, 380-381; Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 188-197.
De Leidse universiteitshistoricus Willem Otterspeer bereidt de wetenschappelijke biografie van W.F. Hermans (1921-1995) voor, waarvan de publicatie vanaf 2012 is gepland.
- 43 Almanak 1870, 211.
- 44 Leen Dorsman, *Een kwart eeuw universiteitsgeschiedenis in Nederland*, 53.
Zie voor een algemeen overzicht van de universiteitsgeschiedenis bijv.: special *Spiegel Historiae* 31/4-5 (april-mei 1996) onder redactie van Hilde De Ridder-Symoens.
- 45 Hilde De Ridder-Symoens in recensie van *Academisch leven in Studium* 3/2 (2010) 99-100.

- 46 bijv. Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, en A.C.J. de Vrankrijker die zich in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* ten doel stelde het 'vrolijke studentenleven' op heterdaad te betrappen; alsook Anna Frank-van Westrienen, die de 'Groote Tour' - de trek van studenten van de ene naar de andere (Europese) universiteit - in de zeventiende eeuw naging (zie Bibliografie).
- 47 bijv. diverse studies van Willem Otterspeer en Peter van Zonneveld binnen het kader van de Leidse universiteit (zie Bibliografie).
- 48 bijv., zoals door Leen Dorsman aangegeven, talrijke (gedenk)boeken gewijd aan corpora, verenigingen, disputen etc. Blijkt Dorsman daarvan over het algemeen niet erg onder de indruk te zijn, een studie als die van Oscar Steens over de Rooms-Katholieke studentenvereniging 'Sanctus Thomas Aquinas' te Amsterdam (zie Bibliografie) kan als een gunstige uitzondering worden beschouwd.
- 49 bijv. de door F.W. Blase geredigeerde evaluatie van studenten onder de Duitse bezetting, en de herinneringen van studentenleider Ton Regtien aan de jaren zestig van de vorige eeuw (zie Bibliografie).
- 50 bijv. de roman van J.J. Voskuil over een groep Amsterdamse studenten Nederlands omstreeks 1950, en de terugblik van Kees van der Pijl op het Leidse corpsleven anno 1967, alsook de meer speelse werkjes van Albert Gillissen en Paul Olden; en - in de eeuw die ons hier bezighoudt - het oeuvre van Hildebrand, Klikspaan, Piet Paaltjens e.a. (zie Bibliografie).

Hoofdstuk I

- 1 De (onder)titel is niet alleen om de charme van de alliteratie gekozen, maar vooral om de bedoeling van dit hoofdstuk over nieuwe vindenzen te onderstrepen. 'Eureka' (eig. Gr. *heurèka* - ik heb [het] gevonden) is afkomstig van c.q. toegeschreven aan de grote wis- en natuurkundige Archimedes van Syracuse (287-212 v. Chr.) toen hij onder het baden de naar hem vernoemde wet ontdekte, en is volgens Maarten Franssen (in *Archimedes in bad*, 13) "in al zijn eenvoud zoveel als de wapenspreuk en strijdkreet van de natuurwetenschap."
- 2 in reactie op Verlichting en classicisme eind achttiende eeuw opgekomen beweging, die zich onder meer kenmerkte door een grotere waardering voor gevoel en verbeelding tegenover de ratio en door ontevredenheid met de eigen tijd en plaats (Potgieter!), die zich uitte in hernieuwde belangstelling voor het verleden en het exotische. De historische *roman* beleefde zijn bloeiperiode.
In *De Romantische Club*, 55-63, geeft Peter van Zonneveld een uitvoerige, voornamelijk literair-getinte uiteenzetting van de geschiedenis van het begrip Romantiek.
- 3 genoemd naar de in Wenen door Boerhaaves leerlingen Gerard van Swieten en Antonius de Haen geschoolde medicus Franz Anton Mesmer (1734-1815), die uitging van een invloed der planeten op de dierlijke organismen (dierlijk magnetisme) en via séances trachtte genezing te bewerkstelligen; hoewel de geleerde genootschappen hem afwezen, groeide de aanhang voor zijn bijzondere geneeswijze ('therapeutische techniek') sterk, niet alleen in Frankrijk waar hij de gunst van koningin Marie Antoinette genoot, maar ook in Engeland, Duitsland en ons land. Zijn adellijke volgeling Puységur bracht de opgewekte verschijnselen in verband met clairvoyance en ontdekte in 1784 het kunstmatig somnambulisme, de hypnose, die al in 1829 bij een operatie werd gebruikt. (Karl Ed. Rothschild, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 318; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 185; zie tevens Robert Darnton, *Mesmerisme en het einde van de Verlichting in Frankrijk*, en Joost Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*).
- 4 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 197.
- 5 de leer van de Duitse Samuel Hahnemann (1755-1843); zijn levensleer was vitalistisch en dynamistisch, en als zodanig viel Hahnemann in zijn tijd dus niet uit de toon - zo meende hij

dat alleen ziekelijke levenskracht ziekten voortbrengt. Toen hij kinabast, die tegen koortsen werd aangewend, op zichzelf beproefde, voelde hij zich enigszins koortsig, en concludeerde dat de natuur soms een chronische ziekte geneest door een lichte daarbij komende; de geneesheer dient dus het middel te kiezen dat soortgelijke verschijnselen kan doen ontstaan: *similia similibus* (het gelijke worde door het gelijke genezen).

Voor Hahnemann telden dus de symptomen, en niet zozeer de diepere oorzaken van ziekten. Het andere dogma van zijn theorie was de potentiëring door verdunning: bijvoorbeeld tien druppels van een medicinale tinctuur sorteren meer effect als ze in gedeelten om de twee uur worden toegediend dan ineens tegelijk, en ook werkt één druppel verdund en in een aantal malen gegeven krachtiger dan één onverdunde dosis van acht druppels van die tinctuur. In tegenstelling tot de vrijwel vergeten Mesmer is Hahnemanns homeopathie nog altijd volop valide, als min of meer heterodoxe medische beweging met eigen artsen en apothekers, ziekenhuizen en tijdschriften. (Karl Ed. Rothschiuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 336-342; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 185-187; zie tevens Trevor M. Cook, *Samuel Hahnemann; biografie van de grondlegger der homeopathie*).

- 6 zoals de iatromechanische leer van Herman Boerhaave (1668-1738), het mechanisch-dynamisch stelsel van Friedrich Hoffmann (1660-1742), het animisme van Georg Ernst Stahl (1660-1734), en de leer der irritabiliteit en sensibiliteit van Albrecht (von) Haller (1708-1777) - waarvoor men o.a. terecht kan bij Karl Ed. Rothschiuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 240-252, 293-305, 343, en bij H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 681 e.v., c.q. 690-718; zie tevens, niet alleen voor laatstgenoemde stroming, het Leidse proefschrift van G. van der Waa over 'De Irritabilitate'. Veel van de genoemde theorieën kwamen samen in de conceptie van Haller; de romantische geneeskunde nam deze ideeën over of verwierp ze, om vervolgens omstreeks 1840 plaats te maken voor de realistische c.q. natuurwetenschappelijke geneeskunde, van de Franse kliniek en het Duitse laboratorium. N.B. Boerhaave leeft niet zozeer voort als iatromechanicus, maar als clinicus, en in werkelijkheid door zijn opzet van de medische opleiding: een natuurwetenschappelijke basis (natuur- en scheikunde), daarna theoretische vakken, en tenslotte de geneeskundige praktijk. Deze opzet heeft zich in elk geval tot na de Tweede Wereldoorlog kunnen handhaven. (Zie ook Hoofdstuk IV).
- 7 Zo moet Boerhaave ziekteoorzaken bovenal in mechanische ontregelingen ('bloedopstop-pingen') hebben gezocht (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 312).
Zich afzettend tegen de neiging van natuur- en scheikunde om alleen vanuit eigen wetten het leven te begrijpen, ontwikkelde Bordeu een leer over het leven, wars van fysische en chemische processen. Onder de indruk van Hallers ontdekkingen kwam hij ertoe de klierafscheiding en andere levensverschijnselen tot voorvallen van hogere, vitale orde te verklaren. In zijn optiek leiden alle delen van het lichaam hun eigen leven, gevoelen en bewegen zich op een daarvoor steeds weer bijzondere manier, in samenhang met de plaatselijke structuur. (E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 234-235).
- 8 Het dynamisme (Gr. *dunamis* = macht) dat als wetenschappelijke theorie was opgekomen in reactie op het animisme, beleefde samen met het vitalisme in het begin van de negentiende eeuw zijn hoogste bloei, en culmineerde in - hiervoor in noten 3 en 5 genoemd - mesmerisme en homeopathie. (Winkler Prins *Encyclopaedie* dl 7 (Amsterdam/Brussel 1950⁶) 692, en dl 13 (Amsterdam/Brussel 1952⁶) 214-215; Karl Ed. Rothschiuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 323-330, 343; H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 813, 828, 834).
- 9 Karl Ed. Rothschiuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 330-335.
Zo wees Hufeland in zijn medio negentiende eeuw door elke praktizerende geneesheer geraadpleegde handboek *Encheiridion medicum* (1836) o.m. op het belang van de "drie

middelen in de geneeskunde, die als magnaten (...) boven aan staan (...): de aderlating, het braakmiddel en het opium.” (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 197-199).

Dat Hufeland omstreeks 1840 ook in Leiden gezien was en tot de verbeelding sprak, blijkt uit Hildebrands *Camera Obscura* (314), waarin de neef van Nicolaas Beets als Gerrit Witse is opgevoerd. Wanneer deze zich als medicus in Nijmegen vestigt, geeft hij “het eerwaardige gelaat van den grooten Hufeland, dat [in zijn studentenkamer] te Leiden met een paar spelden aan ’t behangsel was vastgemaakt geweest” maar inmiddels “een zwaarmoedige lijst had gekregen”, een mooi plekje in zijn spreekkamer. (D. de Moulin red., *Kracht en Stof*, I).

Joris Bromminck, de auteur van *Waarachtige physiologie van den student* (41), geeft eveneens te kennen op de hoogte te zijn, wanneer hij in verband met de kwakzalverij opmerkt: “... als een Hufeland zegt, dat hy geen geneesheer zou willen wezen, zonder opium ...”.

- 10 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 173-175; Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 342-352.
- 11 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 342-343, 346, 351-352.
- 12 Ibidem, 352-356; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 199-200.
Nog in een rede in 1853 herinnerde de Utrechtse prof. F.C. Donders aan deze episode: “Broussais hield de in het slijmvlies der darmen bij sectie steeds aanwezige roode plekken voor ontstekingen en schreef voor, die door aderlatingen te bestrijden, wat meer bloed heeft doen vloeien dan alle oorlogen van Napoleon tezamen.” (E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 320).
- 13 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 385-388, 394-396.
In *Wetenschap en intuïtie* belicht H.A.M. Snelders het Duitse romantisch-speculatief natuuronderzoek rond 1800.
- 14 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 220-223.
- 15 Ibidem, 375-378.
- 16 Ibidem, 222, 379-380; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 65-67.
Rokitansky heeft de kritiek van Virchow ter harte genomen, en zijn speculatieve beschouwingen in een volgende druk van zijn handboek (1855-'61) achterwege gelaten.
- 17 H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 718-720; zie ook dit Hoofdstuk, noot 6.
- 18 Ibidem, 852-853; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 200-202, 247.
- 19 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 148, 155 noten 5 en 6.
- 20 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 336.
- 21 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 22.
- 22 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 147; vgl. G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 47-48.
Met Biedermeierperiode is het tijdvak 1815-1848 in Duitsland bedoeld, gekenmerkt door een neiging tot het eenvoudige en het nuchtere, het huiselijke en het burgerlijke, en qua kunstrichting een reactie op de vorstelijke empirestijl uit de Napoleontische tijd (*Oosthoek Werk Encyclopedie*. Ede 1985, 1991. 91).
- 23 Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 176-184.
- 24 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 278.
- 25 Ibidem, 232.
- 26 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 210-215.

- 27 Ibidem, 211, 215; Karl Ed. Rothschuh, *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*, 381-384.
 - 28 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 181-183; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 218-219.
 - 29 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 216-218; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 228-229.

Op Pasteurs roem valt wetenschappelijk echter wel het nodige af te dingen, zo blijkt uit onderzoek van de Amerikaanse wetenschapshistoricus Gerald L. Gleison, door hem begin februari 1993 gepresenteerd en vervolgens te boek gesteld in *The private science of Louis Pasteur*. Nauwgezette bestudering van diens lang geheim gebleven laboratorium-journaals bracht een frauduleuze handelwijze aan het licht; zo moet Pasteur wel zijn toevlucht hebben genomen tot ordinair bedrog en maakte hij zich schuldig aan medisch-ethisch wangedrag (Felix Eijgenraam, 'Louis Pasteur was een fraudeur', in *NRC Handelsblad* dd. 15 februari 1993; A.J. Dunning in recensieartikel 'Louis Pasteur (1822-1895). Een held met gebreken', in *NRC Handelsblad* dd. 9 september 1995).

Overigens: mededogen met proefdieren was Pasteur vreemd, maar dat viel niet op in Frankrijk dat, anders dan Engeland, nooit echt in de ban van anti-vivisectie bewegingen raakte.
 - 30 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 218-221.
 - 31 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 222, geeft inzake 1846 als sterftcijfer 11,4 procent op; A.P.M. van der Meij-de Leur vermeldt in *Van olie en wijn* (9) daarvoor 12,24 procent. De aantallen overleden kraamvrouwen komen voor in het naslagwerk van Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 401.
 - 32 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 221-222.
 - 33 H.L. Houtzager, *Wat er in de kraam te pas komt*, 11-14.
 - 34 De klinische oriëntatie in de Franse geneeskunde leidde, mede dankzij de reorganisatie van het medisch onderwijs tijdens het Napoleontische bewind, tot gelijkwaardigheid tussen de chirurg, therapeut van het lokale defect bij uitnemendheid en wegens het belang van de militaire chirurgie toch al in een bijzondere positie in de Franse kliniek, en de medicinae doctor. Koning Lodewijk XV had de verschillen in status en positie tussen geneesheren en heelkundigen trouwens al in 1731 officieel opgeheven - sindsdien stonden zij er op gelijke voet (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 202; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 23).
- Dat dit ook in ons land opging, blijkt uit de mededeling van C.C. Delprat in *De wording en de geschiedenis van het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam, 1790-1915*, 24: "de chirurgijns en de doctoren in de geneeskunde zouden" reeds in de eerste Algemene Vergadering van dit (nu nog altijd springlevende!) gezelschap "broederlijk naast elkander zitten!" (Zie over dit gezelschap, dat zich niet tot de hoofdstad beperkte maar tevens leden van elders kende, ook: K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap* en Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 117, 124-128, 185, 200). Dankzij deze harmonie in het 'verlichte' genootschapsleven kon de geneesheer beginnen aan een geleidelijke metamorfose van theoreticus naar practicus. De beroepsorganisaties hadden een ontmoeting tussen genees- en heelkunde lang in de weg gestaan - zoals het collegium medicum vasthield aan de aparte, geleerde status van de medicinae doctor, wilde het gilde alles bij het oude laten. Hun opheffing in de Franse Tijd maakte impliciet een eind aan die blokkade, en schiep tevens ruimte voor kwalitatieve verandering in dit opzicht in het medisch onderwijs en in de gasthuizen. (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 87 noot 16; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 126). Overigens leefde de wens om deze scheiding op te heffen vooral onder medici, die daar ook een minder wetenschappelijk motief voor hadden, namelijk het veroveren van terrein op de chirurgijns die de geneeskundige zorg op het platteland beheersten ... (Sarah Blom in recensieartikel in *NRC Handelsblad* dd. 17 oktober 1998).

- 35 De talloze gewonden en de frequente troepenverplaatsingen tijdens de Napoleontische oorlogen inspireerden de twee grote Franse legergeneesheren Pierre François Percy (1754-1825) en Dominique Jean Larrey (1766-1842) tot enkele opmerkelijke vindingen, om eerste hulp op het slagveld te kunnen bieden en/of om de gewonden zo snel mogelijk van daar te kunnen evacueren.

Percy ontwierp een ambulance, getrokken door vier paarden, die echter geen gewonden vervoerde, maar medici, verplegers, verband- en geneesmiddelen rap naar de plaats des onheils kon brengen om daar eerste hulp te verlenen terwijl de gevechten nog gaande waren, in plaats van -zoals vroeger- daarmee te wachten tot de strijd was afgelopen. De Duitsers noemden de langwerpige, houten wagens 'La Wurst' (worstje). De jonge Larrey bedacht in 1792-'93 de 'ambulances volantes', lichte twee- en vierwielige wagens die de troepen volgden en chirurgen en hun materialen naar de frontlinie brachten, voor hulpverlening ter plaatse van het ongeval en óók bedoeld om gewonden af te voeren teneinde hen achter de gevechtslinies te kunnen verzorgen. Napoleon loofde Larrey's 'vliegende ambulances' als "une des plus haute conceptions de notre siècle". Men kan ze beschouwen als primitieve voorlopers van de hedendaagse Urgentieteams. Maar er speelde in de waardering van de oorlogszuchtige keizer voor zijn twee geneesheren en hun ambulances ongetwijfeld ook een ander dan een geneeskundig-humanitair oogmerk mee. Aangezien hij er geen moeite mee had de levens van vele tienduizenden soldaten voor zijn zaak te offeren en de bronnen waaruit hij nieuwe recruten kon putten steeds meer droogvielen, was er hem uiteraard ook veel aan gelegen de gewonde Franse militairen te laten oplappen om ze opnieuw te kunnen inzetten - de militair-strategische component. Toen Percy er eind 1808 in Spanje in slaagde meer dan 2.500 man in de gelederen te laten terugkeren, ontving de keizer hem, "zijn voldoening niet verhelend" (K.T.A. Halbertsma, *Napoleon en zijn geneesheren*, (11) 393). De benadering waarbij het algehele heil van het leger vóór en boven dat van de individuele soldaat ging, zou trouwens niet een uniek prerogatief van Napoleon zijn maar in elk geval tot in de Tweede Wereldoorlog een rol blijven spelen (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 28).

Gaandeweg zou Percy's 'La Wurst' het veld ruimen voor Larrey's 'ambulances volantes', al is wel beweerd dat, ofschoon het concept van de laatste op naam van Larrey staat, de eer daarvoor eigenlijk aan Percy toekomt (K.T.A. Halbertsma, *Napoleon en zijn geneesheren*, (10) 331, (11) 388-390). Hoe dat ook zij - het onmiskenbare belang van de 'ambulances volantes' dient, de gehele Napoleontische periode in aanmerking genomen, echter toch ook weer niet te worden overschat, aangezien dit ambulancestelsel toen "slechts een druppel van behoorlijk georganiseerde medische hulpverlening vertegenwoordigde in een zee van tekorten en desorganisatie". (J.A. Verdoorn, *Arts en oorlog I*, 245, 247-249, 252, 261, 267, 289).

N.B. Aan deze noviteit is hier vooral aandacht besteed i.v.m. de rol die Leidse medisch studenten in het kader van de ambulance-activiteiten in de Frans-Duitse oorlog (1870-'71) zouden vervullen - en die beschreven is in Hoofdstuk III.

- 36 In *Pijn* geeft Amanda Kluvelde een culturele geschiedenis van de pijnbeleving; zie ook haar bijdrage 'Tijdperk van de pijn' in *Geschiedenis Magazine (SH)* 43/4 (juni 2008) 8-13.

- 37 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 223-226.

- 38 Ibidem, 228-232.

- 39 Ibidem, 226-227; A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 137-138.

Zie voor deze geschiedenis tevens J.A. Verdoorn in *Arts en oorlog I*, 383-428, en Leo van Bergen in *De zwaargewonden eerst?*, 37-55. Ook het verschil van inzicht tussen Henri Dunant en de door hem zeer bewonderde Florence Nightingale die niets van de Rode Kruis-gedachte wilde weten, komt bij beiden ter sprake: Verdoorn, 385-386 en 392; Van Bergen, 39-40.

Marianne Mooijweer evalueert in haar bijdrage *Eén dokter voor duizend man* uit 2010 de betekenis van de honderd jaar eerder overleden 'vader van het Rode Kruis'.

- 40 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 227-228.

Haar reputatie als heldin, als een bijkans heilige is eind vorige eeuw in een nieuw daglicht

gesteld door fysicus en psycholoog Hugh Small in *Florence Nightingale, Avenging Angel*. Volgens Small is Florence Nightingale er na terugkeer in Engeland achtergekomen dat vele duizenden soldaten in het Engelse hospitaal niet hadden behoeven te sterven indien zij direct na haar aankomst in Scutari de hygiënische maatregelen had genomen waartoe later de gezondheidscommissie van de regering opdracht gaf. Deze onthutsende uitkomst van een uitvoerige statistische analyse achteraf zou haar fysiek geveld, en opgezaald hebben met een ondraaglijk schuldcomplex. Het besef tekortgeschoten te zijn zou de breideloze werkdrijf verklaren waarmee zij vervolgens als een 'wrekende engel' allerwegen ijverde voor een betere gezondheidszorg in het algemeen en voor de rol van hygiëne bij de behandeling van zieken in het bijzonder - om (voortaan) mensenlevens te redden ... Ook Mark Bostridge schetst in *Florence Nightingale. The Woman and Her Legend* een genuanceerd beeld, van de mythe van een engelachtige verschijning tot de werkelijkheid van een gedreven, vastberaden vrouw met een ijzeren wil. Zie eveneens: Afke van der Toolen, *Florence Nightingale (1820-1910). Handjes vasthouden lag haar niet*.

Nochtans staat deze pionier tot op heden te boek als de grondlegger van de moderne verpleegkunde, die "in menig opzicht als 'the lady with the lamp' letterlijk en figuurlijk licht bracht in de toenmalige duisternis" (N.B. Goudswaard, *Inleiding tot de geschiedenis van de verpleegkunst*, 102).

- 41 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 206-209.
- 42 Ibidem, 202-203; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 35-36.
In *Kloppen en luisteren* beschrijft Kuijjer de geschiedenis van percussie en auscultatie. De percussie was omstreeks 1755 bedacht door de Oostenrijker Leopold Auenbrugger (1722-1809). Het betrof destijds revolutionaire onderzoeksmethoden met behulp van instrumenten: de percussie van hamer en plessimeter en de auscultatie van de stethoscoop.
- 43 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 231, 234, 236-237.
- 44 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 215.
- 45 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 247-249.
- 46 Ibidem, 250-252; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 172.
- 47 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 251-252.
- 48 Deze opheffing was ingegeven door het toenmalige vrijheidsideaal, dat een ieder elk bedrijf of beroep moest kunnen uitoefenen, zonder door bindende voorschriften belemmerd te worden. Aangezien vanwege die abrupte afschaffing talloze misstanden dreigden te ontstaan, keerden de gilden in de Franse Tijd terug, zij het in een wat andere organisatievorm. (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 78).
- 49 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 139.
- 50 E.H. Kossmann, *De lage landen, 1780-1980*, 66.
- 51 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 166.
- 52 Dit was de voortzetting van het vrijwel gelijknamige (alleen het woord 'Nederlandsch' ontbrak) door Lodewijk Napoleon in 1808 in het leven geroepen instituut (G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 145).
- 53 Zie over de late introductie van de koortsthermometer in de Nederlandse universiteitskliniek: C.E. Daniëls, *De thermometer aan het ziekbed*; vgl. Hoofdstuk II, noten 13 en 47.
- 54 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 146.
Ermerins, leerling van Pruys van der Hoeven, werd in 1844 benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Groningen; hij werd in 1855 bovendien lid van de Akademie van Wetenschappen (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 546-547), n.b. in de afdeling Letterkunde (aanvullende mededeling van Harm Beukers dd. 18 januari 2011).
- 55 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 267.
- 56 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 145-146.
- 57 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 166-167.
In deel 3 van deze monografie, getiteld 'Het zaad der verandering (1813-1880)', beschrijft en

analyseert Mooij onder het motto 'Alles moet anders', 165-193, de fundamentele kenteringen die halverwege de negentiende eeuw het aanzien van de vaderlandse geneeskunde wezenlijk hebben gewijzigd en vernieuwd.

- 58 Bijv. in Amsterdam het naturaliën-kabinet van anatoom en obstetricus Frederik Ruysch (1638-1731), te boek gesteld door Luuc Kooijmans in *De Doodskunstenaar*; in Groningen de collectie anatomische preparaten van Petrus Camper (1722-1789) en Pieter de Riemer (1769-1831); in Leiden de beroemde ontleedkundige museumpreparaten, waaraan de namen van Johannes Jacobus Rau (1668-1719), 'de prins der anatomen' Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770), zijn broer Frederik Bernhard Albinus (1715-1778), vader Eduard Sandifort (1742-1814) en zoon Gerard Sandifort (1779-1848) verbonden zijn - beschreven in de dissertaties van A.M. Elshout, *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw*, en H. Punt, *On 'Human Nature', Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden*; en niet te vergeten de imposante natuurhistorische verzameling van Sebald Justinus Brugmans (zie dit Hoofdstuk, noot 130). Kennelijk wilde elke zichzelf respecterende universiteitsstad zich op de aanwezigheid van zo'n kabinet, museum of hoe ze ook mochten heten, kunnen laten voorstaan, bedoeld voor het ontleedkundig onderwijs maar zeker ook voor de be- en verwondering van de bezoekers

....

Curiosa of rariteiten zijn of waren (daarom) in de meeste van deze verzamelingen te vinden: zo figureerde bij Ruysch een in elkaar gezet geraamte van een kind met een viool in de handen, het Anatomisch Museum te Groningen bewaarde het hoofd van de beruchte moordenaar Hendrik Jan Jut ('de kop van Jut') uit de jaren zeventig van de negentiende eeuw; en het Leidse Museum van het Anatomisch Laboratorium maakte lange tijd goede sier met het zgn. Muizenorkest, ca. 1860 gefabriceerd door huisarts E.J. van der Mijle uit Streefkerk, welk ensemble anno nu de Facultetskamer van het Leids Universitair Medisch Centrum in het onlangs gerestaureerde Academiegebouw opfleurt.

Toch: samen met zijn vader Gerard legde Willem Vrolik "nog in de achttiende-eeuwse traditie (...) een echte ouderwetse, veelgeroemde anatomische verzameling aan, de laatste in haar soort" (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 244).

- 59 De eerste die het begrip 'fysiologie' heeft gebruikt, was de Franse geneesheer Jean François Fernel (1497-1558); zijn *De naturali parte medicinae libri VII* (1542) "was het eerste afzonderlijke boek over de fysiologie (...). Het werd in 1554 opgenomen in zijn *Medicina*, een overzichtswerk waarin hij voor het eerst ook de pathologie systematisch, per orgaan, behandelde." (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 132).
- 60 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 108-109 noot 68, 121-122, 139-143, 250-251, 262.

Wachelder wijst i.v.m. "de hervorming in de geneeskunde, die zich formeerde rond een aan de fysiologie ontleend ziekteconcept" ook op de cruciale rol voor de opleiding. Men keerde zich af van een opleidingstraditie die gebaseerd was op het in een meester-leerling relatie overdragen van ervaring; ook verdween een van de pijlers onder het medisch handelen, de materies medica, uit het studieprogramma - al zag een Pruys van der Hoeven het einde ervan reeds in 1826 naderen. "Het praktisch klinisch onderwijs aan de universiteiten wordt - althans in woord en geschrift - een verlengstuk van het praktisch laboratoriumonderwijs in de natuurwetenschappen." Het draaide steeds minder om de ziekte en steeds meer om de individuele zieke, en om het zelfstandig door de student waarnemen van individuele ziekteprocessen. Het optekenen van de ziektegeschiedenis kan worden beschouwd als de didactische tegenhanger van de demonstratiepatiënt. Ook in Leiden was het tot laat in de negentiende eeuw gebruikelijk dat academische proefschriften de vorm van een verslag van ziektegeschiedenissen van een bepaalde kliniek hadden. In Hoofdstuk II komen wij op deze materie terug.

- 61 G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 221-222.

- 62 Deze anekdote is ons overgeleverd door Cornelis Winkler (1855-1941), “de eerste werkelijk moderne zielearts (...) in ons land” (E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 296) in diens *Herinneringen*, 24.
- 63 Mulder was trouwens nog in 1866 van oordeel dat het er ook tijdens zo’n epidemie niet toe deed of men vuil Maas- of Rottewater dronk - hoewel in Rotterdam het sterftecijfer toen meer dan tweemaal zo hoog was als in Amsterdam dat sinds 1854 een duinwaterleiding rijk was (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 230). Maar Mulder bleek wel meer een vat vol tegenstrijdigheden te zijn ... (zie bijv. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 98, 138). Zie over Mulders Rotterdamse tijd: M.J. van Lieburg, *Al doende leert men*.
- 64 In *The letters from Gerrit Jan Mulder to Justus Liebig (1838-1846)* heeft uitgever H.A.M. Snelders 21 brieven van Mulder aan Liebig gepresenteerd, die een belangwekkend licht werpen op de verhouding tussen beide heetgebakerde heren, die elkaar nooit persoonlijk hebben ontmoet. Hun relatie was aanvankelijk, zowel wetenschappelijk als persoonlijk, uitstekend - Mulder dankte zijn scheikundeleerstoel in Utrecht mee aan Liebig -, maar Mulders proteïne-theorie maakte daar een eind aan, zeker toen Mulder in een meningsverschil tussen Liebig en de Zweed Jöns Jakob Berzelius (1779-1848) partij trok voor laatstgenoemde, aan wie hij zijn vorming als chemicus te danken had. Toen Mulder in 1846 in het pamflet *De vraag van Liebig, aan de zedelijkheid en de wetenschap getoetst* een scherpe aanval op zijn ‘penfriend’ lanceerde, die weldra door vertalingen in het Duits en het Engels internationaal opzien baarde, kwam een abrupt einde aan de briefwisseling. Een en ander ging gepaard met een onvervalste scheldkanonnade, waarbij Liebig Mulder uitmaakte voor ‘ein Narr’, en voor ‘ein sehr grosser Dilettant in chemischen Untersuchungen’. Snelders suggereert in zijn toelichtende commentaar dat ook een botsing van karakters heeft gespeeld - tussen Mulder als meer experimenteel practicus en Liebig als theoreticus van ideeën die hij door anderen liet uitvoeren. Hoe dit ook zij, dat Mulder wel ‘de Hollandsche Liebig’ werd genoemd, zal hij zeker na 1846 niet erg hebben geapprecieerd ...
- 65 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 221; G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 152-153.
- 66 H. Beukers, *Het fenomeen Hamburger*, 156 e.v.
- 67 “De zieken liggen in een afschuwelijke atmosfeer, vaak naakt op het stro, zij worden op kermissen te kijk gesteld, de hokken worden éénmaal per week uitgemest, frisse lucht komt er slechts door gaten in de muren, wat ’s winters niet zelden bevriezingen veroorzaakt”. Deze belangrijke rede was een dito signaal voor de regering, met als gevolg: de eerste Nederlandse Krankzinnigenwet van 1841. Het bijbehorende Koninklijk Besluit bepaalde “dat in den loop van ieder jaar eenige bestaande geneeskundige gestichten en bewaarplaatsen voor krankzinnigen, jaarlijks door den Minister aan te wijzen, zullen worden onderzocht door eenen ambtenaar en eenen geneesheer, daartoe door den Minister te benoemen”. Bij wetswijziging anno 1884 onderging die inspectie een naamswijziging: ‘Staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten’; voortaan zouden de beide inspecteurs voor dit staatstoezicht arts moeten zijn. (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 104-105; Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 66-69).
- 68 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 97 resp. 119 resp. 107-108.
- 69 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 147-150.
- 70 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 285.
- 71 Ibidem, 305-306.
- 72 “In Nederland is het gebruik van de chloroformroes bij de bevalling niet ingevoerd.” (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 11; vgl. 223).
- 73 E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 269-271.
- 74 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 156.
- 75 Zie dit Hoofdstuk, noot 34.
- 76 Geciteerd in: Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 200.
- 77 Ibidem.

- 78 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 156-157.
- 79 Aan de roep om meer praktisch (klinisch) onderwijs werd in het begin van de negentiende eeuw aan de hogescholen slechts mondjesmaat gehoor gegeven (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 103-104); zie ook M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*.
- 80 In haar inleidende bijdrage 'Vijfentwintig Jaren Verloskundig Onderwijs' tot de *Feestbundel opgedragen aan Hector Treub* (1912) heeft Catherine van Tussenbroek deze zaak opgerakeld; vgl. haar *De ontwikkeling der aseptische verloskunde in Nederland* (1911).
- 81 "Toch," zo meent Annet Mooij in *De polsslag van de stad*, 215 (-217), "is Lehmann minder de uitzondering die latere generaties van hem hebben willen maken." Zijn opvattingen "waren in de verloskundige wereld van zijn tijd niet uitzonderlijk." Bijv.: "Met zijn rapport waarin hij Semmelweis bestreed, oogstte hij bij collega's in binnen- en buitenland veel lof."
- 82 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 158-160.
- 83 G.Th.A. Calkoen (1990) 1566.
- 84 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 321; 323.
- 85 Met dank aan Jenner nam het aantal pokkenepidemieën drastisch af. Zijn koepokinenting was in de eerste decennia van de negentiende eeuw ook hier ingevoerd, zij 't niet zonder bezwaren van religieuze aard (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 218-219). In ons land vond de laatste epidemie in 1871 plaats, en kostte alleen al in Amsterdam 2.165 mensenlevens (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 219). Zie over Van Geuns o.a.: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 668-670; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 239-240; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 255-258.
- 86 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 153-156.
- 87 Deze paragraaf is in belangrijke mate ontleend aan A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 109-129, 160-161, 225-226.
- 88 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 100.
- 89 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 160.
- 90 Dit hospitaal is vereeuwigd in: J.G. Bergmeijer, *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992*.
- 91 Het is dan ook geen wonder dat omstreeks 1990 menig ziekenhuis zijn (eerste) eeuwfeest vierde. Vooral M.J. van Lieburg heeft de gelegenheid te baat genomen om de geschiedenis van een aantal van deze jubilerende instellingen te boekstaven, o.a. het Leidse Diaconessenhuis (1997).
- 92 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 291.
- 93 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 295.
- 94 Ibidem, 299-300.
- 95 Voor een toelichting op de bijdragen van genoemd viertal: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 173-177.
- 96 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 297-298.
- 97 D. de Moulin (red.) e.a., *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis*.
- 98 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 159; 161.
- 99 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 119.
- 100 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 82; vgl. 94.
- 101 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 114, 122-124.
- 102 Ibidem, 128-129; vgl. 50.
- 103 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 301; 308.
- 104 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 225-226; zie over de genoemde bouwwijzen M.J. van Lieburg in zijn dissertatie over *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900)*, 13-22, 25-34.
- 105 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 126-127.
- 106 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 41-48.
- 107 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 129; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 231-235.

- 108 Een regeringscommissie van patholoog-anatoom en Leids alumnus Cornelis A. Pekelharing (1848-1922) en de jonge neuroloog Cornelis Winkler (1855-1941) moest de ziekte ter plekke onderzoeken en de oorzaak ervan opsporen. Onder invloed van de opkomende bacteriologie en vanwege de 'epidemische' verspreiding van de ziekte dacht men primair aan een bacterie als verwekker, of aan een parasiet. Vandaar dat de heren in Berlijn bij en in het laboratorium van Robert Koch hun licht gingen opsteken. Daar zou Christiaan Eykman, die zich bij Koch op specialisatie tot bacterioloog voorbereidde, hen in een restaurant hebben ontmoet, met als gevolg dat hij aan de commissie werd toegevoegd. De groep onderzoekers reisde af in 1886 en keerde terug in 1887, overtuigd de oplossing gevonden te hebben: uit het bloed van de beri- beri-lijdens hadden zij een micrococcus gekweekt, waarvan de toxinen verantwoordelijk zouden zijn voor de zenuwverschijnselen. Eykman was echter achtergebleven om het onderzoek voort te zetten; proefnemingen bevestigden deze uitkomst niet. Van 1888 tot 1896 was hij de eerste directeur van het 'Laboratorium voor onderzoekingen op het gebied der pathologische anatomie en bacteriologie' te Weltevreden, een weidse benaming voor een uiterst bescheiden onderkomen. Hij hield daar kippen, die beri-beri-achtige symptomen vertoonden toen ze met witte rijst gevoerd werden. Een 'dieet' van ongepelde rijst deed de ziekte echter als sneeuw voor de zon verdwijnen. En: ook zieke mensen bleken te genezen als zij zilvervriesrijst aten.
- 109 G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 165-168.
- 110 Ibidem, 164, 169-170.
- 111 Ibidem, 157-158.
- 112 Ibidem, 161-164.
- 113 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 167-177.
- 114 Ibidem, 235-237.
- 115 E.S. Houwaart, *De hygiënist*, 17.
- 116 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 236-241; 263-264.
- 117 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 239.
- 118 Geciteerd in: ibidem, 241.
- 119 Ibidem, 243-246.
- 120 "Zo bouwde het splinternieuwe Koninkrijk der Nederlanden, wat betreft de staatsbemoeienis met de gezondheidszorg, geheel voort op de basis die (...) in het kader van de Bataafse Republiek tot stand was gebracht." (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 190; zie ook J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 88-89, 170-171, 286-287).
- 121 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 39.
- 122 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 171, 294-295.
- 123 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 11; zie ook Hoofdstuk II.
- 124 zie hiervoor: A. Querido, *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*.
- 125 Als meest positieve uitzondering staat Amsterdam te boek, waar in 1854 een echte waterleiding was gerealiseerd, vuilnisophaling in 1880 volgde en drie jaar later een riolering werd aangelegd; toen de stad in 1893 een gemeentelijke gezondheidsdienst kreeg, was daadwerkelijk sprake van gezondheidszorg van gemeentewege (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 255).
- 126 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 171.
- 127 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 256-257.
- 128 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 40-41.
- 129 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 258.
- 130 Buiten klinische zorg was door de eeuwen heen aan huis verpleegd. De diaconessen in de eerste christengemeenschappen hadden de plicht de zieken in hun woningen te bezoeken en te verplegen. Ook prominenten als de Flidners en Florence Nightingale hielden zich daar mee bezig. In Nederland vond de eerste vorm van verplegen aan huis door de zusters van de *Vereeniging voor Ziekenverpleging* te Amsterdam (1844) plaats, op initiatief van dr J.P. Heye (1809-1876), bedoeld om goede 'pleegzusters' te vormen en deze uit te zenden onder behoeftigen, onverschillig wie. Nadat de Vereeniging een ziekenhuis aan de Prinsengracht in

de Amstelstad had geopend (1857), kwam het accent op verpleging daar te liggen. Omdat de Wet tot Voorziening tegen Besmettelijke Ziekten (1872) slecht werd nageleefd, kwam in 1875 het *Witte Kruis* tot stand, om de overheid te helpen bij de bestrijding van epidemieën. Later ging het Witte Kruis ook ziekenverpleging aan huis leveren en daarbij noodzakelijke verpleegartikelen uitleenen, alsook hygiënische verbeteringen in de gemeente entameren. Wegens het grote gebrek aan verpleegsters startte het Witte Kruis, op initiatief van dr P.J. Barnouw (1841-1926), in 1878 te Amsterdam een opleiding. Aangezien het werkkerrein van het Witte Kruis beperkt bleef tot Noord-Holland, richtte de arts W. Poolman in 1900 in Zuid-Holland het *Groene Kruis* op, dat uiteindelijk voor heel Nederland bedoeld was (1911). Het wijkwerk, zoals het plaatselijke werk werd genoemd, breidde zich uit. De centrale figuur werd de wijkverpleegster. Binnen en buiten het (Groene) kruiswerk ontloopte Aafke Gesina van Hulst (1868-1930) zich als bevlogen pionier en promotor.

In rooms-katholieke kringen werd het wijkwerk allang verricht door verplegenden vanuit de rooms-katholieke ziekenhuizen en door religieuzen vanuit de kloosters. Hiervoor kwam het *Wit-Gele Kruis* tot stand (de kleuren van het Vaticaan).

In protestantse kring ontstond het wijkverplegingswerk reeds ± 1845, vnl. door diaconessen uitgevoerd, die daarvoor waren opgeleid, te Utrecht in dat jaar door prof. B.F. Suerman (1783-1862), te Den Haag in 1866. Dat ging zo goed dat pas in 1938 behoefte was aan een protestantse kruisvereniging, sinds 1948 het *Oranje-Groene Kruis* geheten.

In de negentiende eeuw werden grote en blijvende vorderingen gemaakt inzake hulp aan gewonden: de Nederlander S.J. Brugmans (zie hieronder) in 1815, Florence Nightingale en Henri Dunant later. Het Nederlandse *Rode Kruis* dateert van 19 januari 1867, en was voor het eerst actief in de Frans-Duitse oorlog (1870-'71). Het had en heeft twee hoofdopdrachten: de verzachting van oorlogsleed en (later) vredestaken; in de jaren 1888-'97 organiseerde het een opleiding tot verpleegsters in Rotterdam.

(A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 131-139).

Sebald Justinus Brugmans (1763-1819) was getalenteerd als veelzijdig verzamelaar - hij bekleedde niet minder dan vier Leidse leerstoelen: botanie, natuurlijke historie, scheikunde en geneeskunde! - en als organisator van een militaire en geneeskundige dienst naar Frans model (1795). Wees hij een post als minister van defensie af (1798), na de strijd met de verbonden Engelse en Russische troepen (1799) organiseerde hij de hospitaaldienst die, alleen al in Leiden, voor de zorg van ruim 4.000 gewonden verantwoordelijk was. Hier ook startte hij een militair-geneeskundige school, met instemming van koning Lodewijk Napoleon die daarvan een hogere dunk had dan van de Franse opleiding ... ofschoon Frankrijk omstreeks 1800 op medisch gebied de toon aangaf. En in juni 1815 regelde hij, als inspecteur-generaal van de militair-geneeskundige dienst, op verzoek van koning Willem I in Brussel de centrale opvang van de ruim 40.000 gewonde en gesneuvelde soldaten, na de slag bij Waterloo, waarbij hij een uitbraak van de gevreesde ziekte 'hospitaalversterving' (een dodelijke vorm van wondkoorts) wist te voorkomen. Voor de Leidse universiteit zou hij van vitaal belang zijn: toen Napoleon I tijdens de inlijving (1810-1813) al onze universiteiten als zelfstandige instituten wilde opheffen en onderbrengen bij de Université Imperiale, reisde de welbespraakte Brugmans, toen rector magnificus in de Sleutelstad, persoonlijk naar Parijs om de keizer ervan te overtuigen dat de universiteit behouden moest blijven vanwege de grote betekenis van het onderwijs aldaar. Zijn riskante missie had succes, want in tegenstelling tot de andere Nederlandse academies bleef die van Leiden gedurende de turbulente tijd van de Franse bezetting open.

Dit 'vergeten fenomeen' uit de vaderlandse geschiedenis - hij sprokkelde óók nog eens een indrukwekkende natuurhistorische collectie van meer dan 4.000 voorwerpen bijeen, en ontwikkelde de *Pharmacopoea Batava* (1805) waarin alle in ons land toegestane geneesmiddelen waren beschreven - is tijdelijk, van oktober 2001 tot mei 2002, 'herleefd' via een tentoonstelling in Museum Boerhaave te Leiden.

- 132 A.H. Bergink, *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland*.
 - 133 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 162; 33-36.
 - 134 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 206-215.
 - 135 Ibidem, 267-268.
 - 136 De Engelse arts-epidemioloog Thomas McKeown schrijft de (Europese) sterftedaling enerzijds toe aan de grotere beschikbaarheid van voedsel en de kwalitatieve verbeteringen van de dagelijkse maaltijd, en anderzijds aan de uitbreiding van sanitaire en hygiënische voorzieningen, zoals drinkwaterleiding, vuilafvoer en riolering. Dat de sterfte in de tweede helft van de negentiende eeuw afnam, had in elk geval weinig van doen met een vergroting van het therapeutisch repertoire van de medici. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 273-275).
 - 137 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 43.
 - 138 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 268-273.
 - 139 Ibidem, 206-212.
N.B. Het instituut van de armendokter bleef tot de Duitse bezettingstijd bestaan.
 - 140 Ibidem, 315-316; A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 75-76.
 - 141 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 219-221.
 - 142 “De dood die de cholera bracht, was plotseling en smerig. De ziekte kon een gezond iemand in korte tijd, soms binnen vijf uur, doden. De symptomen waren langdurige en hevige diarree en braken, verkleuring van de huid, oncontroleerbare en pijnlijke spierkrampen. Het was of de fysieke onttakeling van vele jaren in enkele uren werd samengevat.” (E.S. Houwaart, *Medische statistiek*, 26).
 - 143 *Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden* [1855], Bijlage 10: Verslag van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht (Leyden 25 Februarij 1856) - “Omtrent het ontstaan of den aard en de verschijnselen dezer duistere ziekte valt niets bijzonders aan te merken wat eenig licht zou kunnen verspreiden.”
 - 144 De nieuwe ‘burgerstand’ ontstond als een bevolkingslaag die zich niet op afkomst, bezit of kennis kon beroemen, maar waarvan het zelfbewustzijn berustte op het zichzelf kunnen onderhouden, en die op grond daarvan eigen identiteitsnormen ging stellen - ter onderscheiding van de daardoor tot sociale onderlaag gereduceerde armen en dagloners. Deze nieuwe gelaagdheid van de maatschappij riep spanningen op die ingrijpende structurele veranderingen teweegbrachten, ook en vooral sinds de industrialisatie op gang kwam. (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 169).
 - 145 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 226-233.
 - 146 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 176; zie voor Coronel en Sarphati o.a. Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940*, 32-33 en 147-148, en G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 373-374 en 1727-1729.
 - 147 A.M. Luyendijk-Elshout, *Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847*, 147; zie ook dit Hoofdstuk, noot 19. Vgl. M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 312- 314. Vinzenz Priesnitz uit Gräfenberg (Silezië), die in 1830 opschudding veroorzaakte met zijn methode van de koudwaterkuren, en Sebastian Kneipp uit Wörishofen, die zich sinds 1848 bezighield met de studie van de koudwatergeneeskunde (watertrappen), waren beiden medische leken (H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 885; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 372); zo was Kneipp (1821-1897) een Duitse rooms-katholieke priester en natuurgeneeskundige. Daarentegen was Giovanni Rasori (1766-1837) een Italiaanse medicus en geleerde (Internet-info; zie ook H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 732, 742-743).
- Zijn Boerhaave, Brown(ianisme), Hahnemann, Broussais en Mulder elders in dit hoofdstuk ter sprake gebracht, ook een Cornelis Pruys van der Hoeven was zich ca. 1865 goed van de ontwikkelingen bewust: “Zoo zag men in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, de leer van Brown heerschen in de militaire scholen van geneeskunde, en twintig jaren later in diezelfde scholen Broussais vergoden, gelijk er thans het fysisch-chymisch stelsel

- gehuldigd wordt.” Anders gezegd: Broussais, die omstreeks 1830 herhaaldelijk waarschuwde niet de zieke om de ziekte over het hoofd te zien, had rond 1860 plaats moeten maken voor de natuurwetenschappelijke richting in de geneeskunde. (*Akademieleven*, 138, 143).
- 148 J. Dankmeijer in zijn Voorwoord tot P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, V.
- 149 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 169 e.v.; 263-264.
- 150 Dit aspect maakte deel uit van de thematiek die is behandeld in de internationale conferentie over ‘The Role of the University in the Knowledge Society’, die in maart 1998 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen is gehouden.
- 151 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 305.
- 152 Mede als gevolg van de ontdekking van de tuberkelbacil door Koch beleefde men rond 1890 de tijd van de grote opbloei van de leer der besmettelijke ziektes (W.A. Kuenen, *Prof. Dr. W. Nolen. 31 Juli 1854-24 Maart 1939*, 73).
- 153 K.S. Grooss en A.P.M. Langeveld, *De spiegel gekeerd*, 17.
Deze publicatie is de introductie tot en de catalogus van de expositie t.g.v. het eerste eeuwfeest van de Nederlandse Vereniging voor Keel-, Neus- en Oorheelkunde en Heelkunde van het Hoofd-Halsgebied; bij de oprichting in 1893 heette het gezelschap de ‘Nederlandsche Keel-, Neus- en Oorheelkundige Vereeniging’.
- 154 Bijv. hebben G. Hellinga en C.C. Delprat in het *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 417-441, en heeft A. Querido in *Het Wilhelmina Gasthuis de zaak verdienstelijk samengevat*. Meer recent is relevant: Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 208-227; 292-297. En bijv. Utrecht is destijds evenmin aan een ‘ziekenhuiskwestie’ ontkomen: zie Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 76 e.v.
- 155 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 184.
- 156 Uit het gedicht ‘Het huwelijk’, opgenomen in Komrij’s *Nederlandse poëzie van de 19de tot en met de 21ste eeuw in 2000 en enige gedichten*. Amsterdam 2004. 716.
- 157 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 448.
- 158 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 186.
- 159 Bijv. internist S.S. Rosenstein (1832-1906) in 1866 en chirurg J.R. Ranke (1849-1887) in 1878 te Groningen; te Utrecht obstetricus A.L.S. Gusserow (1836-1906) in 1867 en fysioloog Th.W. Engelmann (1843-1909) in 1871, evenals het Weense trio chirurgen F.A. Salzer (1858-1893), A. von Eiselsberg (1860-1939) en A. Narath (1864-1924) resp. in 1890, 1893 en 1896; en in Amsterdam fysioloog W. Kühne (1837-1900) in 1867, patholoog H.D.J.J. Hertz (1832-1915) in 1867, alsook de anatomen M. Fürbringer (1846-1920) in 1879 en G. Rüge (1852-1919) in 1888. Enkelen van hen keerden later naar hun *Heimat* terug om er een leerstoel te bezetten, zoals Kühne (Heidelberg 1871), Fürbringer (Jena 1888) en Engelmann (Berlijn 1897). (Data ontleend aan G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*).
- 160 Zo waren heelkunde en verloskunde te Groningen al in 1832 ontkoppeld, waar dat te Leiden en Amsterdam in 1848 gebeurde en pas in 1866 te Utrecht; en de ‘bandbreuk’ tussen anatomie en fysiologie vond achtereenvolgens plaats in Utrecht (1847), Groningen (1851), Amsterdam (1858) en Leiden (1865).
- 161 Bijv. in 1851 psychiatrie en in 1858 fysiologie te Amsterdam, en in 1877 zowel gezondheidsleer (hygiëne) aan de drie rijksuniversiteiten als oogheelkunde als afzonderlijk studievak in Utrecht. Al wil zo’n opsomming qua beeldvorming nog wel eens behoorlijk misleidend zijn: “Weliswaar kregen de drie rijksuniversiteiten in 1877 een leerstoel in de hygiëne (...), dit kon niet verbloemen dat het vak in de nieuw vormgegeven medische opleiding van ondergeschikte betekenis was. Een deel van het hygiënistische gedachtegoed kwam elders goed terecht, in buitenuniversitaire instellingen zoals de schoolgeneeskunde en de gemeentelijke gezondheidsdiensten, maar voorzover het binnen de muren van de academie een plaats kreeg, was het aanzien ervan gering. Zo waren de hygiënist dus niet alleen politiek op een zijspoor beland en wetenschappelijk op het punt te worden gepasseerd door de opkomende

- bacteriologie, ook in de academische instituties verwierven ze slechts een marginale positie. In toenemende mate zou de academische geneeskunde door twee grootheden worden beheerst: de kliniek en het laboratorium.” (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 263-264).
- 162 In dit kader valt te wijzen op de activiteiten van ‘masseurs’ als de Zweedse gymnastiekleraar en arts Jonas Gustav Wilhelm Zander (1835-1920) en de Amsterdamse medicus dr Johann Georg Mezger (1838-1909) - waarbij het zuchten en zweten, steunen en kreunen niet van de lucht was ... Want, inderdaad, ‘alles’ was destijds in beweging!
Aan Zander en diens ‘medico-mechanische’ gymnastiektoestellen wijdde Museum Boerhaave te Leiden tussen oktober 1978 en maart 1979 zijn jubileum-tentoonstelling, ter ere van het vijftigjarig bestaan. Over Mezger schreef P.J. Kostelijk het boekje *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*.
- 163 A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 219 resp. 36.
- 164 J. Dankmeijer in zijn Voorwoord tot P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, V.

Intermezzo I

- 1 Deze persoonsschets is in aanzienlijke mate gebaseerd op het artikel *Prof. Dr. Hidde Halbertsma 1820-1865. Iets over zijn karakter, zijn ziekte en vroegtijdige dood* dat de Haarlemse kinderarts dr Tj. Halbertsma in 1949 schreef voor de familie- c.q. Halbertsma-Stichting. Een exemplaar van het typoscript van deze bijdrage is begin 1950 aangeboden aan prof. J.A.J. Barge (1884-1952), en is ondergebracht in de collectie van het Anatomisch-Embryologisch Laboratorium van de Universiteit Leiden.
N.B. Deze bron wordt in de noten hierna korthedshalve aangehaald als: ‘T. Halbertsma, typoscript’.
- 2 T. Halbertsma, typoscript, 1; J.A. Boogaard, *Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma*, 49; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 767-768.
- 3 T. Halbertsma, typoscript, 1.
- 4 Het verrast in dit verband niet dat volgens diens kalenderaantekeningen in de - ten burele van het Leids Universiteits-Fonds bewaarde - exemplaren van de Almanak-edities 1837-’41 die Petrus Halbertsma hebben toebehoord, de oudere broer een frequent bezoeker van concerten is, o.a. die van Sempre Crescendo.
- 5 Almanak 1879, 313 e.v.
- 6 T. Halbertsma, typoscript, 2; overigens geeft de Almanak een andere datering van deze ‘Intogt van Hertog Jan van Beyer binnen Leyden op 18 Augustus 1420’, namelijk op (de avond van) de dies (8 februari) van 1840 (Almanak 1841, 115).
- 7 *Dissertatio historico-medica inauguralis de Antonii Leeuwenhoekii meritis in quasdam partes Anatomiae microscopicae*, zulks n.a.v. enige zinsneden uit de overdrachtsrede van zijn leermeester prof. Jan van der Hoeven, waarin deze erop attendeert dat de verdiensten van Leeuwenhoek (1632-1723) op het gebied van de microscopische anatomie worden miskend (T. Halbertsma, typoscript, bijlage (biografische data) 1).
Vervolgens promoveert Halbertsma te Leiden op stellingen in de verloskunde op 1 november 1845 en in de chirurgie op 3 februari 1846 (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 112-113).
- 8 T. Halbertsma, typoscript, bijlage (biografische data) 1; M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 107, 109; J.A. Boogaard, *Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma*, 50; W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 40. Franciscus le Sueur Fleck (ca. 1821-?), uit Kaapstad, vergezelt Hidde Halbertsma op zijn studiereis, en zal zich eveneens als anatoom ontplooiën; Nicolaas Hendrik van Charante (1820-1848) is sinds 1846 lector in de botanie aan de Klinische School in zijn geboortestad Rotterdam, maar zal de “uitgestrekte en rijk voorziene Hortus Medicus” van de Maasstad slechts twee jaar dienen daar hij in 1848 aan de tyfus bezwijkt (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 341, 594-595; M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 70, 111).
- 9 Johannes Willem Schick (1818?-1853), uit Den Haag, wordt door E.S. Houwaart (in: *De hygiënisten*, 338) gerekend tot de belangrijkste hygiënisten in de periode 1840-’90.

- 10 T. Halbertsma, typescript, 2.
- 11 Ibidem, 4-7.
- 12 Ibidem, 2, bijlage (biografische data) 2.
- 13 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma.
- 14 Almanak 1849, 103, 197; zie ook Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma.
- 15 Zie Hoofdstuk IV, in het bijzonder persoonsschets H.J. Halbertsma.
- 16 Jacoba Sophia Hamaker (1827-1888) is een dochter van de Leidse oriëntalist prof. Hendrik Arent Hamaker (1789-1835), en stamt via haar moeder af van de veelzijdige prof. Petrus Camper (1722-1789), "een der eminentste geleerden die ons land ooit heeft opgeleverd" (T. Halbertsma, typescript, 7-8, 18).
- 17 T. Halbertsma, typescript, 8.
- 18 Ibidem, 8, 15.
- 19 J.A. Boogaard, *Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma*, 54.
- 20 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 50-51.
- 21 T. Halbertsma, typescript, 9-10.
Met Tjalling Klaasz. Halbertsma (1841-1898) komt het toch nog goed: hij wordt later hoogleraar verloskunde te Groningen en bezet vervolgens de leerstoel verloskunde en gynaecologie te Utrecht (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 770-771).
Arena Studiosorum: studenten-schermgezelschap, in 1830 opgericht; Arena ontwikkelt zich van een tamelijk onopvallende tot een grote LSC-vereniging; pas na 1900 zal er van teruggang sprake zijn (L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 31, 68, 91- 92, 117, 132, 200).
Batonneren: schermen met de stok. Schwadronneren betekent - behalve opsnijden, snoeven, pochen: naar zekere regels met degen, zwaard of stok om zich heen slaan, zich verweren. (Cf. *van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage 1950', 177, 1615).
- 22 T. Halbertsma, typescript, 10.
Stephanus Justus Halbertsma (1844-1925) zal zijn medische studie in Utrecht afronden, inclusief promotie in 1869, en daarna vooral in Rotterdam werkzaam zijn, niet alleen als huisarts maar bijv. ook als lid van de gemeenteraad (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 769-770).
- 23 Mededeling dd. 15 november 2007 van Ineke Strouken van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht, in het programma 'Zo was het vroeger' van RTV Utrecht.
Engeltje van der Vlies (1787-1853) is bij leven een nationale beroemdheid (Internet-info).
- 24 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 156, 165.
- 25 J.A. Boogaard, *Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma*, 54.
- 26 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 44, 51.
- 27 J.A. Boogaard, *Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma*, 53.
- 28 T. Halbertsma, typescript, 10-11.
- 29 Schriftelijke mededeling van dr S.J. (Steven) Halbertsma dd. 24 november 1917: "Prof. Hidde Halbertsma leed aan melancholie en heeft den 22 Nov. 1865 door suicide een einde aan zijn leven gemaakt." (T. Halbertsma, typescript, 17).
- 30 T. Halbertsma, typescript, 11-14.
- 31 Ibidem, 14-15.
- 32 Almanak 1867, 223-224, 257.
Waar komt zijn ziekte vandaan? De familie Halbertsma is nogal eens door "de demonische kwaal" van melancholie geplaagd. Vrolijkheid en somberheid strijden in de persoon van Hidde Halbertsma steeds meer om de voorrang. Het lijkt wel vast te staan dat er bij hem, nog stilliger dan bij zijn oudere broer, "de ongelukkige Dr. Petrus Halbertsma" (in 1852 overleden), sprake is van een manisch-depressieve psychose. (T. Halbertsma, typescript, 1, 10-11).
Grafologisch onderzoek heeft Halbertsma's gecompliceerde natuur aan het licht gebracht. Alleen al uit zijn handtekening blijkt zijn ijdelheid, blijkt dat hij zichzelf tamelijk belangrijk vindt en soms als 'poseur' overkomt. Met andere mensen maakt hij gemakkelijk contact; hij heeft empathie met zijn medemensen. Hij is snel enthousiast te krijgen, maar is soms ook prikkelbaar. De ontwikkeling van zijn handschrift geeft aan dat hij rap opbrandt en uiteindelijk geen toekomst meer ziet, al zijn er geen aanwijzingen dat hij, zoals zijn broer Petrus, op zelfvernietiging uit zou zijn geweest. Maar omdat hij een veel impulsiever karakter dan Petrus heeft, ligt het in de rede om aan te nemen dat als zijn depressieve aard eenmaal door een wezenlijke levensmoeheid wordt beïnvloed, van hem veel rigoureuze actie te verwachten is dan van zijn broer. (T. Halbertsma, typescript, 1, 18 - bijlage).

- 33 W. Koster, *Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma*, 51-52.
- 34 Geciteerd in: T. Halbertsma, typescript, 17.
- 35 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94, en *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 77; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250, en *Groepsportret met Dame III*, 296-297.
- 36 T. Halbertsma, typescript, 8.
- 37 Deze uitspraak is een citaat uit het lied van Klärchen in Goethes treurspel *Egmont* (III.2) - cf. *Duden Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Mannheim 2002²) 357.
- 38 Halbertsma was "in de ban van 'de akelige daemon der melancholie', die zoveel effectiever kon toeslaan bij een artistieke natuur die werkzaam was in een tijd waarin van anti- of asepsis nog geen sprake was." (W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 362).
- 39 *The Reader* memoreert in *A Review of Literature, Science, and Art* dd. 23 december 1865: "The loss of one of the most eminent cultivators of natural science, Dr. Hidde J. Halbertsma, the distinguished Professor of Anatomy and Physiology at the University of Leyden, has to be deeply deplored. (...) His death is a severe loss to this celebrated University, and also to his country." (Geciteerd in: *De Vrije Fries* 11 (1868) 271-272).
En W. Andreae laat in *Therapiewoche* Heft 45/1974 over 'Halbertsma, dem grossen niederländischer Arzt zum Gedenken' weten: "Sein Unterricht in der Anatomie wurde bald durch seine vortreffliche, deutliche und einfache Methodik weltberühmt. (...) In Hidde Justuszn. Halbertsma ehren wir einen grossen Mediziner, der bereits zu seiner Zeit ein aufgeschlossener Europäer sowohl im Aufnehmen der besten europäischen medizinischen Erfahrungen als auch im Weitergeben seines umfassenden Wissens an alle studierenden Mediziner vieler Länder war."
- 40 Als schrale troost: dit lot deelt Halbertsma overigens met o.a. wijlen zijn schoonvader prof. H.A. Hamaker. Vgl. T. Halbertsma, typescript, 1, 3.

Hoofdstuk II

- 1 Vanaf 1860 lag de academische oriëntatie in Nederland op de eruditie en geleerdheid van het Duitse *Bildungs*-ideaal van de Duitse geleerde Wilhelm von Humboldt (1767-1835), voor wie *Bildung* van het individu centraal stond en voor wie het middel daartoe *Wissenschaft* was. Zo is voor K. van Berkel (in *In het voetspoor van Stevin*, 132) "duidelijk dat de Duitse universiteit model heeft gestaan voor de inrichting van de Nederlandse universiteit" cf. de Hogeronderwijswet van 1876. Dat 'Duitse model' betrof een type universiteit dat zich sinds het begin van de negentiende eeuw zou gaan kenmerken door begrippen als *Forschungsimperativ* (onderzoekstaak voor de professor), *Einheit von Forschung und Lehre* (combinatie van onderwijs en onderzoek op hoogleraarsniveau binnen de universiteit), *Lehrfreiheit* (de hoogleraar bepaalt zelf de inrichting van zijn onderwijs) en *Lernfreiheit* (de student is vrij om zelf uit te maken hoe hij zijn studie inricht).
Hebben onderzoekers als B. Willink en J.C.M. Wachelder dit beeld nadrukkelijk genuanceerd (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 12, 27-33, 263-264), na de Frans-Duitse oorlog (1870-'71) "vreesden veel academici de 'geestelijke annexatie' van Nederland door de Duitse wetenschap. Nederland leek in politiek en religieus opzicht een culturele kolonie van Duitsland te worden. Het Duitse leerboek werd ineens beschouwd als een gevaar voor het eigen denken en de eigen boekproductie. De benoeming in Groningen van een Duitse hoogleraar in de medicijnen werd gezien als wetenschappelijk imperialisme." (Bart Dirks in *de Volkskrant* dd. 3 januari 1998 in recensie van Jan C.C. Rupp, *Van oude en nieuwe universiteiten*; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 437).
- 2 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 173; zie over dit onderwerp ook M.J. van Lieburg, *De academische prijsvragen*.
- 3 L.J. Dorsman e.a., *Universitaire vormingsidealen*, 7.
De Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 riep hbs en mms in het leven (*Tijdschrift voor Geschiedenis* 119/1 (2006) 141).

De hbs was het geesteskind van Thorbecke, waarbij hem de Duitse *Realschule* voor ogen stond. Rond 1860 ging het ons land economisch voor de wind, en kwam de industrialisatie ook hier eindelijk op gang. De behoefte aan geschoold kader op de gebieden van techniek, handel, nijverheid en bestuur groeide. Het gymnasium noch andere opleidingen zoals de mulo en de 'Franse school' konden hierin voorzien. De hbs, het nieuwe schooltype, moest een algemene opleiding bieden, gericht op de directe noden van de maatschappij, met veel aandacht voor de moderne talen en voor exacte vakken. De hbs sloeg aan - al in 1870 was Nederland 44 hbs'en rijk - en ontpopte zich weldra als grootleverancier van academisch bèta-talent; zie ook dit Hoofdstuk, noot 6. (Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium*, 379- 380). Leiden begon al in 1864 een gemeentelijke hbs voor jongens, en behoorde daarmee tot de eerste lichting van steden die over zo'n instelling beschikten. Meisjes kwamen hiervoor nog niet in aanmerking - het duurde nog decennia eer afstand was genomen van de opvatting dat de voor de hbs benodigde herseninspanning voor meisjes schadelijk zou zijn; sommigen twijfelden of meisjes dit schooltype intellectueel wel zouden aankunnen, terwijl anderen oordeelden dat de hbs overbodige 'ballast' was in het licht van de levensbestemming van nette jongedames. Vandaar dat een gemeentelijke hbs voor meisjes in Leiden pas in 1881 zou volgen, al waren toen nog niet alle bezwaren terzijde gesteld - tot begin twintigste eeuw leverde de opleiding geen officieel erkend diploma op, terwijl tot 1906 meisjes pas na ministeriële toestemming onderwijs aan een (rijks)hbs konden gaan volgen. (R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 206). De hbs is (door Hans Wansink in *de Volkskrant* dd. 22 november 2005) "zonder twijfel de meest succesvolle onderneming op onderwijsgebied aller tijden" genoemd.

- 4 Volgens een besluit van 27 juni 1855 wordt de beslissing om Latijn of Nederlands in het onderwijs te gebruiken, aan curatoren overgelaten (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39-40). En in hetzelfde jaar verleent de minister van binnenlandse zaken toestemming aan curatoren om promoties in de Nederlandse taal goed te keuren (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 212 noot 13).

- 5 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 210.

- 6 Sarah Blom in *NRC Handelsblad* dd. 17 oktober 1998 in recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap*.

Aan de practicumlokalen voor natuur- en scheikunde van de hbs kon menig universitair laboratorium een voorbeeld nemen. En dat werkte! Van de vijf Nederlandse natuurwetenschappers die vóór de Eerste Wereldoorlog in de Nobelprijzen vielen (Van 't Hoff, Lorentz, Zeeman, Van der Waals en Kamerlingh Onnes) waren vier van de hbs afkomstig, en was degene die daar te oud voor was (Van der Waals) leraar op een hbs geweest. En ook geleerden als Einthoven en Eykman, die in 1924 resp. 1929 met Nobelprijzen in de geneeskunde werden geëerd, hadden een hbs-opleiding gevolgd. (Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium*, 380). Van Delft heeft in 2005 aan een van de genoemde laureaten zijn dissertatie gewijd: *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie*.

- 7 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 231.

- 8 Ibidem, 208.

- 9 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 215.

- 10 L.J. Dorsman e.a., *Universitaire vormingsidealen*, 7.

- 11 "De centrale plaats van het kabinet, dat evenals de anatomische atlas en de publieke ontleding vooral een overzicht moest geven van normale en pathologische structuren, werd overgenomen door de microscoop. (...) In Nederland beleefde het gebruik van de microscoop tussen 1830 en 1840 een doorbraak. De microscoop ondersteunde de opmars van de fysiologie, althans in Duitsland waar de Nederlandse geneeskundigen zich sterk op richtten." (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 115-116).

- 12 A.P.C.H. Knegtel heeft niet alleen een biografie aan Laënnec gewijd (zie Bibliografie), maar ook diens methodiek in pathologie en kliniek en zijn iconografie belicht. Knegtel heeft tevens

de aandacht gevestigd op het journaal van de reis die twee medisch studenten uit Utrecht, de latere hoogleraar landbouwhuishoudkunde te Groningen Herman Christiaan van Hall (1801-1874) en de niet minder bekend geworden anatoom en fysioloog Willem Vrolik (1801-1863), najaar 1822 naar Parijs maakten, om er poolshoogte bij Laënnec en anderen te nemen (zie Bibliografie). Van Halls proefschrift over de stethoscoop en het gebruik ervan (1823) baarde hier weinig opzien. Pas de Nederlandse vertaling anno 1844 van de Duitstalige verhandeling over percussie en auscultatie van de vermaarde Weense hoogleraar Joseph Skoda (1805-1881) maakte het instrument in ons land echt bekend. (Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 11; P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 73 e.v.).

- 13 Volgens Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 208-209) is de ontwikkeling van diagnostiek en operatietechnieken binnen de vaderlandse geneeskunde in het begin van de negentiende eeuw geremd doordat men zich daarin elders, in Frankrijk met name, ging bekwamen. Maar afgezien van zijn vriend Willem Vrolik was journaalschrijver Herman van Hall (zie voorgaande noot 12) voorlopig de enige Nederlander onder de “Meer dan driehonderd jonge artsen uit alle landen van Europa [die] de laatste jaren hier [zijn] geweest om zich onder mijn leiding te bekwamen in stethoscopische observaties en velen van hen zijn er inmiddels opmerkelijk bedreven in geworden”, aldus een trotse Laënnec in 1826. (Geciteerd in: Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 10-11). Bovendien is het de vraag waarom elders opgedane kennis en kunde, eenmaal hier met vrucht toegepast, zo’n remmende werking zou moeten hebben.

Overigens heeft ook de koortsthermometer er te onzent lang over gedaan om zijn plaats in het medisch instrumentarium te veroveren. De stethoscoop en de microscoop waren er vlotter bij, wellicht vanwege de volmaakte eenvoud van de thermometer; “er viel minder eer te behalen met ‘een stuk glas met kwik’ dan met een glanzend koperen microscoop of een geheimzinnig buizenstelsel waarmee geluiden uit de diepte hoorbaar konden worden gemaakt.” (Hans van Maanen e.a., *Uit de oude dokterstas*, 19; vgl. Hoofdstuk I, noot 53).

- 14 G.Th.A. Calkoen (1992) 1434.
- 15 Officiële naam: Koninklijk Besluit nopens de organisatie van het hoger onderwijs. *Nederlandsche Staatscourant* nr. 242 (12-10-1815) en nr. 243 (13-10-1815). (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 11 voetnoot 1).
- 16 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 28, 64-68, 70, 214.
Deze omstandigheid helpt de gangbare luiheid en losbandigheid, veelal uit verveling, van het toenmalige studentenvolkje verklaren, terwijl de doorgaans milde vonnissen van de academische rechtspraak ook niet echt afschrikten.
- 17 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 84.
- 18 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 28, 74-76; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 386.
- 19 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 23.
- 20 Ibidem, 69.
- 21 G. ten Doesschate, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*, 46.
- 22 Joseph C.M. Wachelder geeft (in *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 124-132, 143, 203) een inzichtelijke samenvatting van het debat over ‘theorie’ en ‘praktijk’ dat de medische wereld gedurende een groot deel van de negentiende eeuw heeft beziggehouden, en waarin ook Leidse medici zich nadrukkelijk hebben gemengd - met als uitkomst dat praktijk als toegepaste wetenschap wordt gezien. In zijn beleving hebben het verdwijnen van rangen en standen in de medische beroepsgroep c.q. de eenheid van stand, de integratie van opleidingstradities, de opkomst en invloed van de empirische natuurwetenschappen en de verschillende opvattingen over ziekte, samen het denken over de verhouding tussen theorie en praktijk in de negentiende eeuw radicaal veranderd. En met het verschuiven van de opvattingen daarover klonk de roep om praktisch onderwijs steeds luider. Begrippen als ‘waarneming’, ‘ervaring’ en ‘empirie’ hoorden aanvankelijk in het domein van de praktijk thuis, het werkterrein van de

tweede medische stand. De eerste medische stand, de geleerde geneesheer, keek daarop neer. Maar als 'waarneming' een van de sleutelwoorden wordt van een geneeskunde die zich op de natuurwetenschappen wil oriënteren, is het geen 'vies' woord meer.

M. Groen wijst er (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 310, 312, 314, 373) op dat de achttiende-eeuwse 'systemen', alle min of meer verbonden met de humoraalpathologie van Hippocrates, tegen 1800 nauwelijks meer werden aangehangen. De daardoor ontstane crisis in de geneeskunde leidde tot de opleving van vele speculatieve stelsels, zoals homeopathie, natuurgeneeswijzen, dierlijk magnetisme, mystieke krachten als het 'miasma' en zoals de romantische geneeskunde (zie Hoofdstuk I). "Medici schreven de patiënt dan ook afwisselend 'verandering van lucht of klimaat', 'gezonde voeding', of hongerkuren (waaraan naar men zegt velen bezweken) voor." Pas na 1840 zouden de natuurwetenschappelijke methoden het aanzicht van de geneeskunde geheel en al veranderen. Wel bestonden de 'systemen' ook toen voort, zij het in een andere gedaante: met elke nieuwe ontdekking had men de neiging niet alleen alle ziekten daaruit te verklaren maar daarin ook nog onbekende ziekteverwekkers te zoeken (of dat nu bacteriën, virussen of hormonen waren) - zo werd pathologie na de introductie van de celleer (Virchow) in feite cellulair-pathologie, en riep de komst van de bacteriologie een nieuwe eenzijdigheid op. Met dat al geraakte de geneeskunde geregeld uit het lood door de overschatting van de betekenis van de talrijke en diverse ontdekkingen; daardoor ontstonden andermaal 'systemen', die pas na verloop van tijd enigszins gerelativeerd en genuanceerd werden. Mutatis mutandis geldt dit evenzeer voor de natuurwetenschappelijke basis van de geneeskunde, die na 1840 vermoedelijk te veel als de enige grondslag beschouwd is, en waarop een reactie eerst na 1945 zou volgen.

23 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 255

24 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 227-229.

25 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 197.

26 Ibidem, 283-284; W. Otterspeer, *De wickslag van hun geest*, 39-40.

27 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21-22.

Voor medisch student Goudsmit was de vraag "waaróm de medische opleiding de afgelopen honderdvijftig jaar vaak achterbleef bij de vele maatschappelijke veranderingen die plaatsvonden en waaróm de studie in sommige onderdelen wel bijdetijds kon blijven en in andere, misschien even belangrijke, niet" het motief voor zijn speurtocht naar en door de geschiedenis van de geneeskundige opleiding(en) in Nederland (11; vgl. 182 e.v.).

28 Ibidem, 22.

29 Geciteerd in: ibidem, 22.

30 Geciteerd in: ibidem, 23.

31 Hierdoor vonden in de periode 1830-1849 verschillende bezuinigingen plaats (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 38).

32 De 'Zangrijke medicus' Jan Pieter Heye (1809-1876) maakte als volksdichter naam met onvergankelijke liederen als 'De Zilvervloot', 'Zie de maan schijnt door de bomen' en 'Er zaten zeven kikkertjes al in een boeresloot', veelal getoonzet door zijn vriend en collega Joannes Josephus Viotta (1814-1859). (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 810-812, 2061).

33 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 23.

34 Geciteerd in: ibidem, 24.

35 Ibidem, 28-30.

36 Officiële naam: Wet van den 1sten Junij 1865 (*Staatsblad* nr. 59), regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw.

37 Ibidem: art. 3, 4 en 5.

38 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 309; J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 68.

Aanvankelijk mochten dus alleen gymnasium-abituriënten promoveren, en de anderen niet -

- maar een aantal afgestudeerden uit laatstgenoemde categorie promoveerde in het buitenland (Piet de Rooy in *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 11). Al gaf dat ook wel haken en ogen - zie Hoofdstuk V i.c. de Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago', c.q. het jaarboekje 1908-'09 van de Medische en Philosophische Faculteit der LSV en het jaarboekje 1910-'11 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten.
- 39 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 253.
- 40 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 110-111.
- 41 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 324-325.
- 42 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 112.
- 43 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 31.
- 44 Ibidem, 183.
- 45 Ibidem, 40.
- 46 Ibidem, 25.
- 47 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.
- 48 Officiële naam van deze 'artsenwet': Wet van 25 december 1878 Staatsblad 222, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 138 voetnoot 133). Volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 348) zou deze versie in grote trekken tot 1922 blijven bestaan.
- 49 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 31-32.
- 50 Officiële naam: Wet van den 28sten April 1876 (Staatsblad nr. 102), tot regeling van het hooger onderwijs.
- 51 G.Th.A. Calkoen (1982) 1814.
- 52 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 344.
- 53 Ibidem, 352.
- 54 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 247-249. Volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39-40) was het Latijn als omgangstaal aan de universiteiten reeds eerder geleidelijk verdwenen.
- 55 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 23; 140.
- 56 Het doctoraat in de artsnijbereidkunde was overgeheveld naar de faculteit der wis- en natuurkunde (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 343).
- 57 C. Winkler, *Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 115.
- 58 Ibidem, 116.
- 59 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 33.
- 60 Ibidem; waren aan het begin van het academisch jaar 1877-'78 nog slechts 587 studenten in de geneeskunde ingeschreven, in het studiejaar 1893-'94 was hun aantal reeds opgelopen tot 1.486 (J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 283).
- 61 "In de negentiende eeuw drong de regering herhaaldelijk aan op de opheffing van één of zelfs twee van de drie instellingen voor wetenschappelijk onderwijs. Argumenten waren als regel de penibele situatie waarin de staatskas zich op die momenten bevond, maar ook de - van tijd tot tijd - grote werkloosheid onder academici." (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 55).
- 62 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 35.
- 63 Zo vond in 1887 het eerste Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres onder leiding van B.J. Stokvis te Amsterdam plaats, "een genootschap dat zich ten doel stelde de gloriëtijd van Huygens en de zijnen te doen herleven. Binnen de kortste keren was nagenoeg elke zichzelf respecterende Nederlandse onderzoeker lid van deze club." (Bert Theunissen, *Zuivere wetenschap en praktisch nut*, 141); om de twee jaar gehouden - na de hoofdstad in Leiden en vervolgens in andere plaatsen - vierde het in 1987 zijn eeuwfeest. In 1899 zat Hector Treub het derde Internationale Gynaecologisch Congres te Amsterdam voor, en in 1907 leidde de

- Leidse hoogleraar Gerbrandus Jelgersma (1859-1942) het eerste Internationale Congres voor Psychiatrie en Neurologie. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 344-345).
- 64 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*; onder het titelmotto 'In vitro et in vivo' behandelt de Amsterdamse historicus in het tweede deel, 44-62, de verworvenheden in de geneeskunde, waar "de vooruitgang (...) inderdaad voorbeeldeloos was", 61.
- 65 Deze typering verwijst naar de bundel *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* (zie/vgl. dit Hoofdstuk, noot 38), waarin de Universiteit van Amsterdam omstreeks 1900 in vijftien persoonsschetsen wordt geportretteerd; tot de uitverkorenen behoren de gynaecoloog Treub, de anatoom Louis Bolk (1866- 1930), de botanicus Hugo de Vries (1848-1935), de scheikundige Jacobus Henricus van 't Hoff (1852- 1911) en de natuurkundigen Johannes Diderik van der Waals (1837-1923) en Pieter Zeeman (1865-1943) - van wie de laatste drie de Nobelprijs in ontvangst mochten nemen (al was Van 't Hoff toen, in 1901, niet meer in Amsterdam maar te Berlijn werkzaam). Het was een unieke periode voor het Nederlandse natuurwetenschappelijke onderzoek, die toen noch later door enige Nederlandse universiteit is geëvenaard, en die - na zeventiende-eeuwse helden als Van Leeuwenhoek en Huygens - niet zonder te billijken trots als de 'Tweede Gouden Eeuw' is aangeduid - het eerst door Bastiaan Willink in 1975 (zie zijn *De tweede Gouden Eeuw*, 13 noot 4). De benaming is vervolgens ook wel meer specifiek-praktisch toegepast, zoals door Frederik H. Kreuger in antwoord op de vraag 'Hoe de techniek Nederland in korte tijd veranderde' (1880-1914). Meestal laat men deze glorie tijd beginnen in 1873, toen het proefschrift van Van der Waals verscheen (Dirk van Delft in *Plaatsen van herinnering*, 379). "De pioniers van de Tweede Gouden Eeuw waren als hoogleraar vooral te vinden in Leiden en Amsterdam" (Ad Maas, *Tachtigers in de wetenschap*, 358). Volgens Willink (in *De tweede Gouden Eeuw*, 11) luidde het vertrek van Einstein naar Amerika in 1933 het begin van het einde van deze bloeiperiode in.
- 66 G.Th.A. Calkoen (1978) 2205.
- 67 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 343.
- 68 Ab Flipse, *Natuurwetenschap, wereldbeeld en levensbeschouwing in Nederland, 1880-1940*, 24; David Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940*.
- 69 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 46.
- 70 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 53-54.
- 71 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 47.
- 72 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 172.
- 73 "dit kon niet verbloemen dat het vak in de nieuw vormgegeven medische opleiding van ondergeschikte betekenis was." (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 263).
- 74 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 47.
- 75 M. Groen wijst er (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 373) op dat de geneeskunde formeel tot 1968 "een exclusief natuurwetenschappelijke onderneming" bleef; "dat bijvoorbeeld de werking van placebo's en psychosomatiek niet in de gangbare natuurkundige en biochemische modellen pasten, had echter tot gevolg dat zgn. alternatieve geneeskundes, veelal op basis van in de vorige eeuw [c.q. de negentiende eeuw] verlaten opvattingen, opnieuw populair werden. Uiteraard speelde hier ook het feit mee dat ondanks de grote vorderingen in de geneeskunde, vele ziekten (of ziekten) ongeneeslijk bleven, terwijl de dikwijls uiterst onaangename onderzoeksmethoden in aantal toenamen."
- 76 C. Winkler, *Het hoger onderwijs in de geneeskunde in Nederland*, 126: "In verband daarmee werd het gewoonte, om op het laboratoriumgepeuter neër te zien. Met de domheid eigen aan hen, die iets wat zij slechts van hooren zeggen kennen, altijd uitermate gemakkelijk vinden, werd over uiterst moeilijk en allerminst vastgestelde waarnemingen gesproken, alsof dat alles van zelf sprak. Bovendien, wat deed dat alles er toe? In de praktijk had men er, zoo meende men, toch niets aan. Al dat geëxperimenteer, gemicroscopiseer, al dat geleuter over physiologisch of anatomisch noodzakelijke verhoudingen, genas men daarmee ooit een mensch?" (Geciteerd in: Annemieke Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 129-130).

- 77 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.
- 78 Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 11]; H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 62-63.
- 79 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20-21.
- 80 G.Th.A. Calkoen (1994) 1380-1381.
- 81 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 214; overigens zou dit toelatingsexamen volgens M. Groen (in *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 39) in 1852 zijn afgeschaft.
- 82 Destijds bestond een wanverhouding tussen de collegegelden van de hoofdstedelijke instelling en die van de rijksuniversiteiten: moest in 1864 voor de twee propaedeutische jaren aan het Athenaeum Illustre meer dan 800 gulden worden betaald, aan de hogescholen kostte hetzelfde 230 gulden (G.Th.A. Calkoen (1994) 1381).
- 83 Brief over de hervorming en uitbreiding van het natuur- en geneeskundig onderwijs aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, gerigt aan den Gemeenteraad door de professoren in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aldaar. Augustus 1860.
- 84 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 234-238.
- 85 Geciteerd in: M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58.
- 86 M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58
- 87 Doorgaans wordt de benaming Klinische School in de literatuur uitsluitend gebezigd voor de stichtingen in de eerste zes genoemde steden; 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen in de Domstad hoort er volgens J.B. Jaspers (in *Het medische circuit*, 4) echter wel degelijk bij. Overigens merkt G.T. Haneveld (in *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 83) op, dat het onderwijs aan laatstgenoemde instelling "Zonder twijfel kan (...) worden gekwalificeerd als het beste medische onderwijs, dat in ons land beschikbaar was", met diverse voortreffelijke docenten (onder wie F.C. Donders!) en in nauw contact met de Utrechtse hogeschool. Aan deze kweekschool, opleiding voor officieren van gezondheid, is op 26 september 1887 te Nijmegen een belangwekkend symposium gewijd, waarvan verslag is gedaan in de door D. de Moulin geredigeerde bundel *'s-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)*. Zie ook volgende noot 88. Volledigheidshalve kan in dit verband eveneens gememoreerd worden de oprichting van de school tot 'Aankweeking van heel- en vroedmeesters mitsgaders apothekers en vroedvrouwen' te 's-Hertogenbosch in 1828 (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 7), en van een geneeskundige school te Maastricht welke provinciale instelling de opleiding tot apotheker en vroedvrouw verzorgde (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 87 voetnoot 18).
- 88 Wel was de eerste kweekschool voor militaire geneeskundigen in ons land te Leiden tot stand gekomen, in de Franse Tijd, uiteraard in verband met het oorlogszuchtige karakter van dit tijdvak (zie Hoofdstuk I, noot 130). In 1803 begonnen als 's-Rijks hospitaal ter Instructie in de opleiding in 1822 overgeplaatst naar Utrecht en gelieerd met het grote militaire hospitaal aldaar. De inwerkingtreding van de wetten van 1865 blokkeerde het voortbestaan van de opleiding in haar toenmalige, zelfstandige vorm, terwijl aansluiting bij de universiteit van Utrecht - de meest voor de hand liggende optie - niet mogelijk was aangezien de meeste leerlingen van de militaire school daarvoor niet de vereiste vooropleiding hadden gevolgd, terwijl het gebrek aan lijken aldaar het anatomisch onderwijs zou bemoeilijken, het militaire hospitaal een onvoldoende verscheidenheid aan zieken opleverde en in de Domstad het vereiste aantal bevallingen niet kon worden bijgewoond (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 136), zeker voor een zo grote groep studenten. Aansluiting werd daarom gezocht bij de enige andere extra- universitaire opleidingsplek in Nederland, het Athenaeum Illustre te Amsterdam. In 1868 sloot de kweekschool haar poorten, en kwamen de militaire medici, de zogeheten 'pillen', naar de hoofdstad, 75 man sterk en hun aantal zou alleen maar stijgen. In 1874 waren er maar liefst 208 militair-medisch studenten, naast 68 burgerlijke medici. Alles

- bijeen genomen ging het om 208 militaire medici versus 198 andere studenten. Het Athenaeum Illustre begon de trekken van een geneeskundig waterhoofd aan te nemen ... Meer dan de helft van alle medisch studenten in Nederland had destijds Amsterdam als standplaats. (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 247; 252). Overigens werd de militair-geneeskundige opleiding in 1880 opgeheven, en werden aanstaande officieren van gezondheid gewone geneeskundestudenten (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 261). Zie ook voorgaande noot 87.
- 89 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 89 - onder verwijzing naar M.J. van Lieburg, *De microscopie in het onderwijs van de klinische scholen in Nederland (1824-1865)*.
- 90 Zie voor een beknopt overzicht: M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 58-88; en over G.J. Mulder, eveneens van de hand van M.J. van Lieburg, *Al doende leert men. De Rotterdamse jaren van Gerrit Jan Mulder (1802-1880)*.
- 91 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21.
- 92 Ibidem, 20-21. Overigens sloeg Voorhelm Schneevoogt in 1842 een geheel andere toon aan: "Vergelijken wij nu in de eerste plaats de veelzijdigheid der studie, of de verschillende vakken, waarin en van den student in de medicijnen, en van den weekeling aan de klinische school bekwaamheid vereischt wordt, dan zien wij, dat het onderscheid niet zeer groot is; dat men voor beide van de overtuiging uitgegaan is, dat de geneeskunde en heelkunde althans in theorie één zijn; dat beide dezelfde voorbereidende studiën en hulpwetenschappen noodig hebben" (geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 132). Of hier van voortschrijdend inzicht gesproken kan worden lijkt echter zeer de vraag, want in 1860 - zo weten wij uit het door hem als eerste ondertekende adres aan de Amsterdamse gemeenteraad uit dat jaar (zie dit Hoofdstuk, noot 83) - liet Voorhelm Schneevoogt zich andermaal negatief uit over de Klinische School en haar leerlingen - omdat dat toen beter uitkwam?
- 93 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 439 noot 105.
- 94 G.Th.A. Calkoen (1978) 2205.
- 95 G.Th.A. Calkoen (1992) 1431.
- 96 H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 67.
- 97 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 210-211.
- 98 Geciteerd in: J.K. van der Korst, *Om lijfen leven*, 202. Van der Korst (205 noot 55) maakt er hier op attent dat het tot deze maatregel volgens Jaap Goudsmit (in *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21) op aandrang van Belgische zijde zou zijn gekomen, terwijl M.J. van Lieburg (in *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967)*, 65) de behoefte aan mobilisabele officieren van gezondheid ten behoeve van de schutterijen vanwege de Belgische opstand als reden opgeeft. Hoe dit ook zij - met dit besluit werd volledig teruggevallen op de opleiding in meester-leerling verband (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 89), zoals die in en ten tijde van het gildewezen gangbaar was geweest.
- 99 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 21.
- 100 De wet van 1865 regelde de bevoegdheden van de vroedvrouw niettemin opnieuw; aangezien de vroedmeester toen echter niet werd gehandhaafd, verdween dit eeuwenoude beroep (A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 7).
- 101 G.Th.A. Calkoen (1992) 1434.
- 102 H. Brugmans, *Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum*, 67. Zie i.c. het voorgaande tevens: Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century*.
- 103 D. de Moulin, *'s-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)*, 1.
- 104 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 13-16, 42-44.
- 105 Ibidem, 45.
- 106 Ibidem, 16.
- 107 Officiële naam van de(ze) wet op het geneeskundig staatstoezicht: Wet van 12 Maart 1818, ter regeling van hetgene betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der Geneeskunde (*Staatsblad* no. 16).

- 108 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 89.
- 109 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 192.
- 110 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 3. Bij besluit van 27 maart 1838 waren de rechten van de universitaire doctoren overigens uitgebreid; voortaan konden zij ook praktijk uitoefenen in de vakken waarin zij weliswaar niet gepromoveerd waren maar waarover zij een examen voor een provinciale commissie hadden afgelegd. Bovendien mochten zij deze vakgebieden tegelijkertijd beoefenen. (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 330).
- 111 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 17.
- 112 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 85-86.
- 113 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 92-95; vgl. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 90, en M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 85-86.
- 114 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 84-85.
- 115 N.B. "slechts voor de vroedvrouwen maakte de wet een uitzondering" - d.w.z. dat zij als zodanig bleven bestaan (H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 247; vgl. H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 68). Maar bijv. beoefenaren van heilgymnastiek en massage mochten hun behandelingen voortaan slechts onder supervisie van een gediplomeerd arts verrichten (G.Th.A. Calkoen (1978) 2205-2206).
- 116 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 95; E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 22-23, 293.
- 117 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 308.
- 118 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 247.
- 119 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 18.
- 120 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 373.
- 121 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 3.
- 122 Citaten in: ibidem, 6.
- 123 Geciteerd in: Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20.
- 124 Ibidem.
- 125 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 267-269; vgl. E.S. Houwaart, *De hygiënisten*.
- 126 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 270-271; zie voor de beroepsmarkt, ook die van medici, W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 433 e.v.
- 127 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 277.
- 128 Het zeer arme Limburgse platteland bijv. moest het in 1875 met 17 geneeskundigen op 100.000 inwoners vrijwel zonder medische hulp stellen (Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 34).
- 129 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 281.
- 130 In J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereniging 1931-1981*, 68-103, heeft G.A. Lindeboom het ontstaan van de medische specialismen in ons land geschetst.
- 131 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 12.
- 132 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 223. Van Geuns kreeg uiteindelijk, na een jaar onderhandelen, zijn zin, hoewel de gemeenteraad bang was dat een geneesheer het professoraat slechts als bijbaan beschouwde.
- 133 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 281 e.v.
- 134 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 353.
- 135 Zo was, bijvoorbeeld, in Rotterdam bepaald dat "het aan koetsiers voerende rijtuigen waarin geneeskundigen in de uitoefening van hun beroep gezeten zijn, bij opeenhoping van voertuigen, vergund is zoodanige plaats in te nemen dat zij steeds vooraan in de file komen." (Geciteerd in: J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 293 noot 48).

- 136 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 116-117.
Aangezien de bezitters van de oude diploma's, die van vóór 1865, hun rechten behielden, telde ons land een halve eeuw na de invoering van Thorbeckes wet(ten) 2.497 artsen, 29 medicinae doctores en 24 heelmeesters - 53 laatste Mohikanen dus (G.Th.A. Calkoen (1978) 2206).
- 137 A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen*, 110.
- 138 J.K. van der Korst, *Om lijfen leven*, 300-303; H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*, 68; Jo Jamar (eindred.), *Vroedvrouwenschool. 100 jaar Moederschapszorg in Limburg*.
- 139 J.K. van der Korst, *Om lijfen leven*, 290-291; in *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde* heeft A.I. Bierman *Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* te boek gesteld.
- 140 A. Querido wijst er (in *Godshuizen en Gasthuizen*, 83-84) op dat in de zeventiende eeuw in de Hollandse ziekenhuizen 'cureerders' optraden, die ingehuurd werden om bepaalde ziekten te genezen of een bepaalde handeling toe te passen. Zo waren er cureerders voor syfilis, voor blindheid, voor misvormingen en voor het snijden van de steen. In de achttiende eeuw verdwenen die specialisten van toen, en namen vast-aangestelde chirurgijns en doctoren hun werk over.
- 141 Zie hiervoor: A. Querido, *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*.
- 142 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 89; vgl. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 54-55.
- 143 Boudien de Vries, *Doe mij maar een Spa*, 9.
- 144 J.K. van der Korst, *Om lijfen leven*, 291-292.
- 145 Ofschoon J.A. Verdoorn (in *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 15, 328-337, 423-424) nadrukkelijk onderscheid maakt tussen de schadelijke, bewust misleidende (criminele) kwakzalverij, uit op eigen gewin, en de 'primitieve' volksgeneeskunde, samenhangend met bijgeloof, acht hij deze 'merkwaaardige verschijnselen' tenminste verwant doordat zij de doorwerking van de moderne geneeskunde en hygiënische zorg onder alle bevolkingslagen hebben vertraagd en belemmerd, en zo de volksgezondheid in de negentiende eeuw negatief hebben beïnvloed.
- 146 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 40-41.
- 147 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 449; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 343, 347.
- 148 In dit verband omschrijft Joseph C.M. Wachelder (in *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 21-22) modernisering als een omslag in de organisatie-structuren, samenhangend met o.m. ruimtelijke schaalvergroting, die ongeveer gelijktijdig plaatsvindt met statelijke éénwording en het ontstaan van een centrale staatsbureaucratie.
- 149 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 450.
- 150 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 144.
- 151 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 20.
- 152 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 246.
- 153 J.K. van der Korst, *Om lijfen leven*, 247.
- 154 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 440 noot 139.
Het was namelijk Thorbecke die tijdens de parlementaire voorbereiding van de geneeskundige staatsregeling voorstelde: "... als de wettige titel aan de genees-, heel- en verloskundige te geven, te bepalen dien van arts ..." (geciteerd in: J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 2).
- 155 "Sedert het organiek besluit van 1815 waren de graden gekoppeld aan een bepaald, zoals dat heette, 'civiel effect': de graad gaf toegang tot bepaalde beroepen." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 421).
- 156 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 371.
- 157 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 135.
- 158 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 329.
- 159 Ibidem, 85-86.
- 160 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 454.

- 161 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 13.
 162 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 455.

Intermezzo II

- 1 Sytze Greidanus is op 7 augustus 1843 te Leeuwarden geboren als zoon van kruidenier en grossier Taco Greidanus, die het zich kennelijk kan veroorloven zijn zoon te laten studeren, want die wordt op 19 september 1861 ingeschreven als student in de geneeskunde te Leiden (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 720-721).
- 2 Zijn gezondheidstoestand verklaart de paradox die Har Meijer oproept in zijn dissertatie (*Het vuil, de stad en de dokter*, 207); Greidanus zou wel en niet aan de cholera bestrijding hebben deelgenomen. Volgens zijn eigen beschrijving (in: *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)* 46-56) heeft hij nog heel wat werkzaamheden kunnen verrichten, maar moest hij na verloop van tijd zijn medewerking staken. Overigens was hij met een aantal andere "candidaten in de medicijnen (...) aangezocht om ook dienst te doen indien de ziekte zich in Leiden mocht vertoonen. Wij hadden daarin toegestemd en schoon twee van ons en toevallig juist zij, die het eerst van ons achttal zijn gestorven, zich uit angst voor besmetting terugtrokken voor de strijd kwam, hebben de overblijvende zes nog heel wat dienst kunnen doen."
- Apropos: dat studenten in de geneeskunde bij de bestrijding van de cholera worden ingeschakeld, is geen exclusief Leids fenomeen, aangezien dit zich bijv. ook voordoet in Utrecht (P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, 175; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 313).
- 3 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 56; M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 174; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721.
- 4 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 57.
- 5 M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 174; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721; vgl. volgende noot 6.
- 6 Over dit laatste doctoraat deelt S.J. van der Molen, de bezorger van de reprint anno 1974 van Greidanus' herinneringen *De dagen van Olim*, in zijn 'Toelichting' mee: "op 15 november 1867 - toen hij dus al in Buitenpost een praktijk(je) had - liet hij zich als student inschrijven aan de universiteit te Groningen en daar moet hij in 1868 nog tot doctor in de heekunde zijn gepromoveerd, naar aangenomen wordt op stellingen, aangezien er geen dissertatie bekend is."
- 7 Zo verdwijnt tussen 1880 en 1900 de plattelandsheermeester van het toneel (A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476; zie ook Hoofdstuk II).
- 8 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 58-62.
- 9 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 479.
- 10 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.
- 11 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 63-65.
- 12 Ibidem, 66, 76.
- 13 Ibidem, 71-72.
- 14 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 478; Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 71.
- 15 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 82, 87.
- 16 Ibidem, 82-84.
- 17 Ibidem, 84-90.
- 18 Ibidem, 94-95.
- 19 Ibidem, 99 e.v.
- 20 Ibidem, 100-103.
- 21 Ibidem, 104-106.
- 22 Ibidem, 109-113; vgl. S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.
- 23 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 114-115.
- 24 Ibidem, 120-121.
- 25 Ibidem, 122.

- 26 Ibidem, 123.
- 27 Ibidem, 126.
- 28 Ibidem, 129.
- 29 Ibidem, 136-140.
- 30 Ibidem, 139-141.
- 31 Ibidem, 152-158, 165; vgl. Willem de Blécourt, *Duivelbanners in de Noordelijke Friese Wouden, 1860-1930*.
- 32 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 185-187.
- 33 Wel wijst P.G.M.G. Perneel er (in zijn dissertatie *Het beroepsjournaal van Dr. J.F.Ph. Hers, 13*), niet geheel ten onrechte, op dat in Greidanus' terugblik weliswaar de medische praktijk centraal staat maar de heroïek er enigszins in wordt overbelicht, en zijn herinneringen daardoor wat minder goed bruikbaar zijn als bron voor onze kennis van de beroepsbezigheden van plattelandsartsen in de negentiende eeuw. Anderzijds behoort Greidanus' *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)* tot de medische memoire-literatuur die volgens A.M. Luyendijk-Elshout (in: *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476) "een betrouwbaar beeld van het zwoegen van de toenmalige medicus" geeft.
- 34 A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476.
- 35 Met het vertrek van Greidanus naar Soest is de armoede uit de Friese wouden allerminst verdwenen, integendeel. Tot ver in de twintigste eeuw zou die voortduren. Lange werkdagen, zwaar werk tegen een hongerloon blijven de alledaagse werkelijkheid nog geruime tijd bepalen, ook omdat de opwaartse sociale mobiliteit in die tijd gering is. (Johan Frieswijk, *Een arbeidersfamilie uit de Friese Wouden*, 55 e.v.).
- 36 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*.
- 37 Ibidem.
Toch lijkt de Soester situatie in menig opzicht op die welke Greidanus in Friesland had achtergelaten: in het lintdorp Soest zijn de wegen veelal modderpoelen, en is de Soesterbergsestraat - de hoofdweg naar Soesterberg - weliswaar geplaveid, maar de hele negentiende eeuw door erbarmelijk slecht, zonder serieuze verlichting. En om de armen te bezoeken moet de dokter naar de periferie van de gemeente, bijv. naar de Soesterbergse hei. (Schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).
- 38 Met dank aan J.J. (Joop) Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest, voor de oplevering van de desbetreffende bescheiden, wordt hier relatief veel aandacht besteed aan de slechts drie jaren (1877-1880) die Greidanus in Soest werkzaam is, ten opzichte van zijn tijd in Buitenpost (1867-1877) en in Baarn (1881-1914), daar van die korte tijdsspanne amper iets bekend was en Greidanus van zijn daaraan voorafgaande en daaropvolgende werkkring, evenals van zijn Leidse studententijd (1861-1866), uitvoerig verslag heeft gedaan.
- 39 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 16 november 1876, ad 9.
- 40 Ibidem: dd. 21 december 1876, ad 4 en 5.
- 41 Ibidem, inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876), nr 438.
Het lijkt erop dat Greidanus met het opgegooide balletje van 700 gulden een financiële dam heeft willen opwerpen, in de hoop zo van zijn aanstelling in Soest af te kunnen komen, en het bevreemdt des te meer dat hij hier in zijn *Herinneringen als hofarts* niet van gewaagt terwijl hij daar toch nadrukkelijk zijn aarzelingen etaleert; wellicht heeft hij zich in zijn memoires niet als een inhalig 'rupsje-nooit-genoeg' willen voordoen (vgl. dit Intermezzo, noot 44).
- 42 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876), nr 451.
- 43 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 25 januari 1877, ad 6.
- 44 In zijn *Herinneringen als hofarts* doet Greidanus verslag van de gang van zaken bij zijn sollicitatie, deels afwijkend van, deels aanvulling op het uit de Soester archiefbescheiden naar voren komende beloop der gebeurtenissen. Zijn vrouw en zijn moeder dringen er bij hem op aan naar de Soester vacature te dingen; zelf zegt hij er weinig trek in te hebben. Hoewel hem tijdens zijn eerste kennismaking de functie van gemeentegeneesheer te Soest als niet zwaar en nogal aantrekkelijk wordt voorgesteld (pas later komt hij er achter dat Soest een weinig begeerde plaats is, en de moeilijkheden van de praktijk zeer groot zijn), blijft hij er niet veel oren naar hebben, maar solliciteert hij uiteindelijk wel, vooral onder druk van zijn vrouw. Bij het officiële sollicitatiegesprek krijgt hij een vast traktement ad 600 gulden en gedurende drie jaren een persoonlijke toelage ad 300 gulden toegezegd, en wordt hem de geneeskundige verzorging

van de Commissie van Weldadigheid (CvW) in het vooruitzicht gesteld - zodra de zittende functionaris, een bejaarde medicus, daarvoor zou bedanken of zou overlijden -, welke post 1.200 gulden oplevert. Als de gemeente hem vervolgens met algemene stemmen benoemt, houdt hij de boot nog altijd af, onder het mom dat hij vreest zonder de arbeid voor de CvW onvoldoende werk te hebben en "een drukke praktijk te verlaten, om misschien in halve ledigheid mijn tijd door te brengen." Wanneer hem vanuit Soest dan de optie wordt voorgelegd om de zittende CvW-medicus te laten ontslaan opdat hij in diens plaats kan worden benoemd, wijst hij dit voorstel verontwaardigd van de hand, omdat hij een oude collega niet uit zijn ambt wil verjagen. Als hem vervolgens wordt meegedeeld dat die eigener beweging voor de CvW heeft bedankt, dat men Greidanus nog altijd graag wil hebben, maar pas moeite wil doen bij prins Hendrik, die over de desbetreffende aanstelling gaat, zodra vaststaat dat Greidanus ook echt komt, aanvaardt hij tegen wil en dank de benoeming, andermaal op sterk aandringen van zijn vrouw "en voor de gezondheid der kinderen, die wel eens leden onder het ruwe klimaat, was het ook wel gewenst een meer beschutte streek te gaan bewonen".

N.B. Met in het achterhoofd de teleurstellende afloop in Soest, heeft het er tenminste de schijn van dat Greidanus wil zeggen: ik heb eigenlijk nooit uit Buitenpost weg gewild, anderen wilden mij naar Soest hebben, en zie: ik heb gelijk gehad, we hadden het niet moeten doen - zo anderen de schuld in de schoenen schuivend, en er tegelijk zorg voor dragend zelf niet als een 'rupsje-nooit-genoeg' over te komen (vgl. dit Intermezzo, noot 41).

- 45 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*; S.J. van der Molen in (een in casu op details afwijkende) 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.

- 46 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 19 februari 1880, ad 7.

De gemeenteraad neemt dit besluit in zijn vergadering van 19 februari 1880 aan "met 10 tegen eene stem, (die van het lid Kuijper)". Het betreft hier de zoon van Greidanus' inmiddels c.q. op 18 februari 1878 overleden ambtsvoorganger dr F. Kuijper, het raadslid Franciscus Cornelis Kuijper (schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).

- 47 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 243 (brievenboek 1878-1880), nr 113.

- 48 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 50.

- 49 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 9 maart 1880, ad 4.

- 50 Ibidem: dd. 11 maart 1880, ad 1.

Opnieuw onthoudt het raadslid Kuijper zich van stemming, terwijl één raadslid ontbreekt.

- 51 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 71.

- 52 Ibidem, inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880), nr 163.

- 53 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 15 april 1880, ad 4.

- 54 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 119.

- 55 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 20 mei 1880, ad 4.

Wel doet het raadslid Kuijper nog een goed woordje voor Greidanus, maar het mag niet baten: 10 raadsleden steunen het voorstel, terwijl Kuijper zelf zich ook nu buiten de stemming houdt.

- 56 Ibidem, inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880), nr 142.

- 57 Ibidem, inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 20 mei 1880, ad 3.

Ook ditmaal onthoudt het gemeenteraadslid Kuijper zich van stemming.

- 58 Ibidem, inv.nr 170 (agenda ingekomen stukken 1880-1885), nr 158.

- 59 Ibidem, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880), nr 158.

Genoemde families zijn vooral import-Soesters en protestants (schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest).

- 60 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880), nr 158.

- 61 Ibidem, inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880), nr 293.

Reeds te Buitenpost moet Greidanus in goeden doen zijn geraakt, aangezien na enkele weken in Soest zijn "paarden en rijtuigen" arriveren (*Herinneringen als hofarts*). In het huishoudboekje van Greidanus stuit genealoog Edzart R. Smit elk jaar, vanaf 1893 tot 1904 toe, op het voor die tijd niet geringe bedrag van 10.453 gulden; Smit vraagt zich dan ook af of Greidanus in Baarn een huis of landerijen heeft bezeten (Internet-info dd. 7 september 2008). In elk geval tot in 1915 bewoont Greidanus' gezin de kapitale villa 'Dalhof', Dalweg 18, te Baarn, welk pand rond 1925 is afgebroken (Willemijn Booy-de Jongh, *De geschiedenis van Hotel Zeiler (I)*, 10-12).

- 62 Archief gemeente Soest, 1812-1928, inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880).

- 63 In een briefje uit Soest dd. 3 augustus 1881 verzoekt Greidanus om in aanmerking te komen voor de functie van gemeentearst te Baarn (Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 112 (bijlagen notulen vergadering gemeenteraad): nr 13). Zijn officiële benoeming als zodanig - met zorg voor de armen - volgt op 25 augustus 1881 (Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 25 augustus 1881).
- 64 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*. In de gemeenteraad van Soest maken er geboren en getogen roomse boerenfamilies dan de dienst uit. Aangezien Greidanus ook als medicus actief is in het welgestelde Baarn, met het paleis en de vele villa's, zal het - gelet op de grote rivaliteit tussen beide buurgemeenten - in Soest kwaad bloed hebben gezet dat hij tegelijk 'twee heren' dient. En daar hij vermoedelijk liever een visite aflegt bij een goed betalende patiënt in een gemakkelijk te bereiken villa in Baarn "dan aan een kwakkelende bezembinder op de Soesterbergse hei die geen cent 'te makken' had", zal hij in Soest wel zijn afgeschilderd als 'rijkeluisdokter', wiens lucratieve werkzaamheden in Baarn stellig ten koste zullen zijn gegaan van de Soester armenpraktijk (vgl. dit Intermezzo, noot 37) - m.a.w. moet niets menselijks Greidanus vreemd zijn geweest, c.q. voor de wedde en voor de hogere status in Baarn zal hij zijn neus niet hebben opgehaald. (Schriftelijke informatie dd. 9 december 2009 van Joop Piekema, archieffunctionaris van de gemeente Soest). Bovendien zal hij zich in Baarn ongetwijfeld meer - dan in het overwegend roomse Soest - hebben thuis gevoeld, omdat daar de dorpspopulatie in meerderheid protestants is; in 1829 bijv. behoren van de 1.593 zielen die de Baarnse gemeenschap dan telt, er 1.057 tot de Nederlandse Hervormde Kerk (cf. de uitgave *Van Baerne tot Baarn*, 38, van de Historische Vereniging/Kring Baerne). Daarentegen zouden volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa (1840) toentertijd 700 hervormden en 1.100 katholieken in Baarn hebben gewoond. Echter: nadat in 1874 het Baarnse station aan de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort is geopend, vindt een sterke groei van de bevolking plaats door de komst van 'immigranten' (forensen, van wie circa 65 procent Nederlands-Hervormd is), gepaard gaande met een enorme toename van het aantal nieuwe villa's (G.A. Hoekveld, *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp*, 113).
- 65 Schriftelijke informatie dd. 23 augustus en 15 november 2006 van Joop Piekema, archief-functionaris van de gemeente Soest.
- 66 De bron van informatie over deze episode in Greidanus' leven wordt gevormd door zijn *Herinneringen als hofarts* (november 1908), waarvan het typoscript is gevonden bij genealogisch onderzoek naar de familie 'Smit', in het archief van A.S. Smit (vgl. dit Intermezzo, noot 61). De uit Friesland afkomstige familie Greidanus maakt onderdeel uit van deze parenteel. Als bron voldoen deze memoires evenwel slechts in zeer beperkte mate aan de intentie, Greidanus te tonen als arts in de kracht, in de toptijd van zijn leven en loopbaan. Wat hij hier voorschotelt is meer een nogal slordig geconcipeerde, abrupt afgebroken chronique scandaleuse betreffende leden van de koninklijke familie, in het bijzonder koning Willem III, dan een serieuze beschrijving van zijn werkzaamheden als medicus te Baarn. Zijn behagen in pikante, scabreuze ontboezemingen blijkt hier aanzienlijk groter dan zijn behoefte om ordelijk op papier te zetten hoe hij zijn functie van hofarts invult en hoe hij zijn plichten als gemeentegeneesheer van Baarn nakomt. Al moet hij beide ambten niet ondermaats hebben waargenomen, anders zou hem toch niet in 1914 de lofprijzing "een harer beste burgers" (van Baarn) ten deel zijn gevallen.
- 67 Volgens de terugblik op zijn leven en werken in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914 vestigt Greidanus zich in augustus 1881 te Baarn als geneesheer, "nadat de Gemeenteraad hem benoemd had tot gemeente-geneesheer te De Vuursche, uit welke betrekking hij op 1 Januari 1907, met toekenning van pensioen, eervol ontslag verkreeg." Op 7 augustus 1908 bereikt Greidanus de 65-jarige leeftijd, en zal hij zijn werkzaamheden als hofarts op Soestdijk hebben beëindigd. In elk geval is de geboorte van prinses Juliana op 30 april 1909 door (behalve prof. B.J.Kouwer) de medicus G.H. Roessingh (1848-1917) begeleid, die van 1901 tot eind 1910 als behandelend geneesheer van koningin Wilhelmina optreedt. Roessingh is trouwens al eerder aan het hof actief, bijv. aan het sterfbed van koning Willem III in 1890. Er fungeren overigens wel meer hofartsen tegelijkertijd, zoals Roessingh in Den Haag en anderen elders. (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 98, 264, 278, 302, 600 - noten 40 en 49).
- 68 De nu volgende passages, inclusief de citaten, zijn ontleend aan Greidanus' *Herinneringen als hofarts* (vgl. dit Intermezzo, noot 66), en zijn niet steeds apart in noten verantwoord. Een aantal van de gebruikte citaten is ook te vinden in *Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren*

- van Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra; onder de hierin opgevoerde *Ooggetuigen van de koningen van Nederland, 1813-1890* figureert namelijk Greidanus als hofarts. De schrijfters hebben daarbij gebruik gemaakt van een kopie-exemplaar van diens *Herinneringen als hofarts* dat zich in het Koninklijk Huisarchief bevindt (onder inv.nr KHA Willem III, A45-VIIIe-5).
- 69 Joh.G. Mezger viert vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw triomfen als 'wrijf- en knijpdokter' c.q. masseur (P.J. Kostelijk, *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*, 67-68; E.D. Baumann, *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde*, 297; zie ook Hoofdstuk I, noten 162 en 164).
- N.B. In het citaat is ten onrechte de naam als 'Metzger' weergegeven, maar dat is een meer voorkomende vergissing - ook E.D. Baumann 'bezondigt' zich daaraan.
- 70 Volgens Dorine Hermans en Daniela Hooghiemstra (in: *Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren*, 250, 278, 337 - ad 13) ontvangt Willem III een Japanse delegatie op paleis Noordeinde op 1 juli 1862, en biedt hij de gezanten op 7 juli 1862 een diner aan in de galerijzaal. Greidanus laat dit bezoek in zijn *Herinneringen als hofarts* echter plaatsvinden in 1864; zijn geheugen kan hem op dit detail in de steek hebben gelaten - in 1862 studeert hij tenslotte ook al in Leiden. Voor de strekking van de anekdote doet dit verschil in tijd echter nauwelijks ter zake.
- 71 Het stoomschip 'Berlin', de lijnboot uit Harwich, strandt op 21 februari 1907 bij vliegende storm op de Noorderpier van Hoek van Holland, en "de grootste scheepsramp op de Nederlandse kust in meer dan een eeuw" is een feit: van de 143 passagiers en bemanningsleden aan boord komen er 128 in de golven om. Prins-gemaal Hendrik begeeft zich terstond naar de plek des onheils, en helpt bij de opvang van de overlevenden. Loopt hij persoonlijk amper gevaar, zijn enkele aanwezigheid bezorgt hem alom een zo positief imago dat "zijn rol in het reddingswerk daarbij vele malen groter (wordt) voorgesteld dan deze in werkelijkheid was geweest" (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 296 e.v.).
- 72 Ondanks al zijn kritiek - bovenal op koning Willem III, toont Greidanus zich een voorstander van de monarchie als staatsvorm t.o.v. die van een republiek: "Wat ook de fouten zijn geweest der voorgaande vorsten, die ik als mensen niet wens te beoordelen, toch is het feit, dat het voor ons nationaal bestaan gewens is, dat wij als symbool onzer éénheid een Hoofd van de Staat uit dat Huis [van Oranje] hebben, om wie wij ons kunnen scharen. Voor een republiek met al het kleingeestig gescharrel en persoonlijke en politieke naijver moge de Hemel ons behoeden."
- 73 Met inachtneming van de positieve toonzetting die necrologieën eigen pleegt te zijn, valt op dat Greidanus waardering, waaraan het hem in Soest had ontbroken, in Baarn ruimschoots krijgt toegezwaaid: "Met hem is een man heengegaan, die zich in allerlei opzichten voor onze gemeente en hare ingezetenen verdienstelijk heeft gemaakt en die, als weinig anderen, de plaats onzer inwoning en hare omgeving kende. De verschillende functies, hier bekleed, hadden hem in aanraking gebracht met alle lagen der bevolking en zijn oordeel over zaken en toestanden berustte dan ook op ondervinding en eigen waarneming, waarbij zijn veelzijdige groote kennis en diepgaande wetenschap hem tot oordeelen alleszins bevoegd maakten. (...) Steeds toonde de overledene zich getrouw in zijn arbeid tot bloei der gemeente. Vooral zijn nauwgezetheid in het medebeheer der gemeente-financiën is bekend. Was hij afkeerig van z.i. onnoodige uitgaven, toch werkte hij mede aan de oprichting van tal van nuttige instellingen. (...) Als medicus had hij gelegenheid gehad zich de liefde en genegenheid van zijn talrijke patienten te verwerven. (...) Hij was een man van hoog wetenschappelijke ontwikkeling en een groote levenservaring; hij bezat een geest vol humor en een enorm herinneringsvermogen. Als hij sprak had hij het gehoor der geheele vergadering. Een bijzondere aantrekkingskracht ging van hem uit. (...) Zijn woord was altijd gekruid, tintelend van humor, vaak scherp sarcastisch, maar nooit voor tweërlei uitlegging vatbaar. Als man van eerlijke overtuiging was hij door allen gezien." ('In Memoriam Dr. Sytse Greidanus 1843-1914', in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914).
- 74 S.J. van der Molen in 'Toelichting' op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*; Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480): inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 23 september 1902 - i.c. Greidanus' aanstelling als gemeenteraadslid van Baarn.
- In het 'In Memoriam Dr. Sytse Greidanus 1843-1914' in het *Baarnsch Nieuwsblad* dd. 31 oktober 1914 is tot twee keer toe vermeld dat hij in 1906 (in plaats van 1909) door de raad tot wethouder van Baarn is gekozen - in welke hoedanigheid hij meermalen de burgemeester bij diens afwezigheid heeft vervangen.
- Genoemd blad laat over zijn levenseinde weten: "Reeds verscheidene jaren was Dr. Greidanus

lijdende aan suikerziekte, doch een gevatte koude, waarvan de patient gedurende eenige dagen bedlegerig was, was thans de onmiddellijke oorzaak van zijn dood.”

75 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 721.

76 S.J. van der Molen in ‘Toelichting’ op *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*.

77 Sytze Greidanus, *Herinneringen als hofarts*.

78 Ibidem.

Apropos: Greidanus is niet de enige Nederlandse geneesheer die zijn medische memoires te boek stelt. Zo zijn er de retrospectieve beschouwingen van G.W. Bruinsma en P.K. Pel anno 1907, en volgen die van B.E. Scheltema en L. van der Hoeven uit 1917 resp. 1929 - zie Bibliografie (A.M. Luyendijk-Elshout, *Het huisbezoek omstreeks 1900*, 476-479).

Hoofdstuk III

1 Dit hoofdstuk-onderdeel leunt zwaar op het vierdelige standaardwerk *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, in de jaren 2002-'04 verschenen onder hoofdredactie van R.C.J. van Maanen, adjunct-archivaris van Leiden en hoogleraar aan de Universiteit Leiden in de stadsgeschiedenis, in het bijzonder die van Leiden. Wegens de aanvankelijk hoge vermeldingsfrequentie wordt in de eerste honderd noten hiernaar als volgt verwezen: *Leiden* (of: Ibidem), o.v.v. het desbetreffende deel (II, III of IV) en de dito pagina(s).

2 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studentenleven*, 231.

3 *Leiden* II, 45, 164, 217; III, 76.

Het aantal Leidenaren steeg van 10.000 in 1575 tot 31.000 in 1795, maar die toename zegt niets over de op- en neergang in de tussenliggende periode, zoals berekend door de sociaal-historicus D.J. Noordam:

1575	10 000	1700	53 000
1600	22 000	1725	47 000
1625	47 000	1750	37 000
1650	49 000	1775	34 000
1675	55 000	1795	31 000

4 Almanak 1857, 241.

5 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, 507.

6 *Leiden* II, 105-107, 220.

7 Ibidem, 173-177.

Had de Leidse rederijderskunst omstreeks 1600 haar bloeitijd gekend, de universiteit tekende voor een nieuwe literaire dimensie in de stad, leidend tot de zogenaamde literaire renaissance. Er groeide een wisselwerking tussen de traditionele, volkstalige rederijkerij en de moderne, Neolatijnse humanistenkunst. Onder studenten gold het maken van gelegenheidspoëzie in het Latijn als een goede retorische oefening. Maar de wezenlijke literaire vernieuwing betrof de emancipatie van het Nederlands ten opzichte van het Latijn. Dat betekende voor de Leidse rederijkerij niet het einde, want vernieuwing en traditie gingen in haar kamers hand in hand. De daarnaast gestichte genootschappen waren in zekere zin de achttiende-eeuwse tegenhangers van de rederijderskamers. Ook in deze gezelschappen oefende men zich in mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid en ging men literaire competitie aan. Belangrijker echter waren de opbouw van de Nederlandse taal en het schrijven van historische en taal- en letterkundige verhandelingen. Wel zou er een sociaal verschil bestaan tussen de rederijderskamers, waarin de leden van lagere afkomst waren en zich - tot ergernis van de predikanten - slechts wilden vermeien met kluchten en komedies, en de genootschappen.

8 *Leiden* II, 201-202.

9 Ibidem, 177; in zijn dissertatie *Tot Heil van 't Menschdom* heeft W.W. Mijnhardt *culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* belicht.

- 10 *Leiden* II, 178-180.
Ging het privilege voor de vrijmarkt terug tot 14 januari 1577 en was het nota bene nog namens landsheer Filips II (1556-1598) verleend, de meest bekende loterij vond in 1596 plaats ten bate van de verbouw van het Sint-Catharinagasthuis tot pest- en dolhuis.
- 11 *Leiden* II, 180-184.
- 12 *Ibidem*, 185-186.
- 13 *Ibidem*, 41, 83; zie ook Wijnand Mijnhardt, *De droom van de volmaakte burger*, 475.
- 14 *Leiden* III, 17.
Volgens recent onderzoek (van Arti Ponsen in *Het fataal evenement. De buskruitramp van Leiden in 1807*, 47-49, 52, 98) is schipper Adam van Schie steeds ten onrechte voor hoofdschuldige van de catastrofe gehouden. Hij zou, stomdronken, aan boord gerookt of gekookt hebben. Ten tijde van de explosie was hij echter helemaal niet te Leiden, maar in zijn herberg te Delft; hij is dan ook niet destijds omgekomen, maar in 1821 overleden.
Omdat van schip en bemanning niets is teruggevonden (behalve het anker dat later kon worden geborgen in een weiland buiten de stad) zal wel nooit achterhaald worden wat er precies is misgegaan - mogelijk heeft een kleumende schippersknecht op de kade van het Steenschuur bij het schip zijn pijpje aangestoken ... In *Leiden: het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807* doet Peter van Zonneveld verslag van "een van de zwartste dagen in de geschiedenis van Leiden" en van de nasleep ervan.
- 15 In *Oud Leiden*, 62, geeft de aan de Sleutelstad verslingerde journalist B.A. van Mourik een enigszins afwijkende versie van dit huiselijke tafereeltje. Zo vervangt hij thee door: "zij stopte met veel liefde en dikke sajete de sokken van haar gade", met als onontkoombaar gevolg dat haar "opkijken" geschiedde van "haar stopwerk" en niet van "haar theeblad".
En weer een andere bron, Paul Marijnissen in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982, weet te melden dat het echtpaar op het fatale ogenblik juist aan tafel zat en mevrouw Te Water een hand aan de oorschelp bracht om nieuwsgierig te informeren of haar echtgenoot iets te berde had gebracht. Deze varianten doen evenwel niets af aan het wezenlijke van deze anekdote.
- 16 Het betrof de historicus Adriaan Kluit (1735-1807) en de jurist en classicus Johannes Luzac (1746-1807). Dat er verhoudingsgewijs zoveel (40) kinderen de dood vonden, kwam door de aanwezigheid van scholen in de buurt van de rampplek. (Paul Marijnissen in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982).
- 17 *Leiden* III, 17, 31.
- 18 *Almanak* 1852, 83.
- 19 *Leiden* III, 27-28.
- 20 Lorentz ontving de Nobelprijs in 1902, Kamerlingh Onnes in 1913 en Einthoven in 1924.
- 21 Peter van Zonneveld, *Leiden: Het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807*, 45-46; Dirk van Delft, *Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium. De Tweede Gouden Eeuw van de vaderlandse fysica*, 376 e.v.
Het Leidse cryogene laboratorium werd in 1932 het Kamerlingh Onnes Laboratorium genoemd (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 75). Onder de titel 'Jacht op het Absolute Nulpunt' wijdde Museum Boerhaave van juli 2008 tot in mei 2009 een expositie aan Heike Kamerlingh Onnes; het Stedelijk Museum De Lakenhal, eveneens te Leiden, presenteerde parallel daaraan, van juli tot medio september 2008, een biografische familietentoonstelling, met Heike Kamerlingh Onnes als middelpunt. Zie ook Hoofdstuk II, noot 6.
- 22 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago'* voor het jaar 1909, 62.
- 23 *Leiden* III, 28-29.
- 24 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 10-11.
- 25 *Leiden* III, 31, 34-36.
- 26 *Ibidem*, 32-33.
- 27 Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad...*, 25.

- 28 Geciteerd door Paul Marijn in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982.
- 29 Hoe erg het in Amsterdam was, wordt duidelijk uit de VU-dissertatie van Ida Jager, *Hoofdstad in gebreke*.
- 30 *Leiden* III, 38, 43; pas in 1896 is de oppervlakte van de stad flink uitgebreid c.q. bijna verdrievoudigd.
- 31 Ibidem, 47-51.
- 32 Ibidem, 49.
Hoe een Leids medicus als Salomon anno 1847 praktizeerde, onthult A.M. Luyendijk-Elshout in de impressie *Dr. Gottlieb Salomon jubileert*.
- 33 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 234.
Overigens: de bedeelde armen waren verplicht tegen de kinderpokken ingeënt op straffe van anders hun bedeling te verspelen; vandaar dat de kinderziekte vooral de niet-bedeelde armen en mindere burgerstand trof aangezien daarvan velen zich niet wilden laten vaccineren, in tegenstelling tot de hogere burgerij. (*Leiden* III, 49).
- 34 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 199; reeds op 2 juli 1860 laat het college weten de conclusies van de commissie te delen, en stelt het de gevraagde gezondheidscommissie in.
- 35 Geciteerd in: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 119.
Tevens werd de beschikbare ruimte in het Caeciliagasthuis veel te krap en verouderd geacht. De kritiek, naar aanleiding van de cholera-epidemieën van 1848 en 1849, leidde tot aanzienlijke verbeteringen in het gasthuis. Bovendien besloot de gemeenteraad in 1849 in beginsel tot een fusie van het stedelijk en het daar vlakbij op de Oude Vest gelegen academisch ziekenhuis; in 1853 werd daartoe het contract met het rijk getekend, waarvoor de gemeente diep in de buidel moest tasten, ook voor de academische onderwijsfunctie. (*Leiden* III, 121).
- 36 *Leiden* III, 50-51.
- 37 *Leiden* IV, 50-51.
- 38 Het naar 'kapitein-ingenieur' Charles T. Liernur (1828-1893) genoemde systeem ging uit van een dubbele afvoer: gemetselde riolen voor regen- en afvalwater, en metalen buizen voor fecaliën; pompen zogen de buizen regelmatig vacuüm, de ontlasting kwam in vaten terecht, om vervolgens in karretjes verzameld en verkocht te worden (H. van Zon, *Openbare hygiëne*, 62-71). Liernurs ontwerp had wel voordelen, zoals 'hergebruik' van menselijke uitwerpselen, maar het was ook gecompliceerd en tamelijk kostbaar. Per saldo is zijn stelsel landelijk gezien mislukt. (E.S. Houwaart, *De hygiënist*, 260, 262).
- 39 *Leiden* III, 50, 131.
In *Leiden met een luchtje* heeft Cor Smit in geuren en kleuren onthuld hoe er in de stad tussen 1200 en 2000 is omgegaan met straten, water, groen en afval. Rode draad van zijn betoog: de toenemende overheidsaandacht voor een leefbare en schonere omgeving.
Dat deze ontwikkeling niet typisch Leids was, blijkt bijv. in een andere universiteitsstad, Utrecht, waar men in de tweede helft van de negentiende eeuw de handen uit de mouwen stak om de armenzorg, de volksgezondheid en -huisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden te verbeteren, waardoor het leven van de doorsnee Domstedeling bepaald aangenamer werd - zoals P.D. 't Hart laat zien in *Leven in Utrecht 1850-1914*.
- 40 *Leiden* III, 50, 131, 225.
- 41 Ibidem, 34, 37, 226.
- 42 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 13.
- 43 Was al in 1842 een spoorlijn tussen Haarlem en Leiden in gebruik genomen, een jaar later reeds zou Leiden een station aan de spoorlijn Amsterdam-Den Haag krijgen. (*Leiden* III, 37, 69).
Terzijde: het kon de studenten kennelijk niet rap genoeg gaan. Nadat in oktober 1878 de nieuwe treinverbinding tussen Leiden en Woerden (naar Utrecht) was geopend, heette het in een deels actueel aandoende verzuchting: "een ieder voorspelde zich veel gemak van deze nieuwe aansluiting, maar de directie der Rijnspoorweg-Maatschappij heeft al het mogelijke

- gedaan om ze voor het publiek onbruikbaar te maken; niet alleen toch zijn sneltreinen en een goede dienstregeling op deze lijn geheel onbekende zaken, maar daarenboven rijden de treinen zoo langzaam". (Almanak 1879, 201).
- Ondanks hun "verwachting, dat deze bezwaren spoedig uit den weg zullen geruimd worden" werd hun geduld danig op de proef gesteld. Een dozijn jaren later namelijk was de *Zoogenaamde sneltrein Leiden-Woerden* opnieuw steen des aanstoots, en typeerden zij deze verbinding - naar een uitspraak van Dickens (*Verlaten huis*) - als volgt: "Zij is het schreeuwendste voorbeeld van een verfoeilijk openbaar middel van vervoer, dat ooit de aarde gedragen heeft." (Almanak 1891, 'Mengelwerk', 546).
- 44 In 1879 reed de eerste paardentram door Breestraat en Haarlemmerstraat; in hetzelfde jaar kon, op de Hogewoerd, het eerste trottoir worden betreden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 13).
- N.B. Niettemin worden eind negentiende eeuw zowel de diligence als de trekschuit nog genoemd als middelen van openbaar vervoer (zie bijv. Almanak 1897, 25 e.v.).
- 45 C. Korsse, *Hoe ik Leiden zag in 1880*, 147.
- 46 Almanak 1889, 317.
- De 'machines' waren zo in trek, dat er steeds nieuwe moesten worden aangeschaft. Dit hing samen met het almaar toenemende aantal 'Raddraaiers' en met de ruwe behandeling die de rijwielen nogal eens moesten ondergaan, terwijl in het studiejaar 1897-'98 zelfs enkele exemplaren werden ontvreemd. (Almanak 1898, 215; 1899, 193; 1900, 196-197).
- 47 Hans van Groningen, *De pionier: A. Zimmermans, fotograaf*, 85 e.v.
- 48 J. van Groningen, *Zestig jaar geleden: eerste Leidse autobezitter*, 129 e.v.
- Schorers latere zwager was de cultuurhistoricus Johan Huizinga (1872-1945). In 1900 maakten zij samen een rit met de Benz op Walcheren, die op Huizinga een onvergetelijke indruk heeft gemaakt, blijkens het verslag in: J. Huizinga, *Mijn eerste autorit.*
- 49 *Leiden* III, 54-55, 58, 74.
- 50 Ibidem, 68-69.
- 51 Jan Luiten van Zanden, *De trage industrialisatie van Nederland*, 502 e.v.
- 52 *Leiden* III, 227-228; IV, 72.
- 53 Ibidem III, 204, 228.
- 54 Boudien de Vries (inl.), *Hoe Jan Salie op stoom kwam*, 476.
- 55 Hoe fabrieksarbeiders in de negentiende eeuw aten en waar zij hun voedsel vandaan haalden, was in het najaar van 2007 te zien in de tentoonstelling 'Etenstijd!' in het Leids Wevershuis.
- 56 Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 479-480.
- Overigens merkt J.C.H. Blom terecht op: "Wat thans armoede heet, was in 1896 voor het grootste deel van de bevolking luxe." (*Leiden* IV, 10).
- 57 *Leiden* III, 105; IV, 76.
- 58 Pim Kooij, *Als olievlekken, zich niets aantrekkend van wallen of stadspoorten*, 523; 526.
- 59 *Leiden* III, 56.
- 60 Ibidem, 72, 74, 76, 78, 101; vgl. Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 465-466.
- 61 *Leiden* III, 228; vgl. Kees van den Oord, *15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek*, 475.
- 62 *Leiden* III, 79-81, 228.
- 63 Ibidem, 59, 61.
- 64 Wie zich hiervan wil laten overtuigen, leze *Van middenstander tot ondernemer* over een eeuw midden- en kleinbedrijf te Leiden (m.n. 23 en 25), een uitgave van MKB Leiden onder redactie van Cor Smit. In 1900 was voor de ruim 53.000 ingezetenen van Leiden, incl. een beroepsbevolking van ± 20.500 personen, een bonte schare van middenstanders in touw, waaronder 89 bakkers, 86 slaggers, 76 melkboeren, 66 meubelmakers, 154 kooplieden in voorwerpen van woninginrichting, 22 kamerverhuurders, 39 winkeliers die boeken, papier en kunstwerken verkochten, 18 apothekers, 73 barbiers en kappers, 54 bier-, café- en

- koffiehuishouders, 121 herbergiers en tappers, 42 smeden, 266 kleermakers, 197 schoenlappers en 637 zelfstandige kooplieden in voedings- en genotmiddelen.
- 65 *Leiden* III, 71-73.
- 66 Ibidem, 83-84; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studentenleven*, 232.
- 67 J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 270.
- 68 *Leiden* III, 85.
- 69 Ibidem, 86.
- 70 Ibidem, 86, 91-94.
- 71 Ibidem, 95-96, 228.
- 72 Ibidem, 96-97.
- 73 Ibidem, 102, 143.
- 74 Ibidem, 102-104, 119, 153, 159.
- 75 Ibidem, 105.
- 76 Ibidem, 106-109.
- 77 Ibidem, 124.
- 78 Ibidem, 123, 128-129; Almanak 1857, 127-130; vgl. Almanak 1868, 202-203, 217-218, en 1869, 180.
- 79 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 122-123.
De oproep der studenten is een actiemoment gedurende deze slepende kwestie (1847-'73), die op de voet is gevolgd in Meijers proefschrift (107-126).
- 80 *Leiden* III, 115-116.
- 81 Ibidem, 133-135; vgl. IV, 211.
- 82 Ibidem III, 137, 140.
- 83 Ibidem, 140-141; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studenten-Typen*, 19.
- 84 *Leiden* III, 149-150.
- 85 Ibidem, 157-159, 192; IV, 111.
- 86 Ibidem III, 161-163, 166, 168-169, 192; IV, 156.
- 87 Ibidem III, 175-177, 210; IV, 207.
Is niet gezegd over de periode 1574-1795: "Voor de Leidenaren was hun stad vóór alles de stad van drie oktober"? (*Leiden* II, 221). Men is dan geneigd zich af te vragen waarom het zo lang heeft moeten duren voor de 3 October Vereeniging werd opgericht. In dit verband wijst J.C.H. Blom op het levendige Nederlandse nationalisme tegen en rond 1900, een nationaal besef gevoed door trots op het glorieuze verleden van Opstand en Gouden Eeuw, waarbij Leiden nauw en nadrukkelijk betrokken was geweest door Beleg en Ontzet en de daarmee samenhangende oprichting van de universiteit. Het had Leiden in de negentiende eeuw sterker dan ooit aan de natie gebonden, zonder het unieke karakter van de eigen historie te verloochenen. Het is niet verwonderlijk dat de 3 Oktobervieringen als uiting van dit bewustzijn in het laatste kwart van de eeuw sterk geïntensiveerd en tot ware volksfeesten geworden zijn. (*Leiden* IV, 12).
- 88 *Leiden* III, 177-179.
Voor de lotgevallen en betekenis van deze kamer c.q. van de Leidse student-auteurs in de jaren 1830-1840: zie Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*.
- 89 *Leiden* III, 179.
- 90 Ibidem, 180-182.
En er kwam een leesbibliotheek (1909), d.w.z. een openbare bibliotheek, voor iedereen op neutrale grondslag, waarmee Leiden vooropliep. Deze boekerij werd genoemd naar de dochter van de Leidse archeoloog prof. Caspar J.C. Reuvens (1793-1835), die twee naast elkaar gelegen panden aan de Breestraat en een jaarlijkse toelage voor dit doel beschikbaar stelde, op voorwaarde dat strikte neutraliteit gegarandeerd zou zijn. In 1910 opende de Openbare Leeszaal en Bibliotheek 'Reuvens' haar deuren. (*Leiden* IV, 144).
- 91 *Leiden* III, 182-184; H.W. Brooshooft, 'De oudste sociëteit', in *NRC Handelsblad* dd. 21 november 2009.

- 92 *Leiden* III, 190; zie tevens ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden van Erik Joosse, *Verdeeld en verenigd. Herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden 1768-1918*.
- 93 *Leiden* III, 184-185.
- 94 *Ibidem*, 185-187, 229.
- 95 Zie voor deze vereniging: Hoofdstuk V sub Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden.
- 96 *Leiden* III, 187-188.
- 97 *Ibidem*, 189; IV, 79, 146-147.
- 98 *Ibidem* III, 190; IV, 145.
- 99 *Ibidem* III, 191-193.
- 100 *Ibidem*, 193; vgl. IV, 132.
- 101 Hildebrand, *Camera Obscura*, 171.
Het is niet zo vreemd dat Nicolaas Beets als eigentijdse ‘tegenhanger’ van de humanistische filoloog-classicus Scaliger de briljante Fries Elias Annes Borger (1784-1820) opvoert, die van 1811 tot zijn vroegtijdige verscheiden hoogleraar te Leiden is geweest in de theologische resp. in de letterenfaculteit - van bijbelexegese en het Nieuwe Testament naar oud-Grieks en algemene geschiedenis. Met ‘de houten mantel’ zal, als alternatief voor het ook wel gebruikte epitheton ‘de houten broek’, ongetwijfeld de preekstoel zijn bedoeld. Zelf werd de Haarlemse apothekerszoon Nicolaas Beets (1814-1903) predikant, later zelfs hoogleraar (te Utrecht), en de -stilzwijgend erkende- patriarch der Nederlandse letteren. Enige verwantschap is genoemd trio wel toe te schrijven ...
In het citaat slaat de toevoeging bij de sociëteit Minerva op de tweedracht binnen de Leidse studentengelederen en de oprichting van het Leidsche Studenten Corps (LSC) in 1839 - het jaar waarin de *Camera Obscura* in eerste versie verscheen -, die later uitvoeriger ter sprake komen.
Apropos: het dagboek van de student Nicolaas Beets (1833-1836) is (her)uitgegeven door Peter van Zonneveld (zie Bibliografie).
- 102 S.J. le Poole, *Het Rapenburg*, 92-93.
- 103 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 11.
- 104 R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 30; vgl. Almanak 1876, 202-203.
- 105 Almanak 1857, 229.
- 106 Almanak 1857, 161 e.v.
- 107 Toen werd de dies op 9 februari na afloop van de gebruikelijke serenades “besloten door eene luisterrijke Masquerade, voorstellende den Zegevierenden Intogt van FERDINAND en ISABELLA in Grenada, na deszelfs verovering in 1492, eene Masquerade waaraan 220 Studenten deel namen, en die door 600 fakkels werd verlicht.” (Almanak 1836, 113).
- 108 Bijv. in 1870: “De Contrapartij der Leidsche burgers, op 16 Juni op de Ruïne gegeven, deed in pracht niet onder voor onze feesten. (...) De avond was aangenaam en gezellig, en eindigde niet voor den volgenden ochtend.” (Almanak 1871, 165).
- 109 Peter van Zonneveld, *Plaatsen van herinnering*, 43-44.
- 110 Almanak 1857, 231.
- 111 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 10/12.
- 112 Almanak 1857, 230-231.
- 113 Almanak 1850, 133; 1856, 119-120; 1863, 159; 1865, 3; 1871, 161; 1878, 7.
- 114 zoals Sander van Walsum doet in *de Volkskrant* dd. 11 september 1998 in zijn recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap* (zie Bibliografie).
De betrekkingen tussen studenten en burgers werden in de zeventiende en achttiende eeuw nogal eens bepaald door ‘misverstanden’ van sociale of nationale aard. En aangezien de vele Duitse studenten zich nadrukkelijk in de stad lieten gelden, laat zich raden dat ongeregelde

veelal met hun aanwezigheid te maken hadden. Hun carnavalsviering spande qua kabaal wel de kroon. Straatverboden, die herhaaldelijk voor januari en februari werden afgekondigd, konden ontsporingen net zo min voorkomen als het verbod op het dragen van mombakkesen en maskers. Zo'n Duits feestje placht nogal wat schade aan te richten, zowel materieel in de stad als aan vrijpostig betaste dienstboden. Deze folklore bevestigde de toch al belabberde reputatie van de Duitsers, die moesten aanhoren hoe de Leidse straatjeugd hen hatelijk 'Muf, muf, Hasenkopf!' toezong. (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 213). En dat lokte dan haast onvermijdelijk weer nieuwe vechtpartijen uit, waarbij de schout in Duitse ogen te drastisch tegen hen optrad.

In de eerste decennia van de jonge academie had het ongeregelde leven van de studenten herhaaldelijk tot fikse onlusten geleid. Verbodsbepalingen om de voortdurende trammelant de kop in te drukken hadden doorgaans een averechts effect. Zo werden de collegia nationalia wel verboden, maar de herhaling van dit verbod maakt duidelijk dat het met hun 'terroristische' activiteiten desondanks allerminst was afgelopen. Ook op het dragen van wapens rustte een taboe, bedoeld om bij schermutselingen en andere ongeregelde heden het risico op ernstige ongelukken te verminderen. Maar de studenten, die dit verbod als een serieuze belediging opvatten, trokken zich hier niets van aan, liepen te hoop en maakten wekenlang college geven onmogelijk. Wilde de stedelijke magistraat de daders aanpakken, de senaat was als zo vaak van mening dat men dit alles maar door de vingers moest zien, en zo kwamen de oproerkraaiers er zonder of met een lichte straf van af. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 42-46).

115 B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 54.

116 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 94-96.

117 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 40-46.

118 Geciteerd in: M.A. Beelaerts van Blokland, *Schets eener geschiedenis der studentensociëteit 'Minerva'*, 18.

119 Geciteerd in: Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II, 199-200.

120 Geciteerd door W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 213.

121 Deze passage is ontleend aan: M.J.M. de Haan, *La Vertu 1757-2007*, m.n. 9, 12-16, 23-31, 38, 40, 45-52, 99, 101-102, 105, 119; zie, in meer algemene zin, ook Floor Meijer, *Bevlogen broeders* (zie Bibliografie).

122 Almanak 1858, 229.

123 Zo kreeg Leidenaar Meinard Tydeman in een brief van 16 juni 1769 van zijn vroegere studiegenoot Jacobus Philippus van Medenbach Wakker, student te Harderwijk, uitvoerig verslag van studentikoze baldadigheden aldaar (gemoderniseerde tekst): "Bij het lege huis van Wichers tegenover het Academiestraatje sneuvelen bij het uitgaan van de colleges telkens ramen. Verder zijn er ruiten ingegooid bij de zeilmaker aan de Smeepoort, bij J. van Dalfsen, bij een nachtwaker en bij één of twee burgers. Nadat er veel wijn was gedronken zijn in de nacht van zaterdag op zondag bij dertig huizen de ruiten ingeslagen, 'hier minder, gints meer'". (Liek Mulder en Willem Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit*, 61, 109). Tydeman zal van dit alles niet hebben opgekeken, want ook in Leiden en andere universiteitssteden was dit en dergelijk wangedrag schering en inslag. (Zie over prof. Tydeman: Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 121-122).

124 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame* III, 116-119.

125 Almanak 1864, 11: een duel tussen studenten wordt hier "een dier gelukkig zeer zeldzame gevallen van inwendigen twist" genoemd - het Collegium sprak uit dat alle betrokkenen "afkeuringswaardig hadden gehandeld", het Corps bleek het daar uiteindelijk mee eens te zijn, en de drie studenten die zich daartegen bleven verzetten traden uit het Corps; Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 38-46.

Zie voor het duel in ons land, m.n. onder edellieden: Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 127-134.

- 126 Almanak 1869, 180.
- 127 Peter Groenendijk, 'Het vingertje van Klikspaan' in *Leidsch Dagblad* dd. 16 maart 2002; Christiaan Weijts, 'Nachtbrakers en uitvreeters' in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 21 maart 2002; en Kees Fens, 'Het 'Io Vivat' komt uit beschonken kelen' in *de Volkskrant* dd. 17 mei 2002 - recensieartikelen n.a.v. de verschijning van Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenshetsen* in 2002.
Zie ook: Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 179-180.
- 128 Almanak 1841, 112-113.
- 129 Almanak 1873, 160-161.
- 130 Almanak 1868, 34-36.
- 131 Almanak 1857, 242.
- 132 Almanak 1836, 116.
- 133 Almanak 1880, 225.
- 134 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen"*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 94.
- 135 Cor van der Heijden en Gerard Rooijackers in *NRC Handelsblad* dd. 2 oktober 2002; zie ook Boudien de Vries, *De eerste 3-October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 136 Christiaan Weijts en Arjen van Veelen in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 28 september 2006.
- 137 Almanak 1887, 258.
Zie voor de toenmalige gang van zaken rond het thema studenten en 3 oktober: W. Otterspeer, *De wieslag van hun geest*, 457-458. En deze trend is onverminderd voortgezet - toen Wilhelmina in 1898 als koningin werd ingehuldigd vonden "onvergetelijke kroningsfeesten" plaats, waarbij "de geest was, zooals men kan verwachten, wanneer ons Corps, met een dergelijke burgerij zich bij zulk een gelegenheid verbreedert, d.i. uitstekend." (Almanak 1899, 163).
- 138 Marlite Halbertsma, *Herdenkingsfeesten: het verhaal van de stad*, 17;
in hetzelfde *SH*-themanummer 'Het feest van de stad' vergelijkt Boudien de Vries in de bijdrage *Verzonnen traditie* (26-30) het ontzet van Leiden met dat van Alkmaar.
- 139 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17.
- 140 Almanak 1875, 176-177.
- 141 Almanak 1860, 154.
- 142 Almanak 1861, 169.
- 143 Almanak 1894, 125.
- 144 Almanak 1889, 288.
- 145 Hildebrand, *Camera Obscura*, 167-168. Deze beschrijving valt circa 1840 te dateren, maar was zeker tot omstreeks 1870 actueel - toen de rappe toename van het aantal academieburgers deze praktijk in onbruik deed geraken (vgl. bijv. Almanak 1865, 12-13; C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 260).
- 146 "Na de vakantie, die als altijd lang, warm en vervelend was" (Almanak 1860, 157).
- 147 Almanak 1872, 178-179.
- 148 Almanak 1881, 275.
- 149 'Noorthey', "het deftige oude buitengoed onder Veur, waaraan het Rotterdamsch regeeringsgeslacht Noorthey zijn naam geschonken had", genoot van 1820 tot 1907 als huis van opvoeding en onderwijs een uitstekende reputatie. Op deze exclusieve kostschool, gelegen langs de spoorbaan Leiden-Den Haag v.v., werd o.a. Jan Kneppelhout gevormd. Tussen 1882 en 1888 stond 'Noorthey' zo goed als leeg; na 1893 volgde nieuwe bloei als Groot en Klein Stadwijk, tegenover het oude Noorthey, maar financieel kon het instituut het uiteindelijk niet bolwerken. (Bijleveld, *In Memoriam Scholae Noortheyanae* - zie voor het citaat: 73). Vgl. over Noorthey: Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 117-119, 373-374.
- 150 Almanak 1900, 164-165 - waar deze affaire niet zonder de nodige ironie is beschreven; zie ook A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 306.
- 151 B.A. van Mourik, *Oud Leiden*, 71.

- 152 Geciteerd in: A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 92; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 196-197.
- 153 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 13.
- 154 Almanak 1847, 104-105.
- 155 Almanak 1869, 187.
- 156 Almanak 1891, 260.
- 157 Almanak 1894, 130.
- 158 Almanak 1896, 216-217, 227.
- 159 B.J. Kam, *Meretrix en Medicus*, 47; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 199.
- 160 D.J. Noordam, *Een gezond lichaam of een reine geest II*, 157.
- 161 B.J. Kam, *Meretrix en Medicus*, 135.
- 162 D.J. Noordam, *Een gezond lichaam of een reine geest II*, 156.
- 163 S.J. Fockema Andreae, *Leyden omstreeks 1850*, 4-5.
- 164 Hans de Frankrijker in: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III*, 209.
- 165 Paul Marijn in *NRC Handelsblad* dd. 16 januari 1982.
- 166 Almanak 1840, 112.
- 167 Almanak 1846, 112.
- 168 Almanak 1835, 106.
- 169 Ibidem.
- 170 Almanak 1836, 118.
- 171 Almanak 1838, 119.
- 172 Almanak 1847, 100-101. Al was het daar niet bij gebleven: "Een ander bewijs van milddadigheid verdient evenzeer eervolle melding. De thans ontbonden Senaat *Minervae Sacrum* heeft het batig saldo der kas aan de armen geschonken, f 114,00 aan de Schoklanders en het overige, f 23,00, aan ongelukkige huishoudens te Scheveningen." (Almanak 1841, 130-131; zie ook W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).
- 173 Almanak 1881, 285.
- 174 Almanak 1882, 255.
- 175 Almanak 1885, 282.
- 176 Almanak 1886, 276.
- 177 Almanak 1888, 277-278; en men (dus) afzag van grote concerten met beroemde solisten.
- 178 Almanak 1891, 292.
- 179 Almanak 1893, 246.
- 180 Almanak 1895, 203.
- 181 Almanak 1900, 188.
- 182 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 234.
- 183 Almanak 1850, 143, 148.
- 184 Almanak 1854, 125.
- 185 Almanak 1867, 235-236.
- 186 Almanak 1868, 207.
- 187 Almanak 1893, 238-239.
- 188 Almanak 1893, 250; elders in dezelfde editie (219) wordt de visite van Emma en Wilhelmina aan Leiden en haar hogeschool op 18 februari gedateerd - toen bezochten zij ook het academiegebouw, "bij welke gelegenheid de rector magnificus niet naliet H.H. M.M. op het gebrekkige van het gebouw te wijzen." Overigens was het optreden van de Leidse studenten inzake weerbaarheid en cholera niet uniek: zo stonden bijv. ook de Utrechtse studenten hun mannetje (G.Th.A. Calkoen (1984) 1783-1784).
- 189 Almanak 1860, 152.
- 190 Almanak 1863, 156-157.
- 191 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.

- 192 Zie bijv. Almanak 1883, 271; 1886, 286-287; en 1887, 276-277.
Voor- en tegenspoed zijn de Vereniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen niet bespaard gebleven - zie verder Hoofdstuk V.
- 193 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 122-123; zie tevens dit Hoofdstuk, noot 79.
- 194 Richtsnoer voor de nu volgende passage is: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club* (hfdst. 3. De Belgische Opstand), 21-34.
- 195 Zie hierover: Jacqueline Bel, Willem Otterspeer en Peter van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831*.
- 196 Geciteerd in: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 22.
- 197 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 302.
- 198 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 24-27.
- 199 Marita Mathijssen meldt in *De brieven van De Schoolmeester* (II, 16-17) dat Van de Linde bij de mobilisatie een leidinggevende positie heeft ingenomen en tot korporaal werd benoemd. Na terugkomst uit België deed hij in de studenten Almanak uitvoerig verslag van de gebeurtenissen aldaar. Door zijn inbreng genoot hij aanzien en sympathie. Maar dat respect en die vriendschap verspeelde hij korte tijd later, met name door zijn seksuele escapades, eind 1833: behalve dat hij een muzikantendochter uit Leiden zwanger had gemaakt, met een zoon als gevolg, raakte in Leidse universitaire kringen bekend dat hij een verhouding had met de jonge echtgenote van de chemicus prof. A.H. van der Boon Mesch, die ook nog eens zwanger leek te zijn na een jarenlang onvruchtbaar huwelijk. Toen tot overmaat van ramp financiële moeilijkheden hem boven het hoofd groeiden, zag Van de Linde geen andere uitweg dan de wijk te nemen, naar Engeland, in februari 1834. Zie ook: Gillis J. Dorleijn, *De fictie van de universitaire werkelijkheid*, 175-176.
- 200 Geciteerd in: Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 27.
- 201 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 28-29.
- 202 Ibidem, 31.
- 203 Ibidem, 32.
- 204 Almanak 1835, 108.
- 205 Almanak 1874, 176-177.
- 206 Almanak 1877, 181.
- 207 Zo is de Masquerade van 1835 wel uitgelegd als een gelegenheid om aan de buitenwereld te laten zien waartoe de studentenwereld in staat was, om zich als eenheid te manifesteren. Het is daarom in de context van die tijd niet verwonderlijk, dat wij juist over deze maskerade goed zijn geïnformeerd. En de hernieuwde belangstelling voor het verleden droeg bij aan de historische thematiek van de gekostumeerde optochten. (Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 28, 91 e.v.). Weliswaar waren er al eerder (allegorische) optochten gehouden - bijv. in 1825 bij het 250-jarig jubileum van de universiteit, toen het aandeel van de studenten al groter was dan voorheen -, maar die van 1835 was de eerste die de studenten geheel zelf organiseerden. Het houden van optochten was trouwens, vooral in de negentiende eeuw, een belangrijk onderdeel van het studentenleven; zoals die op 15 oktober 1867, toen t.g.v. de inauguratie der novitii een optocht naar sociëteit Minerva trok "door eene menigte Leidenaren omstuwde" (Almanak 1868, 209).
- 208 Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 34.
Ook voor de Groninger studenten bijv. "had deze periode nog een lang naleven. Als helden werden zij gevierd en in de geest van vroeger kwamen zij, voor het leven verenigd, telkens weer bijeen om dit hoogtepunt in hun bestaan te herdenken." (W.R.H. Koops over de Vrijwillige Flankeurs en de Tiendaagse Veldtocht in *Opstellen rond de Groningse universiteit*, 88).
- 209 Almanak 1849, 100; W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23-24, en *De wiekslag van hun geest*, 475.
- 210 Almanak 1867, 159; elders in dezelfde editie (238) wordt vermeld dat in verband met het vermoeden dat in de zomer een oorlog in Duitsland zou uitbreken, binnen het LSC op 9 oktober

- 1866 is opgericht: de Vereeniging tot gemeenschappelijke oefening in den Wapenhandel, met op 12 oktober reeds de eerste exercitie.
- 211 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 475-476, en *Groepsportret met Dame III*, 184 (vgl. 370).
- 212 Almanak 1868, 137.
- 213 Almanak 1869, 185-186.
- 214 Almanak 1870, 203.
- 215 Almanak 1872, 186; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 475-476.
- 216 Almanak 1873, 176.
- 217 Almanak 1876, 206; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 481.
- 218 Almanak 1899, 175.
- 219 Voor deze passage is gebruik gemaakt van Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis* (23 e.v.), G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis* (81-84), en vooral van het *Verslag der Verrichtingen*, incl. de frequent uitgegeven NRK-Bulletins (zie Bibliografie).
- 220 Almanak 1871, 166.
- 221 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 23.
- 222 *Verslag der Verrichtingen*, 80.
Koning Willem III gaf het goede voorbeeld, zette namelijk de toon met de eerste gift, van 9.000 gulden; per saldo is het voor die tijd niet onaanzienlijke bedrag van meer dan 340.000 gulden ingezameld. Bovendien kwam ter waarde van een ton aan goederen binnen: verbandmiddelen, bedden met toebehoren, instrumenten, kledingstukken, voedingsmiddelen, enz. (G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 82).
Overigens moet het volkse enthousiasme van korte duur zijn geweest (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 146, 182 e.v.), hetgeen wordt bevestigd door de allengs afnemende animo om donaties te doen, zoals blijkt uit de lijsten van giften die in de bulletins zijn gepubliceerd.
- 223 Geciteerd in: Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 102.
- 224 In 1867 was - niet dankzij particulier initiatief, maar op last van koning Willem III - tot stand gekomen de Nederlandsche Vereeniging tot het Verleenen van Hulp aan Zieke en Gewonde Krijgslieden, in Tijd van Oorlog - later het Nederlandsche Roode Kruis geheten (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 115).
- 225 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 23.
- 226 Geciteerd in: *Verslag der Verrichtingen*, 20.
Vaste ambulances werden achtereenvolgens gevestigd in Saarbrücken-Trier, Düsseldorf-Wesel, Mannheim, Versailles, La Chapelle en Balan bij Sedan, Metz, Le Havre, Bordeaux en Rijssel (Lille). Met deze tien ambulances werden uitgezonden: 35 artsen, 8 genees- en heelmeesters, 25 kandidaten in de genees- en heelkunde, 34 (oud-)officieren van gezondheid der land- en zeemacht, tientallen verplegend personeelsleden, e.a. (G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 84). Duitsland en Frankrijk zouden ongeveer gelijkelijk van deze vrijwillige activiteit geprofiteerd hebben (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 146). Hun werkzaamheid nam soms slechts enkele weken, soms vele maanden in beslag.
- 227 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25.
- 228 G.M. Verspyck, *Het Nederlandsche Roode Kruis*, 84; J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25-26.
- 229 *Verslag der Verrichtingen*, 23-25. Overigens is Gallandat Huet als doctorandus opgevoerd (24, 30), terwijl hij elders (25) als chirurgijn wordt voorgesteld.
- 230 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 25.
- 231 Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 6.
- 232 *Verslag der Verrichtingen*, 30. Hier noch bij Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 129, 425, 510, en bij J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 26, wordt vermeld dat de promotie magna cum laude geschiedde, maar deze omissie is bepaald vergeeflijk aangezien die

- kwalificatie destijds eerder regel dan uitzondering was (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 189).
- 233 Is in Bulletin nr 2 dd. 25 augustus 1870, 5, gerept van 'Dr. Lang' en van 'Dr. Liernur', in Bulletin nr 4 dd. 3 september 1870, 2-3, is sprake van "de heeren *de Lang* en *Liernur*, doctoren te Amsterdam." Zo beschouwd was het dus verantwoord om aan hen de zorg voor zovelerwonden toe te vertrouwen, al heet het in Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 4, dat in Trier gewonden zijn "behandeld door den kundigen chirurgijn *de Lang*, geassisteerd door den heer *Liernur*", en gaat het in Bulletin nr 6 dd. 14 september 1870, 5, over "De heer chirurgijn *de Lang*, geassisteerd door de heeren *Liernur* en (...) - "hebben het zeer druk en maken zich uitermate verdienstelijk."
- 234 Bulletin nr 5 dd. 9 september 1870, 4, resp. Bulletin nr 6 dd. 14 september 1870, 5.
- 235 *Verslag der Verrichtingen*, 41.
- 236 Bulletin nr 17/18 dd. 1 november 1870, 15.
- 237 Bulletin nr 27/28 dd. 6 januari 1871, 13.
- 238 Bulletin nr 31/32 dd. 15 februari 1871, 5.
- 239 *Verslag der Verrichtingen*, 97.
- 240 Bulletin nr 35/36 dd. 31 maart 1871, 16.
- 241 Bulletin nr 13/14 dd. 14 oktober 1870, 9.
- 242 Bulletin nr 15/16 dd. 24 oktober 1870, 5.
- 243 Bulletin nr 21/22 dd. 25 november 1870, 7-8.
- 244 Bulletin nr 23/24 dd. 9 december 1870, 16. Hier wordt onderscheid gemaakt tussen Hoogkamer die tot "de heeren doctoren" gerekend wordt, en Snellen van Vollenhoven die nog altijd voor medisch candidaat doorgaat.
- 245 Bulletin nr 29/30 dd. 25 januari 1871, 11.
- 246 *Verslag der Verrichtingen*, 119, 123, 125.
- Met uitzondering van De Lang zijn alle vier Leidse medisch kandidaten na hun terugkeer aan de universiteit in de Sleutelstad gepromoveerd. Van Huet wisten we dat al (zie tevens: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 929-930). Ongeveer anderhalf jaar later voltooiden Liernur en Snellen van Vollenhoven hun geneeskundige studie: de eerste met een dissertatie gewijd aan het óók toepasselijke onderwerp *Over het verschil in waarde van resectie en amputatie* (hét thema van De Heyfelder!) op 29 november 1872, terwijl de tweede voor zijn proeve van wetenschappelijke bekwaamheid *De tegenwoordige stand van de leer der phthisis* koos, en zich daar op 27 januari 1873 cum laude voor beloond zag; in zijn elfde these kwam Snellen van Vollenhoven à la Liernur eveneens terug op de medische praktijk in de Frans-Duitse oorlog door te stellen dat "De primaire amputatie op het slagveld is alleen in dringende gevallen aangewezen." De onderscheiding cum laude viel eveneens Hoogkamer te beurt, die op 30 juni 1873 promoveerde op het *Verslag der chirurgische polikliniek en kliniek aan de Leidsche Hoogeschool gedurende den academischen cursus 1871-1872*; aan zijn proefschrift, dat paste in een traditie van dit soort verslagen, is geen stelling verbonden m.b.t. zijn werkzaamheid voor het Roode Kruis in 1870-'71. (Vgl. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 192, 194).
- 247 *Verslag der Verrichtingen*, 50-51.
- Vanuit Neuwied kwam dr Oskar (de) Heyfelder (1828-1890) de ambulance te Rijssel versterken, en dat zou niet zonder gevolgen blijken: "De naam van een zoo vermaard chirurg heeft ook de mannen der wetenschap naar onze ambulance gelokt. Op den 20sten Maart werd zij bezocht door 3 professoren in de geneeskunde (...) met 30 studenten om aan dezen de daar gevolgde methoden te leeren kennen." O.a. door medisch kandidaten (geen Leidenaren - G.Th.A. C.) zijn bij die gelegenheid van het aanleggen van gipsverbanden proeven gegeven, en zij hebben mede hiermee veel eer ingelegd. (*Verslag der Verrichtingen*, 133, 135).
- Had Bulletin nr 35/36 dd. 31 maart 1871, 16, nog aangekondigd: "De ambulance te Rijssel, de laatste thans nog in werking, zal nog gedurende April werkzaam blijven", het (Slot) Bulletin nr

- 37/38 dd. 20 mei 1871, 11 resp. 15, deelde mee dat “De Nederlandsche Ambulance (Lazaret) te Rijssel, waar alleen, meest zware gekwetsten uit de laatste gevechten in het Noorden van Frankrijk behandeld zijn” op 3 mei 1871 “geheel ontruimd” was, en besloot: “Met de opheffing van het Lazaret te Rijssel, is het verleen van hulp in den jongsten oorlog geëindigd.”
- 248 Bulletin nr 19/20 dd. 12 november 1870, 13-14.
Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van het gipsverband: Dirk Spoelstra, *Dr. Antonius Mathijssen, uitvinder van het gipsverband, 1805-1878*, m.n. 83-225.
- 249 J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 28 e.v.
- 250 “De ziel der gewonden heeft geroepen” - geciteerd in: Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 326.
- 251 Uit Leiden was nog een kandidaat in touw, te weten A.J. Vrolijk, die er wis- en natuurkunde studeerde, en die de staf van de ambulance te Versailles als secretaris bijstond (*Verslag der Verrichtingen*, 69).
- 252 *Verslag der Verrichtingen*, 105.
- 253 Mondelinge mededeling van dr K.J.J. Waldeck, ‘automotive (ambulance) historian’ te De Wijk (Dr.) dd. 8 augustus 2010.
- 254 in *NRC Handelsblad* dd. 6 juli 2007.
- 255 Boudien de Vries in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 229, 231.
- 256 Ibidem, 225-226.
- 257 Frits Boersma resp. J.C.H. Blom in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV, 99 resp. 234.
- 258 Dit alles neemt niet weg dat ook nog in het begin van de twintigste eeuw veel te wensen overbleef, althans afgaande op ontboezemingen van de romancier F. Bordewijk (1884-1965) die circa 1910 in Leiden rechten studeerde, en zich afvroeg: “Wat kennen wij studs eigenlijk van Leiden? Nu ja, Breestraat, Rapenburg en omgeving, de straten of grachten waar je clubgenoten wonen, maar daarnaast is er ook nog heel wat dat je nooit gezien hebt. Ik persoonlijk kende al gauw wat meer van de stad, want ik hield ervan rond te dwalen, zoals ik ook nu nog wel doe. Leiden, ik bedoel de stad als geheel, heeft altijd een bijzondere aantrekkingskracht op me uitgeoefend. Oud, arm, en honderden bruggen, dat zijn de indrukken die je van hier meeneemt. Leiden is niet groot, maar heeft de armoede van een wereldstad. Overal, ook in de meer welvarende gedeelten, breekt de armoede door. Wandel bijvoorbeeld op het Plantsoen langs de villa-achtige huizen en kijk tussen de huizen door, allemaal stegen en sloppen, waar het krioelt van vervuilde kinderen. En zo is het overal. Vergeet ook niet de massa gebrekkigen, bochels, horrelvoeten, mensen zonder armen en benen. En dan vooral de afzichtelijke huidziekten, aangetrokken door het academisch ziekenhuis.” (Uit: Proeven genomen op Jos van der Haerden, uit *Fantastische vertellingen*).
- 259 *Leiden* III, 223; *Leiden* IV, 11, 191;
“heel specifiek voor Leiden is de invloed van de universitaire gemeenschap op het culturele leven. Niet zozeer vanwege de studentenpopulatie: studenten mengen zich maar mondjesmaat in het discours. Hun culturele leven speelt zich immers grotendeels af binnen de studentenverenigingen. Het zijn vooral de afgestudeerden die in Leiden ‘blijven hangen’, die het culturele klimaat mede bepalen.” (*Leiden* IV, 131).
- 260 De invloed van de universiteit binnen Leiden bleek ook uit haar tot de invoering van de Wet Universitaire Bestuurshervorming (1971) durende verwevenheid - personeel, wetenschappelijk, organisatorisch - bij de rijksmuseum, zoals het Rijksmuseum van Oudheden (1818) en het Rijksmuseum voor Volkenkunde (1837). “Leidens faam als museumstad is een universitaire erfenis” (*Leiden* IV, 168-169, 243).
- 261 *Leiden* IV, 191, 204, 241.
- 262 Ibidem, 239, 241, 243.

- 263 De cohesie was in de twintigste eeuw zelfs zo ver gevorderd, dat een beschouwing anno 1935-'36 als volgt van wal kon steken: "De student en de Leidsche burger zijn één, is (...) welhaast een phrase (...) geworden." (B[osch] v[an] R[osenthal] [L.H.N.F.M.], *Eenige aantekeningen over het archief van het Leidsche Studenten Corps*, 57).
- 264 "Studenten gedragen zich dikwijls studentikoos, wat ongeveer wil zeggen dat zij laat naar bed gaan en laat opstaan, veel drinken, zich min of meer opzettelijk aanstootgevend en arrogant gedragen en een heel eigen humor hebben. Aan de studie schijnen zij minder belang te hechten dan aan het studentenleven (...). Voor maatschappelijke vraagstukken en problemen hebben zij al helemaal geen oog. Dat was vroeger niet anders dan nu. Zorgeloosheid werd bewust gekoesterd en tot doel verheven. Studenten dienden onafhankelijk te blijven en zich niet in het politieke debat te mengen. Daarvoor was en is het na afloop van de studie nog vroeg genoeg." (*Keurige wereldbestormers*, 7 - zie volgende noot 265; vgl. dit Hoofdstuk, noot 271).
- 265 In de bundel *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876*, geredigeerd door de universiteitshistorici L.J. Dorsman (Utrecht) en P.J. Knegtmans (Amsterdam), "komen de studenten naar voren als keurige beschaafde jongeren". Waarbij zij aangekend dat het Leidse studentendom in deze bundel aan de zijlijn is blijven staan. Opvallend is de moeite die de bedenkers zich hebben gegeven om een geschikt motto voor dit thema te vinden. Zetten zij in met het ludieke 'Zoep'n, toep'n en op de wiew'n kroep'n?', vervolgens moest het over 'Bevlogen studenten' gaan, om uit te monden in het tamelijk brave 'Keurige wereldbestormers'. Apropos: het studentenleven zou, zo kreeg een van de eerste vrouwelijke studenten aan de in 1930 opgerichte faculteit van wis-, natuur- en scheikunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in haar jeugd te horen, niets anders zijn dan 'zoep'n, toep'n en op de wiew'n kroep'n'. Zuipen, kaarten en met vrouwen slapen zal echter stellig niet gegolden hebben voor de eerste lichting studentes in de exacte vakken aan deze gereformeerde universiteit, voor wie de studie een uiterst serieuze aangelegenheid was (*Keurige wereldbestormers*, 53). Niettemin: "Dit beeld van de student ligt heel dicht bij het zelfbeeld dat studenten koesteren en dat in de geschiedschrijving van hun verenigingen en disputen in stand wordt gehouden." (*Keurige wereldbestormers*, 7). Maar klopt het ook? Dat was de vraag die aan de basis stond van het symposium over de rol en plaats van studenten in de Nederlandse samenleving sinds 1876, dat op 30 november 2007 te Utrecht werd gehouden, en waarvan *Keurige wereldbestormers* de gedrukte uitwerking is. De hier aangegeven noodzaak tot relativering en nuancering strookt in elk geval met de teneur van de uitkomsten van genoemd symposium.
- 266 S.J. Fockema Andreae, *Leyden omstreeks 1850*, 1, 4.
- 267 "de 'tendenz' (...) die Klikspaan in zijn werk wilde leggen: de vriendschap, geïdealiseerd binnen een ideale studentenwereld, te stellen tegenover de benepenheid van de burgermaatschappij. Terwille van die tendens overtrok Klikspaan ook die tegenstelling tussen studentenwereld en Leidse burgerij (bourgeoisie)." (C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 125).
- 268 C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 114.
"Naar aanleiding van het uitdelen van haring en wittebrood in 1823 heet het dat 'de Studenten toen voor het eerst de groote menigte van behoeftigen leerden kennen, waaraan Leydens brave ingezetenen, in den laatsten afgelopen strengen winter, zoo mildelijk hunne aalmoezen hadden uitgereikt.'" (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).
- 269 W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 223.
- 270 'Bern houdt beren, 's-Gravenhage ooievaars: zoo houdt Leiden armen', schreef Klikspaan; vele van zijn mede-studenten hadden echter weinig op met zijn overtuiging dat de bedeling zou moeten worden afgeschaft aangezien ze de armoede in stand hield (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461).
- 271 Behalve een reputatie van onmaatschappelijkheid kleeft het etiket 'a-politiek' of zelfs 'anti-politiek' aan -Leidse- studenten (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* IV, 195). Maar ook daar valt het nodige op af te dingen.

In voorkomende gevallen wisten zij de politiek, plaatselijk en landelijk, wel degelijk te vinden - zoals wij hebben gezien bij hun acties voor een nieuw academisch ziekenhuis en tegen een belastingaanslag, voor beter medisch onderwijs en tegen de ontzegging van schouwburgbezoek. Zelf zagen zij dat kennelijk ook anders, want "van politiek leven gaf de studerende jeugd blijken" (Almanak 1867, 233), bijv. in 1866 door in te tekenen op het kwartjesgeschenk als nationaal bewijs van sympathie voor Thorbecke. En toen deze Leidse oud-hoogleraar overleed (1872) heette het: "Onmiddellijk achter de vertegenwoordigers der hoge colleges van staat, sloot zich een groot aantal Leidsche professoren aan, gevolgd door een 150tal studenten" (Almanak 1873, 165), al werd het collegiumvoorstel om uit de corpskas 500 gulden te bestemmen voor een op te richten gedenkteken of monument voor de liberale staatsman uiteindelijk verworpen (Almanak 1873, 169-170).

Toch beseften zij tegen het eind van de eeuw wel dat "men vroeger over gebrek aan belangstelling dikwijls klaagde" (Almanak 1894, 126), vooral afgezet tegen de beroering die op de kroeg was ontstaan n.a.v. het politieke probleem inzake de al dan niet aanschaf van twee sociaal-democratische bladen, te weten *de Sociale Gids* voor de leeskamer en *de Nieuwe Tijd* voor de leestafel. Over deze kwestie "toonden de debatten hier eene ongewone heftigheid, een ongekend vuur". Op de sociëteitsvergadering van 13 februari 1893 sprak een geringe meerderheid van stemmen zich uit vóór de komst van beide bladen "uit een gevoel van liberaliteit, om (...) te zorgen dat elk op de sociëteit eene door hem gezochte lectuur zou kunnen vinden." (Almanak 1894, 127; vgl. W. Otterspeer, *De wieslag van hun geest*, 485, 534-535).

De vraag is wel of hier sprake is van uitzonderingen op de regel. Het valt allerminst uit te sluiten dat de studenten zelf het beeld van niet in politiek geïnteresseerd te zijn hebben gecreëerd, zich verre verheven achtend boven het politieke bedrijf in 'Den Haag' en -locaal- in Leiden. In de Almanak voor 1860 wordt niet voor niets signaleerd: "Met politiek houdt de leidsche student zich weinig op; er is ook geen stimulus voor" (326).

Overigens werd ongeveer tegelijkertijd (1893) een 'sociologische studentenvereniging' opgericht, zij het met de op twee overwegingen hinkende kanttekening: "Dat wij in den tegenwoordigen tijd het oog niet mogen sluiten voor de maatschappelijke toestanden moge vaststaan, of studenten de aangewezen personen zijn, om zich met de middelen tot verbetering daarvan bezig te houden, betwijfelen wij." (Almanak 1894, 127; vgl. W. Otterspeer, *De wieslag van hun geest*, 485, 534-535).

Terzijde: de samenhang tussen student, universiteit en samenleving in de negentiende eeuw is met name voor de Groningse situatie uitgezocht en beschreven door P.A.J. Caljé, o.a. in zijn dissertatie anno 2006 (zie Bibliografie).

272 Almanak 1862, 164.

Wel geven de studenten daar ruiterlijk toe, dat hoogleraren het goede voorbeeld hadden gegeven: "Op verzoek van den Senaat stortte de Rector Magnificus de som, die anders bestemd werd voor het rectorale diner in de kas der commissie voor den watersnood."

Het Mengelwerk-gedicht 'Wat is 't naart?' (Almanak 1853, 182-183) biedt overigens een kijk op de student en zijn generositeit, die meer dan één uitleg toelaat:

"Een man zonder vrouw
(...)

Een gevecht zonder held,
Een Student zonder geld.

Lezer! 'k wed gij zult het gissen,

't Is geen moeilijk geval:

Een Student die geld moet missen,

Dat is wel het naart van al."

Intermezzo III

- 1 J.A. Korteweg wordt op 13 augustus 1851 te 's-Hertogenbosch geboren en overlijdt op 13 maart 1930 in het Noord-Hollandse Bergen (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1081 e.v.).
- 2 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 959-960, 1081; Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 26.
- 3 Almanak 1877, 203; 1878, 30-31.
- 4 Almanak 1879, 225-226.
- 5 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
- 6 Almanak 1880, 251.
- 7 Ibidem, 216.
Na diens vertrek uit Leiden volgt Hector Treub er in 1879 Korteweg op als assistent bij de afdeling heelkunde op het Academisch Ziekenhuis, sectie mannen (Almanak 1880, 113).
- 8 J.T.H. Grond, 'De positie van de geneeskundigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 35.
- 9 Ibidem - hoewel die lof elders niet wordt toegezwaaid, bijv. niet in M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 206.
- 10 D. van Dalen, lemma 'Korteweg, Diederik Johannes' (1848-1941) in: *Biografisch Woordenboek van Nederland IV*, 266-267.
- 11 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 176 e.v.; dit geldt m.m. ook van de staathuishoudkundigen.
- 12 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1566-1567; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 225.
- 13 zoals opgetrokken in E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 326 e.v. resp. 341 e.v.
- 14 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
- 15 "... en reeds in 1879, na het overlijden van Polano, kwam hij op 28 jarigen leeftijd ernstig in aanmerking om diens opvolger te worden. Dit geschiedde echter niet, waarna Korteweg, als heelkundige, een lange hoogst belangrijke weg heeft afgelegd door verschillende chirurgische centra." (J.H. Zaayer in het *Leids Jaarboekje* dl 23 (1930-)1931, XLIX, waarin hij onder de titel 'J.A. KORTEWEG †. 1851-1930' zijn 'In Memoriam. J.A. Korteweg.' in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* zeer beknopt heeft samengevat).
- 16 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1081; Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 49.
- 17 J..S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 618.
- 18 Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 316-317.
- 19 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567.
- 20 Ibidem; J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 53-54, 67.
Is in 1883 de difteriebacil beschreven, een jaar later weet Friedrich A.J. Löffler (1852-1915) deze ziekteverwekker te isoleren; en daar blijft het niet bij, want de ontdekking van Salmonella typhimurium (1892) en van het mond- en klauwzeervirus (1898) staan eveneens op zijn naam (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 218, 220; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 388-389, 472).
- 21 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1567-1568.
Deze onderscheiding is vernoemd naar de Amsterdamse chirurg Christiaan Bernard Tilanus (1796-1883) - zie verder: Erik van Scheepen, *Universiteit op de penning*, 32-33 nr 24.
- 22 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1568-1569; *Algemeene Heelkunde* beleeft menige druk, zoals in 1901², 1910³, 1916⁴ en 1921⁵ (LSV - *Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit*, 97; P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 38; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082).
- 23 *Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejear 1898/99*, 11.
- 24 Ibidem, 19.
- 25 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569; vgl. K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990*, 34.
- 26 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 354-355; zelf behandelt Korteweg er totaal ruim zestig verwondingen.

- Dr G.W.S. Lingbeek is de "drijvende kracht achter de Nederlandse ambulances" in Zuid-Afrika, en de leider van de eerste missie, waaraan ook Korteweg deelneemt (J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 45).
- Kortewegs deelname aan deze ambulance wordt, zelfs naar eigen zeggen, niet zozeer op prijs gesteld vanwege zijn medische kennis en kunde, want die hebben andere aanwezige artsen ook, maar vanwege zijn academische titel - als professor geeft hij de ambulance status (Leo van Bergen, *De zwaargewonden eerst?*, 162 noot 4), en zou zijn aanwezigheid bijv. de inrichting van de Staats-meisjesschool tot Hospitaal eerder en beter mogelijk hebben gemaakt dan zonder hem het geval zou zijn geweest (J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 341).
- 27 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 362-363; zijn goedbedoelde raad is in de wind geslagen - o.l.v. dr J.D. Koster is een tweede Nederlandse ambulance uitgezonden (J.H. Rombach, *Nederland en het Rode Kruis*, 46).
 - 28 J.A. Korteweg, *Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika*, 335; J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569.
 - 29 De Leidse prof. J.H. Zaayer merkt (in *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569) hierbij, tussen haakjes, op: "Zijn werkgelegenheid in het Binnengasthuis moet wel uiterst bescheiden geweest zijn, terwijl toch door hem daar zulk voortreffelijk werk is verricht." Overigens: "de tegenwoordige eischen der wetenschap" laten onverlet, dat alle (nieuwe) universiteitsklinieken in ons land dan beschikken over operatiekamers die nog altijd tevens als collegezaal dienstdoen (W. Veltheer, *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen*, 40, 88 noot 115).
- Korteweg leidt in Amsterdam de 'eerste chirurgische kliniek', waarvan de operatiekamers pas na zijn vertrek aanmerkelijk zouden worden verbeterd. Wel is er in 1900 de 'tweede chirurgische kliniek' geopend, waarover in de meest lyrische bewoordingen is bericht (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkteken van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 175; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 294). Naijver vanwege en/of irritatie over de voorspoed die een ander wel ten deel valt, kan meegeholpen hebben Korteweg te doen besluiten Amsterdam de rug toe te keren.
- 30 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1569-1570.
 - 31 Ibidem, 1570. Dat Korteweg zo soms de indruk van aarzeling wekt (J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 618) valt te begrijpen, maar zal hij op de koop hebben toegenomen.
 - 32 "De uitwendige waarneming, het onvermogen deze te herhalen of naar willekeur te vereenvoudigen of te wijzigen, maakte het resultaat van de werkzaamheid van de heilkundige, gelijk die van de scheepskapitein, veldheer of koopman, vaak een kwestie van geluk, waarbij het geluk zich, door goede voorbereiding, bekendheid met de locatie, de manschappen enzovoort, enigszins liet afdwingen." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 289).
 - 33 I. Boerema, 'De aard en het wetenschappelijk peil van het werk in de Vereeniging voor Heelkunde, 1902-1947', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 128.
 - 34 en met name in: *De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw* (1907). Bijkans nostalgisch schrijft Korteweg hier: "Wie J.W.R. Tilanus in weinig minuten een steen-operatie heeft zien doen, of wel bij het doen eener laparotomie met één enkele haal van het mes de linea alba tot op het peritoneum heeft zien klieven, zal nimmer vergeten, hoeveel mooier de oude heilkunst was in vergelijking met de tegenwoordige, aarzelande en trage operatiwijze, waarbij na elke volgende haal van het mes wederom eenige arterie pincetten worden aangehangen." Echter "toch, voorheen werd men operateur, schitterend en handig; tegenwoordig wordt men heilkundige, voor wien de meeste operaties aanvangen als een pathologisch onderzoek om eerst, al doende, naar bevind van zaken de beslissende indicatie te stellen." (Geciteerd in: M.G.M. Bauer, 'Veranderingen in de operatiekamer', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 285-286).
 - 35 J.A. Korteweg, *De ontwikkeling der heelkunde gedurende de laatste halve eeuw*.
 - 36 Marianne Cazemier-Kleij, *Een kwart eeuw stomazorg in Nederland en wat daaraan vooraf ging*, 19, 24, 36, 39.
 - 37 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 9.
 - 38 Ibidem, 27.
 - 39 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1571.
 - 40 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1020-1021; het daar opgevoerde geboortejaar (1882) van Kapsenberg zal op een drukfout berusten.

- 41 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 18-6-1907, 30-6-1907, 16-12-1908 en 5-4-1909.
De uitgave van de correspondentie tussen Gerard Kapsenberg (1883-1943) en zijn ongehuwde oom Daniel Keuzenkamp te Rotterdam, die hem zijn geneeskunde-studie te Leiden financieel mogelijk maakt, en die loopt van 21 december 1901 tot 31 december 1913, is - met een aantal andere epistels - in voorbereiding, onder de (werk)titel *Wat ik ben, dat ben ik door U* te bezorgen door Harm Beukers (met wiens toestemming reeds nu van de briefwisseling gebruik kon worden gemaakt).
- 42 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 18-6-1907, 24-12-1909 en 8-2-1910.
- 43 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 14-2-1909.
Het sub-assistentchap maakt dan deel uit van de medische opleiding, en neemt bijv. bij Korteweg zes weken kliniek of twee maanden polikliniek in beslag (*LSV - Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit*, 86).
- 44 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 15-10-1909.
- 45 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1571; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 226.
- 46 J.T.H. Grond, 'De positie van de geneeskundigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 38- 39.
Korteweg is in 1905-'06 voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging voor Heelkunde, waarvan hij zich tot de mede-oprichters rekent (P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 71, 103).
- 47 Ton Kappelhof in recensie (van Th.J.A. Terlouw (ed.), *Geschiedenis van de fysiotherapie gezien door andere ogen*) in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/2 (2006) 344.
- 48 M.G.M. Bauer, 'Veranderingen in de operatiekamer', in: P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde 1902-1977*, 286.
- 49 Op 16 oktober 1914 houdt hij zijn afscheidsrede, die gaat over *De waarde van kleinere getallen in de statistiek* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082).
- 50 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1571-1572; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 226.
- 51 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1566, 1568-1569.
- 52 Ibidem, 1571.
- 53 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 36, 90.
- 54 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 27.
- 55 J.H. Zaayer, *In Memoriam. J.A. Korteweg.*, 1572.
- 56 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 155.
- 57 Geciteerd in: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 111-112.
- 58 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1082.
- 59 Brief van Gerard Kapsenberg dd. 27-2-1913 (zie in dit verband ook: dit Intermezzo, noot 41).
- 60 Brieven van Gerard Kapsenberg dd. 11-11-1909, 31-12-1911 en 24-5-1913.

Hoofdstuk IV

- 1 Daar waar dit hoofdstuk-onderdeel is gebaseerd op de samenvattende overzichten van de Leidse universiteit in het vierdelige standaardwerk *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (vgl. noot 1 van Hoofdstuk III), van de hand van Willem Otterspeer, hoogleraar in de universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Leiden, wordt vanwege de hoge vermeldingsfrequentie in onderstaande noten hiernaar als volgt verwezen: *Leiden* (of: Ibidem), o.v.v. het desbetreffende deel (II, III of IV) en de dito pagina(s).
- 2 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 39.
- 3 "Was in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw Leiden een universiteit van Europees belang, in 1775 was het een Hollandse universiteit zonder meer." (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 48). Die 'degradatie' bleek o.m. uit de afnemende aantallen buitenlandse studenten: in het eerste kwart van de achttiende eeuw lieten 1.430

Duitsers, 406 Schotten, 339 Engelsen en 147 Oostenrijkers zich te Leiden inschrijven; voor de periode 1751-'75 zijn de cijfers respectievelijk 396, 55, 125 en 7, en na 1775 zette de daling zich nog voort - tussen 1795 en 1813 lieten nog geen honderd buitenlandse studenten zich registreren (*Leiden* II, 209). Dat kwam deels door externe oorzaken. De Duitse landen waren steeds de belangrijkste buitenlandse 'leveranciers' van studenten geweest, maar nieuw opgerichte of opnieuw bloeiende universiteiten te Jena, Halle, Leipzig en Göttingen hadden in de achttiende eeuw een uitstekende naam, en hielden vele studenten daarom 'thuis', ook al door maatregelen van de Pruisische koning en de Oostenrijkse keizerin tegen deze 'brain-drain' van aankomend geleerd talent.

De leermeesters kunnen evenmin buiten deze explicatie worden gehouden. Weigerde de koning van Pruisen meermalen Pruisische hoogleraren toe te staan een benoeming in Leiden te aanvaarden - bijv. die van de lutherse prof. J.G. Heineccius uit Frankfurt aan de Oder in 1737 -, binnen de hogeschool zijn eveneens factoren aan te wijzen die begrijpelijk maken waarom Leiden zijn prominente plaats moest prijsgeven, zoals de verwaarlozing van hele takken van geneeskundig onderwijs. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 48-49).

4 *Leiden* II, 211.

5 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 50-52.

6 Zie voor de betekenis hiervan o.a.: de monografie over Gerard van Swieten van Frank Brechka, de biografie van Antonius de Haen door J. Boersma, en de studie van E. Ashworth Underwood over de volgelingen van Boerhaave in de beroemde Edinburgh Medical School en elders op de Britse eilanden (zie Bibliografie; zie daar eveneens Guenter B. Risse, *Clinical Instruction in Hospitals: the Boerhaavian Tradition in Leyden, Edinburgh, Vienna and Pavia*).

De voorkeur van talentvolle buitenlandse studenten voor hun - in wetenschappelijk opzicht: ontwaakte - vaderland was één oorzaak dat Leiden zelf achterbleef waar elders hogeschoolse initiatieven tot ontplooiing werden gebracht. Initiatieven die weliswaar naar 'Leiden' waren gemodelleerd, maar die tevens verklaren dat en waarom buitenlandse jongelui niet langer in de Sleutelstad hun academische opleiding kwamen volgen. Op talrijke plaatsen in het buitenland werd het (klinisch) onderwijs op Leidse leest geschoeid, maar Leiden zelf kwam er nauwelijks meer aan te pas. Zo hebben haar succes en niveau bijgedragen tot het verval van de oude academie aan het Rapenburg. (G.Th.A. Calkoen (1976) 2122).

7 Volgens Els Stronks in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120/4 (2005) 619-620, in recensie van R. Sluijters 'Tot circaet, vermeerderinge en de heerlijckmaeckinge der universiteyt', wordt voor het verval van de Leidse universiteit in de tweede helft van de achttiende eeuw "traditioneel een oorzaak gevonden in de afnemende kracht van de Republiek." Naar haar mening heeft Sluijter dat beeld per saldo slechts kunnen bevestigen, heeft de Republiek de Leidse academie in haar neergang meegesleept, en kunnen interne factoren binnen de Leidse instelling hiervoor niet als oorzaak worden aangewezen. Op dat laatste valt echter wel het nodige af te dingen; alleen al een nalatig regentenbestuur en verwaarlozing van (medische) vakken duiden immers op evidente interne verwekelijking.

8 G.Th.A. Calkoen (1977) 2160.

9 *Leiden* III, 210.

In de eerste drie eeuwen schommelde het totaal aantal ingeschreven studenten steeds rond enkele honderden. In 1860 waren er slechts 522 studenten, in 1880 nog geen 800. Pas na 1900 werd voor het eerst de 1.000 gepasseerd. (G.Th.A. Calkoen (1977) 2164; Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 43; vgl. N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 26). Zie voor de eerste eeuwen: Martine Zoeteman-van Pelt, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812*.

10 G.Th.A. Calkoen (1978) 2206.

11 OB-art. 234 t/m 237.

12 Zie voor deze toedracht: E.M. Meyers, *De Leidsche Universiteit als zelfstandig lichaam*.

13 Ook op dit punt was er onderscheid, aangezien een curator in Utrecht en Groningen 50 gulden per vergadering kreeg (OB-art. 233).

- 14 Zie over het bestuur van de negentiende-eeuwse universiteit: Leen Dorsman, *Slaapmutsen en ornamenten?*
- 15 *Leiden* III, 211.
- 16 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 54.
Ook bijv. had de Leidse universiteit in de eeuw 1685-1785 meer studenten getrokken dan de vier andere vaderlandse academies samen (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 44).
- 17 Volgens de Almanak 1848, 94, zou het 'verval' van de Leidse academie, voornamelijk door afname van het aantal studenten, leedvermaak bij zusterinstellingen wekken. Maar - zo vervolgt de kronikeur - dat is slechts kwantitatief, want hier heerst geen Jan Saliegeest, integendeel: Leiden is de bakermat van Jan Kritiek die door lang eigen onderzoek de waarheid kan vinden, dankzij "het nuchtere, heldere, scherp-beoordeelend gezond verstand."
- 18 Het gaat hier resp. om de OB-art. 63.2, 67, 69 en 132.
Boven genoemd, gewoon traktement ontvingen hoogleraren als emolumenten: een voor alle faculteiten gelijk deel van de examengelden, na aftrek van het deel voor de universiteit, rector en secretaris; een tussen alle hoogleraren gelijk te verdelen tiende deel der inschrijvingsgelden; en voordelen verbonden aan het beurtelings waarnemen van een der buitengewone academische werkzaamheden. Ook betaalden studenten 15 gulden aan de betreffende hoogleraar voor een college dat tweemaal per week gegeven werd, en 30 gulden indien het college meer dan tweemaal per week gehouden werd. De tarieven voor bijzondere lessen (*privatissima*) kon de hoogleraar zelf bepalen. (OB-art. 134 en 135). Overigens vonden de lessen vrijwel altijd bij de professor thuis plaats (OB-art. 72), daar het rijk geen lokalen voor dit doel ter beschikking stelde. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 144). Als er na 1876 wel collegezalen beschikbaar komen, verschijnen er advertenties waarin hoogleraren hun schoolbanken te koop aanbieden (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 33-35, 315).
"De hoogleraar genoot weliswaar een groot maatschappelijk prestige, maar moest doorgaans stevig bijklussen om in zijn onderhoud te kunnen voorzien." (Sander van Walsum in *de Volkskrant* dd. 11 september 1998 in recensie van Peter Baggen, *Vorming door wetenschap* - zie Bibliografie).
- 19 In 1876 slokten de personeelskosten van het Academisch Ziekenhuis bijna de helft van de universitaire begroting op (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 39).
- 20 Hier gaat het resp. om de OB-art. 166, 176, 183 en 205.
De prijsvragen waren bedoeld "Zur Ermunterung in den Studien", al vroeg Klikspaan zich af: "Waarvoor Prijsvragen? Ten behoeve der *jongelui* of ten behoeve der wetenschap? Volstrekt niet ten behoeve der wetenschap; de academie is geen geleerd genootschap" (geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 76 - voetnoten 82 en 83; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studenten-Typen*, 73).
- 21 Bij de 'beurzen of pensioenen' gaat het resp. om de OB-art. 214-216 en 221.
Volgens de Almanak 1837, 141-142, is bij Koninklijk Besluit van 13 oktober 1836 het aantal beurzen verminderd (van 70) tot 50: 20 voor Leiden en 15 voor Utrecht resp. voor Groningen.
- 22 "Leiden was door het Organiek Besluit van 1815 als eerste Hoogeschool bevestigd; zij had het grootste aantal hoogleraren, de meeste hulpmiddelen voor het onderwijs, hare hoogleraren waren het hoogst bezoldigd. In de sedert verlopen 60 jaren had alles medegewerkt om haar dien rang te doen behouden." Echter: "In het volgend jaar [1876] werd Leiden van haren rang als eerste Hoogeschool vervallen verklaard. Voortaan zou 't geen bevordering meer zijn van Groningen of Utrecht naar Leiden beroepen te worden", aldus rector M.J. de Goeje in zijn overdrachtsrede dd. 19 september 1882. (Almanak 1883, 375-376).
- 23 *Leiden* III, 211-212.
- 24 *Ibidem*, 212-213.
Zie over de academische boekerij: C.M.G. Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas*.

- 25 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 19.
 26 *Leiden* III, 213-214.
 27 Ibidem, 214; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 147-148, 150, 171-180.
 28 *Leiden* III, 215-217.
 Over deze materie, d.w.z. over de introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen c.q. van wetenschappelijk materialisme in de geneeskunde (1840-'70) is op 21 september 1885 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen een landelijk symposium gehouden, waarvan verslag is gedaan in de door D. de Moulin geredigeerde bundel *Kracht en Stof* (zie Bibliografie).
 29 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 377-378.
 30 *Leiden* III, 217.
 31 Doordat het Frans zich in de achttiende eeuw in toenemende mate tot de algemene cultuurtaal ontwikkelde, was het Latijn toen al onder druk komen te staan. Ouders uit de elite en de burgerij deden voor hun zonen steeds vaker een beroep op de Franse school in plaats van op de Latijnse; het Latijn werd dan via les aan huis bijgebracht. (*Leiden* II, 197).
 32 *Leiden* III, 217.
 33 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 408-409.
 34 *Leiden* III, 217.
 35 Ibidem, 219; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 298 e.v.
 36 *Leiden* III, 223.
 In dit verband valt (o.m.) de Engelse *University Extension* te memoreren, een beweging die vanaf circa 1870 volksontwikkeling vanuit de universiteiten (Oxford en Cambridge) propageerde en uitvoerde. De academische wereld in Nederland liep er echter niet warm voor, integendeel, wees het zelfs af. Ook de Leidse studenten vroegen zich bij alle enthousiasme ervoor in het gezelschap Debating-Society af of "duurzame verbroedering met de zoogenaamde lagere klassen" misschien teveel gevraagd was van de jongstudenten "die zelf nog zooveel te leeren en te ondervinden hebben" (Almanak 1893, 226-227). Hier is de eerste volksuniversiteit, die te Amsterdam, pas in 1913 opgericht, overigens niet naar Engels model, maar naar het voorbeeld van de Volkshochschule (Freie Hochschule) te Berlijn. (A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, 99-101).
 In ons land heeft de ethnoloog en grondlegger van de vaderlandse sociologie Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940) in dit opzicht sinds 1889 een voorttrekkersrol vervuld, eerst in Leiden waar hij als repetitor rechtenstudenten bijstond en aan de universiteit sociologie doceerde, later vooral als hoogleraar geografie te Amsterdam. Hartstochtelijk heeft Steinmetz zich ingezet voor "de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van den arbeid[er] tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waarachtig staatsburger." (Geciteerd in: *Leiden* III, 209). Terzijde: Steinmetz is niet in Leiden hoogleraar sociografie geweest (zoals in *Leiden* III, 189 en 209 wordt beweerd), maar vanaf 1907 in Amsterdam (A.J.F. Köbben, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 314; zie ook W. Otterspeer, *Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse universiteit*).
 37 In die waardering voor het OB van 1815 waren zij overigens de enigen noch de eersten. Zo was chemicus G.J. Mulder hen reeds voorgegaan. Al in 1865 noemt hij het (in zijn publicatie *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*, 4, 5, 9) "een Besluit, hetwelk, in waarheid gehandhaafd, onverbeterlijk is; waarbij bijna niets gevoegd, maar waaruit hier en daar slechts nevenzaken behoeven verwijderd te worden, om het tot eene beste wet te verheffen"; hij zegt zelf "nooit, zelfs niet een oogenblik, behoefte aan eene andere wet [te hebben] gehad" en roemt "dat uitstekende Besluit van 1815, waaronder ik persoonlijk in mijn onderwijs geheel tevreden heb geleefd."
 38 *Leiden* III, 219-220; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370-371.
 39 *Leiden* III, 221-222.
 40 *Leiden* IV, 195.

- 41 *Leiden* III, 222.
- 42 Almanak 1874, 178-179.
- 43 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371-372, 478; overigens wordt in Otterspeers *Een welbestierd budget*, 38, en in zijn *Groepsportret met Dame* III, 375, als datum van inschrijving 24 oktober 1873 vermeld, terwijl die volgens het *Album Studiosorum* reeds op 1 oktober van dat jaar moet hebben plaatsgevonden.
- 44 *Leiden* III, 108.
- 45 Ibidem.
Op 15 januari van dat jaar promoveerde mej. Johanna Aleida Nijland, uit Hoorn, met lof (!) op het proefschrift *Gedichten uit het Haagsche liederhandschrift, uitgegeven en toegelicht uit de middel Hoogduitsche lyriek* tot doctor in de Nederlandse letterkunde (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 267).
Ter vergelijking: Aletta H. Jacobs (1854-1929) was in Nederland de eerste studente, in 1871 aan de medische faculteit van de Groninger universiteit, die in 1879 als eerste vrouw in ons land de academische doctorstitel in de wacht sleepte, in de geneeskunde, eveneens te Groningen. En aan de Universiteit van Amsterdam was Marie C. du Saar (1860-1950) in 1890 de eerste vrouw die er tot doctor in de geneeskunde promoveerde.
- 46 Almanak 1897, 278.
Toen had Aletta Jacobs haar medische studie al twee decennia terug (1876-'77) te Amsterdam voltooid; wij vinden haar daar beschreven als de 'juffrouw in 't stemmig zwart', die zich kon "verheugen over veel nieuwsgierigheden". Net als haar opvolgsters werd zij uitstekend ontvangen en met een zekere naïeve goedmoedigheid begroet, zoals blijkt uit de dichterlijke reactie in de Amsterdamse almanak:

"De geleerden in vroeger jaren
 Zagen studenten nooit bij paren,
 Totdat men voor een jaar of tien,
 Ook wijfjes van dat soort heeft gezien.
 Nochtans, al behoort een wijfjes-student nog tot zeldzaamheên,
 Bij ons aan 't Athenaeum studeert er toch een."

 (Geciteerd in: A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 317; G.Th.A. Calkoen (1994) 1392; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 101-102).
- 47 Vielen Bloks lessen in de smaak van de jonge koningin, later keek Wilhelmina er toch met veel minder genoegen op terug, teleurgesteld dat het religieuze aspect, de hand van God in de vaderlandse geschiedenis, aan zijn nationalistische geschiedbeeld had ontbroken (Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, 134-136).
- 48 Trouwens, nog in 1904 zou de stelling worden verdedigd: "I. Het meer en meer in de Maatschappij optreden van de vrouw als concurrente van den man moet op den duur het familieleven onmogelijk maken en de bestaande maatschappelijke orde omverwerpen. II. De universitaire opleiding van vrouwen behoorde tot de bijzonder begaafden te blijven beperkt" (geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 478). In een Leidse overdrachtsrede anno 1908 heet het: "In het huwelijk daar is de natuurlijke plaats der vrouw. (...) Erg is het dat zoovele [vrouwen] in de medicijnen studeeren gaan, zeer erg zelfs" (geciteerd in: N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 25; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 372). Deze rector, de classicus J.J. Hartman (1851-1924), zou niet de laatste Leidse hoogleraar zijn die zich kantte tegen de aanwezigheid van vrouwelijke studenten in de collegezaal en dat betrokkenen overduidelijk liet merken: "Uit de jaren vijftig [van de twintigste eeuw] is bijvoorbeeld het verhaal bekend van de fysioloog professor Duyff, die vrouwen trachtte af te schrikken door onwelvoeglijkheden tijdens college te debiteren. Op een dag wijdde Duyff omstandig uit over de grootte van het mannelijk geslachtsorgaan bij de Pygmeeën. Vooral gezien de geringe lichaamslengte van dit volk achtte Duyff de lengte van dit orgaan uiterst opmerkelijk; hij raakte er niet over uitgepraat. Toen één

van de dames daar aanwezig uiteindelijk briesend van woede de zaal uitliep, riep Duyff haar nog na: "U hoeft zich niet te haasten hoor, de boot naar Afrika vertrekt pas morgenmiddag" (Hans de Vries in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 20 juni 1996).

49 *Leiden* IV, 195.

50 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 73-74.

51 *Ibidem*, 80.

Zo werd in 1977-'78 een bijzondere leerstoel voor de geschiedenis der geneeskunde gerealiseerd, voor het eerst bezet door Antonie M. Luyendijk-Elshout (1921-2012). In *Een welbestierd budget* heeft Willem Otterspeer de eerste eeuw Leids Universiteits-Fonds vastgelegd.

Identieke zorgen bij onderling sterk verschillende universiteiten hadden in 1886 het Utrechts Universiteitsfonds (vereeuwigd door M. Huizing - zie Bibliografie) en in 1889 de Amsterdamse Universiteits-Vereniging (geboekstaafd door R. Overman - zie Bibliografie) doen ontstaan. Het Groninger Universiteitsfonds (beschreven door F.R.H. Smit - zie Bibliografie) maakte het kwartet oudste universiteitsverenigingen in 1893 compleet. De Gronings-Leidse hoogleraar Johan Huizinga achtte deze fondsen "een geheel nieuw beginsel in het beheer der universiteiten". (W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 31-32, 41, *De wiekslag van hun geest*, 41, 385, 400, en *Het bolwerk van de vrijheid*, 195).

52 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 54, 66.

53 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 68-69.

Herman(nus) Boerhaave (1668-1738), hoogleraar geneeskunde, kruidkunde en scheikunde te Leiden (1709-1738); Nicolaas Paradijs (1740-1812), hoogleraar praktische geneeskunde en geschiedenis der geneeskunde te Leiden (1784-1812); Nicolaas George Oosterdijk (1740-1817), hoogleraar theoretische en praktische geneeskunde te Leiden (1775-1815); Hieronymus David Gaubius (1705-1780), hoogleraar scheikunde en geneeskunde te Leiden (1734-1775); Eduard Sandifort (1742-1814), hoogleraar ontleed- en heilkunde en medicijnen te Leiden (1771-1813); Meinard(us) Simon du Pui (1754-1834), hoogleraar verloskunde en praktische heilkunde te Leiden (1791-1824); Sebald Justinus Brugmans (1763-1819), hoogleraar botanie, natuurlijke historie, medicijnen en chemie te Leiden (1786-1813 en 1815-1819). (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 127, 158, 184, 187, 190, 200, 204).

De in Wenen geboren Philipp Ambros. Marherr (1738-1771) was sinds 1766 te Praag hoogleraar in de institutiones medicae (Internet-info).

54 Cornelis Pruys van der Hoeven (1792-1871) werd op 27 oktober 1814 te Leiden ingeschreven als derde jaars-student geneeskunde. Klaarblijkelijk had hij zijn studie in 1812 elders aangevangen (te Utrecht?). Op 16 november 1816 promoveerde hij op het onderwerp *De constitutionis epidemicae doctrina*. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 884).

55 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 14.

56 *Ibidem*, 70.

57 *Ibidem*, 65.

58 *Ibidem*, 17.

59 *Ibidem*, 18.

60 *Ibidem*, 16-17.

61 *Ibidem*, 69.

Gerard Sandifort (1779-1848), hoogleraar genees-, ontleed- en heilkunde te Leiden (1801-1848); Adolph Ypey (1749-1820), hoogleraar pathologie en therapie te Leiden (1812-1820). (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 198, 224).

Anthelme B. Richerand (1779-1840), hooggeleerd chirurg te Parijs, toonde zich in zijn leerboek der fysiologie *Nouveaux élémens de physiologie* (1801), dat toentertijd grote opgang maakte, aanhanger van het vitalisme dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw over gans Frankrijk had verspreid. Ook met zijn *Nosographie chirurgicale* (1821) maakte Richerand naam. (H. Haeser, *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*, 746-748, 870-871). Richerand werd trouwens niet alleen in Leiden, maar bijv. eveneens in Utrecht gevolgd (G.T. Haneveld,

- Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 46, 137, 158, 174, 178).
- 62 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 70.
- 63 Ibidem, 166.
- 64 Ibidem, 62-63.
- 65 Ibidem, 166.
- 66 Ibidem, 104.
- 67 Ibidem, 16.
- 68 Ibidem, 20, 30.
- 69 Ibidem, 70, 279.
- 70 Ibidem, 18.
- 71 Ibidem, 42.
- 72 Ibidem, 29, 33-34, 142.
- 73 Ibidem, 143, 158-159.
- 74 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 199. Inderdaad 'onvolprezen', immers: "De hele geest van dat vroeg-negentiende-eeuwse medische onderwijs leren we het best kennen uit Pruijs' *Akademielevens*." (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 415).
- 75 Zo verrichtten Leidse leerlingen als Jan Swammerdam (1637-1680) en Reinier de Graaf (1641-1673) belangrijk ontleedkundig en fysiologisch werk (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 25-26).
- 76 Buiten de academie werkte een Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) te Delft aan en met microscopen die tot ongekend-gedetailleerde observatie in staat stelden. Franciscus de Boë Sylvius (1614-1672) had wel de iatrochemie in het medische onderwijs geïntroduceerd, d.w.z. dat hij voortvarend probeerde zowel de fysiologische als de therapeutische inzichten te verbeteren, door de nieuwe resultaten van de scheikunde te verwerken; dat het chemisch onderzoek nog in de kinderschoenen stond, weerhield hem er niet van om lacunes in de chemische kennis aan te vullen met hypothesen die voor het medisch denken en handelen onbruikbaar waren, en bijgevolg tot veel kritiek aanleiding gaven; na zijn verscheiden had de 'chemiatrijsche' richting aan de Leidse universiteit dan ook afgedaan, en keerde men terug tot de vertrouwde geneeskunde van Hippocrates en Galenus. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 23-25).
- 77 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26.
- 78 Harm Beukers in *Cicero* dd. 30 september 1988, 343, en in *Mare* dd. 28 oktober 2004, 10.
- 79 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26.
- 80 G.Th.A. Calkoen (1976) 2116.
- 81 Annie Romein in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving*, 473, 496.
- 82 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 225, 259; *III*, 286.
- Al deze loftuitingen verhullen niettemin een mythe, namelijk daar waar de faam van Boerhaave in aanzienlijke mate berust op zijn onderwijs aan het ziekbed. Uit onderzoek naar zijn daadwerkelijke bemoeienis en inzet in dit verband is immers gebleken dat tussen 1732 en 1736 helemaal geen patiënten in het hospitaal zijn gedemonstreerd. (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 134). In werkelijkheid zou Boerhaave zelf slechts één jaar klinisch onderwijs hebben gegeven (mondelinge mededeling van Harm Beukers).
- 83 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 119-120.
- 84 Zie dit Hoofdstuk, noot 76.
- 85 Aangezien vooral de fysiologische theorieën van René Descartes (1596-1650) meer op speculatie dan op waarneming stoelden, verzuchtte een behoudend hoogleraar "dat de Medicine niet op filosofische speculatie maer op d'ervarentheit moet worden gefundeert." (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 24-25).
- 86 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 27-28.
- Laatstelijk heeft Luuc Kooijmans in de biografie *Het orakel Boerhaave* belicht als *De man die de geneeskunde opnieuw uitvond*.

- 87 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 28-30.
- 88 Ibidem, 39.
- 89 Doorgaans ambieerden de botanicus en de chemicus dan ook niets anders dan een gewoon medisch hoogleraarschap, welke omstandigheid het onderwijs en onderzoek in deze vakken stellig niet heeft bevorderd. Daar de natuurwetenschappelijke vakken bij het onderwijs geen rol speelden, was het uiterst moeilijk als botanicus, chemicus of fysicus een bestaan op te bouwen. Dit ontmoedigende vooruitzicht weerhield velen ervan om qua beroep voor deze vakken te kiezen. (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 51-52).
- 90 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 49; vgl. Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 121, en W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*, 41-42.
- 91 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 50-51; G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 42. N.B. W. Otterspeer heeft (in *De wiekslag van hun geest*, 85, en in *Groepsportret met Dame III*, 143) genoemde eretitel aan Sandifort *filis* toegeschreven, hetgeen steun vindt in de typering 'iconograaf der ontleedkunde' in het levensbericht van Gerard Sandifort (*Almanak 1849*, 107-109).
- 92 Zie hierover vooral: J.A.J. Barge, *De Leidsche Anatomie herdacht*, en A.M. Elshout, *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw*; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 84-85, en *Groepsportret met Dame III*, 143.
In de eerste helft van de achttiende eeuw vervaardigden Leidse geleerden als Johannes Jacobus Rau (1668-1719) en B.S. Albinus anatomische preparaten die nog altijd getuigen van hun bijzondere vakbekwaamheid (J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 26).
- 93 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 16.
- 94 Ibidem; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 85, en *Groepsportret met Dame III*, 143.
- 95 G.Th.A. Calkoen (1978) 2213.
- 96 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 17-18.
- 97 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 51-53.
- 98 Ibidem, 57.
- 99 Ibidem, 59-60.
- 100 R.E.O. Ekkart e.a., *Knappe koppen*, 105.
- 101 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61.
- 102 W.K.H. Karstens en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*, 53.
- 103 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 93-94.
- 104 Ibidem, 96-97; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 140-141.
- 105 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61; M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 19.
Oorspronkelijk was trouwens in veertig bedden voorzien (P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 3).
- 106 J.A.J. Barge, *Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw*, 23-24.
- 107 P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 43.
- 108 M.M. Lamens-van Malenstein, *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*, 48; vgl. 147.
Joan Carl Krausz (1759-1826), hoogleraar theoretische pathologie te Leiden (1812-1824) (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 447) - zie voor de andere genoemde professoren: dit Hoofdstuk, noten 53 en 61.
- 109 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 21; vgl. 29, 66.
Pruys onderscheidde omstreeks 1815 dus drie medische stelsels: Boerhaave, Brown en de natuurfilosofen. Volgens Pruys zou "de nieuwere methodus van Brown (...) zowel het chymisch leerstelsel van de le Boe Sylvius, als het mechanisch leerstelsel van Boerhaave (...) vervangen" (*Akademielevens*, 167).

- 110 Ibidem, 22.
De affaire speelde ook nog in 1822 - toen het Nosocomium al enkele jaren aan de Oude Vest gevestigd was -, blijkens een brief van curatoren aan de minister uit dat jaar, waarin de "ongelukkige oneenigheden tusschen den Hr Krauss en Bernard" ter sprake komen; "De Heer Bernard behoort geheel tot de Boerhaaviaansche school (...)" en "De Heer Krauss bewandelt eenen anderen weg", wordt namelijk in verband gebracht met het leerstelsel van Brown (zie voorgaande noot 109). Om de ruzie te beslechten stelden curatoren voor om Bernard het nosocomium te geven, Krauss uitsluitend theoretische colleges te laten verzorgen en niet meer bij het klinisch onderwijs in te zetten en daarvoor een andere hoogleraar te benoemen. Intussen hadden curatoren de patholoog Krauss met het onderwijs in de chemie opgescheept, maar dat bleek geen succes: de studenten hadden er niet veel mee op, en de colleges werden dan ook slecht bezocht. Volgens de theoloog Joannes Clarisse (1770-1846) mocht Krauss' theoretische onderwijs dan wel streng wijsgerig zijn, maar "bij het ziekbed (...), waarvan hij niet weinige doodkranke lijdens gelukkig oprigtte, zag men hem den raad der ondervinding volgen en tot de grondstellingen der Boerhavische school naderen." Het conflict leek dus aan scherpte te verliezen, terwijl een andere steen des aanstoots, Bernard, in 1824 uit Leiden vertrok om als inspecteur-generaal bij de geneeskundige dienst van het leger aan de slag te gaan. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 45, 47, 54-55, 107, en *Groepsportret met Dame III*, 93-94, 221, 259).
Josephus Chrysostomus Bernardus Bernard (1774-1852), hoogleraar geneeskunde te Leiden (1817-1824) (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 217); zie dit Hoofdstuk, noot 108 voor J.C. Krauss.
- 111 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 61-64.
Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), hoogleraar rechtsgeschiedenis te Leiden (1831-1850); vgl. Chris Sol, *Thorbecke en Leiden*, waar hij tussen 1817 en 1850 student, hoogleraar en raadslid was.
Hendrik Carel van der Boon Mesch (1795-1831), hoogleraar scheikunde te Leiden (1822-'23); hij was de opvolger van zijn neef George Johannes van der Boon Mesch (1786-1822), hoogleraar landhuishoudkunde en chemie te Leiden (1819-1822), en voorganger van zijn broer, de elders reeds vermelde en nog te noemen Antonius Henricus van der Boon Mesch (1804-1874), hoogleraar scheikunde en technische chemie, medische en farmaceutische chemie, anorganische en organische chemie te Leiden (1829-1873).
Jan van der Hoeven (1802-1868), hoogleraar natuurlijke historie, anthropologie, osteologie, entomologie en vergelijkende anatomie te Leiden (1826-1868), jongere broer van Cornelis Pruys van der Hoeven die 'Pruys' aan zijn naam had toegevoegd als hommage aan zijn zo geheten stiefvader.
(R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 234, 236, 237; vgl. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 880, 1311-1313, en W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 45, 56, 133, 198).
- 112 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 68-69.
Zie hiervoor ook: C.J. van der Klaauw, *De studentenbevolking van de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde sinds 1818, in het bijzonder te Leiden*.
- 113 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 70-72.
Dat laatste gold evenzeer voor Amsterdam, waar Pieter Zeeman beide gerenommeerde fysici in 1921 in het Natuurkundig Laboratorium aan de Plantage Muidergracht zou ontvangen (A.J. Kox in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 223; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 303). Overigens bediende Zeeman zelf zich niet van het begrip 'Zeeman-effect', maar had het altijd over "de magnetische splitsing der spectraallijnen" (A.J. Kox in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 216 noot 12).
- 114 door J.L. Oosterhoff in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, 103 e.v.
Zo was de elektronentheorie van Lorentz opmaat tot Einsteins relativiteitstheorie.

- 115 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 72.
- 116 Almanak 1860, 163.
- 117 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 119.
- 118 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 145-148, 285, 400-401; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 119-122.
- 119 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 286-288.
- 120 Ibidem, 288-292; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 200-203.
- 121 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 65-67.
- 122 G.Th.A. Calkoen (1978) 2214.
Zie voor een globaal overzicht van de Leidse ontleedkunde: J. Dankmeijer, *Petite histoire de l'anatomie de Leyde*.
- 123 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
- 124 "In 1989 verhuisde het Museum ['Boerhaave'] van de Steenstraat naar het gerestaureerde Caeciliagasthuis aan de Lange St. Agnietenstraat en opende aldaar de poort op 25 maart 1991" (schriftelijke mededeling dd. 9 augustus 2010 van Mara Scheelings van het Informatiecentrum van genoemd museum).
- 125 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250-254, en *Groepsportret met Dame III*, 96, 297-300.
- 126 Marten van Wijhe, *From Stupor to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 97-98, onder verwijzing naar: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*.
- 127 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*.
- 128 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 186, 285-286.
Met de komst van de Leidse leerstoel voor de psychiatrie was aan een nadrukkelijke wens van de studenten gehoor gegeven (Almanak 1898, 97; Almanak 1899, 57; Almanak 1900, 56).
- 129 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287-289.
- 130 De dichter Jan Frederik Helmers (1767-1813) was de schepper van succesrijk, pathetisch, historisch werk, en vooral bekend door zijn gedicht 'De Hollandsche Natie' (1812-'13), geschreven tijdens de Franse overheersing van ons land (*Oosthoek Werkcyclopedie* (Ede 1985, 1991²) 313; R. Reinsma, *Van Goor's Woordenboek der Vaderlandse Geschiedenis* (Den Haag 1973) 226).
- 131 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 259-260.
- 132 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 306-308, en *Groepsportret met Dame III*, 389-391.
- 133 Ibidem, 57 resp. 95-96.
- 134 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 83.
- 135 Almanak 1849, 99.
In het opwindende jaar 1848 moet het in Leiden overigens aan revolutionaire geest hebben ontbroken, afgaande op het woord van de Almanak-kronikeur: "Bij al de oproeren en omwentelingen van 1848 werd aan onze Academie, althans door Studenten, de rust geenszins gestoord." (Almanak 1849, 100).
- 136 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 83.
- 137 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 248, en *Groepsportret met Dame III*, 95-96, 295.
- 138 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 415.
- 139 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 190, 193.
- 140 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 69-71.

- 141 Ibidem, 22. En Pruys voegde er anno 1866 aan toe: net zoals “de tegenwoordige Inrigting van Hooger onderwijs niet meer overeenstemt met de eischen van onzen tijd”, voldoet het klinisch onderwijs te Leiden al zo’n veertig jaar niet meer (*Akademielevens*, 53, 23-24).
- 142 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 416; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202-203.
- 143 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 416-417; H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 81.
- 144 Halbertsma en Krieger vervolgden in de cursus 1850-’51 disputeeroefeningen, zoals die door Pruys van der Hoeven en Suringar werden verzorgd. Die exercities vonden voortaan elke veertien dagen plaats, in het Nederlands, opdat de studenten niet zouden worden “belemmerd door de moeilijkheid om hunne gevoelens en denkbeelden in een doode taal” te ventileren. Voor deze oefeningen bleek zo’n grote belangstelling van vakgenoten en hoogleraren uit andere faculteiten te bestaan, dat beide professoren besloten om dit ‘openlijk Nederduitsche Disputeer Collegie’ te prolongeren. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 84).
- 145 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 417-418; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250-251.
- 146 Almanak 1862, 185.
- 147 Almanak 1866, 254.
- 148 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 386-387; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 305-306.
- 149 Immers: “Men spreekt tot zijne landslieden in de landstaal en waarom zou men dan zijne medestudenten en vrienden niet in dezelfde taal toespreken?” (C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 267).
- 150 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 50.
- 151 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 336-338, en *Groepsportret met Dame III*, 389.
- 152 Almanak 1866, 328; vgl. C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 50.
- 153 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 337, en *Groepsportret met Dame III*, 388.
- 154 Almanak 1852, 119.
- 155 Almanak 1856, 127-128.
- 156 Almanak 1857, 137-138.
Jan van der Hoeven (vgl. dit Hoofdstuk, noot 111) was een van de laatsten die nog in het Latijn doceerden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 198, en *Groepsportret met Dame III*, 388).
- 157 Almanak 1858, 143.
- 158 Almanak 1859, 159.
In de Almanak 1860, 213-230, geeft het ‘Mengelwerk’-artikel ‘De latijnsche taal in de juridische faculteit’ een overzicht van de (toegejuichte!) vorderingen om die taal bij het universitaire onderwijs geheel af te schaffen. En de (medische) lessen te Leiden in de cursus 1860-’61 worden voor het eerst in het Nederlands aangekondigd (Almanak 1861, 158-161). Maar het was alsof men schrok van de eigen vermetelheid, want in de volgende jaren keerden de Series Lectionum terug, als vanouds geheel in het Latijn.
- 159 Almanak 1861, 188, 210-215.
- 160 Almanak 1862, 184.
Juist in die tijd verschijnt het ‘Mengelwerk’-pleidooi voor ‘De klassieke talen als voorbereidende studie’, waarbij in de slotvoetnoot is aangetekend: “De redactie acht zich verplicht bij dit stuk uitdrukkelijk te verklaren, dat zij zich met de strekking er van niet in alle opzichten kan vereenigen.” (Almanak 1861, 321).
- 161 Almanak 1863, 171.
- 162 In 1867 signaleerde de president-curator “dat vermits tegenwoordig op bijna alle colleges in het Hollandsch gedoceerd wordt, de verdediging van de academische proefschriften

- en stellingen thans bijna zonder uitzondering in het Hollandsch plaats heeft, waardoor de vergunning welke de doctorandi behoeven om hunne dissertaties en stellingen in die taal te mogen verdedigen, eene bloote formaliteit is geworden, die tot noodeloze omslag en voor de studenten tot eenige kosten aanleiding geeft, om welke reden ZHWG in bedenking geeft om in 't algemeen ontheffing te verlenen." (Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 337, en *Groepsportret met Dame III*, 388-389).
- 163 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 29.
- 164 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 14.
- 165 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 338.
- 166 Almanak 1861, 201-202.
- 167 In zijn rectorale oratie dd. 8 februari 1938 over 'een oud dilemma der biologie', namelijk de tegenstelling tussen praeformatie - waarbij het individu in de kiem, d.w.z. ei of spermatozoë, reeds als een soort oneindig klein miniatuurbeeld aanwezig wordt ge(d)acht - en epigenese - waarbij niets in de kiem gepraeformeed aanwezig maar ieder organisme in eerste aanleg, dus in de kiem, geheel zonder organische structuur en homogeen wordt ge(d)acht - wijst de Leidse anatoom-embryoloog J.A.J. Barge (1884-1952) erop "hoe de verbetering van het mikroskoop bij den aanvang der XIXe eeuw de belangstelling der onderzoekers van deze grootendeels theoretische overwegingen verplaatste naar een meer zorgvuldige bestudeering van het feitelijk gebeuren" en werd "een wereld van onvermoede verschijnselen (...) ontsloten (...) en zoo groeide gedurende de eerste helft der XIXe eeuw (...) de beschrijvende embryologie uit tot den zelfstandigen tak der morphologische biologie, die zij ook heden ten dage nog is." (J.A.J. Barge, *Praeformatie en Epigenese*, 5-9).
- 168 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 65-71.
- 169 Ibidem, 73-80.
- 170 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 88-89; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 249, 253-254, en *Groepsportret met Dame III*, 419, 421.
- 171 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 374-378.
- 172 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 421.
 Carl Emmert (1812-1903), hooggeleerd chirurg te Bern; Joseph Hyrtl (1810-1894); Oostenrijks ontleedkundige; Eduard Caspar Jacob von Siebold (1801-1861), hoogleraar in de verloskunde te Göttingen; Carl Wedl (1815-1891), Oostenrijks patholoog; Wilhelm Max Wundt (1832-1920), Duits fysioloog, psycholoog en psychiater en wijsgeer (Internet-info; vgl. Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 160, 162-163, 166, 170, 176, 179).
- 173 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 22-24.
- 174 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 106-107, en *Groepsportret met Dame III*, 156; vgl. M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.
- 175 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.
- 176 Geciteerd in: G.Th.A. Calkoen (1978) 2208.
- 177 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 24.
- 178 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24-25; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 114.
- 179 Verwijzen wij hiervoor o.a. naar: P.H. Simon Thomas, *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidse Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*, 14 e.v.; M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24 e.v.; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 114 e.v.; H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 107 e.v.; en H. Koreman, *Het Academisch Ziekenhuis Leiden 1873-1912*.
- 180 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 24.
- 181 Ibidem, 27.
- 182 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 116, en *Groepsportret met Dame III*, 157.

- 183 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 27-28.
- 184 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 74.
- 185 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
- 186 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.
- 187 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 31.
- 188 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.
- 189 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
- 190 Aldus de vrouwenarts Benjamin Jan Kouwer (1861-1933), die er van 1879 tot 1884 zijn medische opleiding had genoten. (Geciteerd in: A.P.M. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 117).
- 191 M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 30.
- 192 Almanak 1895, 73.
- 193 Geciteerd in: H. Beukers, *Aan bed geleerd - 350 jaar medisch klinisch onderwijs* [, 7].
- 194 Geciteerd in: M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*, 32.
- 195 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 74.
- 196 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 108-109, en *Groepsportret met Dame III*, 231-232, 416.
- 197 Ibidem, 352 resp. 233.

Halfweg de jaren vijftig was nog wel sprake van enige onvrede. Vooral de hoogleraren in de geneeskunde “bleven hun ouden in ons geheele vaderland gevestigden roem handhaven (...) Overall werden ze geraadpleegd, het geheele land door werden ze aan ziekbedden geroepen, ’t geen bij sommigen hunner ten gevolge had dat men ze zeer dikwijls zag op spoortreinen of stoomboten maar minder op de Colleges.” Hoewel de kroniekschrijver als jurist dit geen ‘verzuim van hunne academische werkzaamheden’ durft te noemen, gelooft hij wel dat het onderwijs door hun veelvuldige afwezigheid enigermate moest lijden. Dat nadeel had overigens ook wel voordelen: de studenten “leeren dan wel op eigen wieken drijven, en vooral de praetoren hunner ziekenzalen kunnen er veel van profiteren zolang zelfstandig daar het bestuur te hebben.” Maar het gaat toch niet aan dat zulke voortreffelijke leerstoelbezitters hun gaven onthouden aan hun leerlingen, die daar wel enige aanspraak op hebben. Gunstige uitzondering zijn de buitengewone hoogleraren bij deze faculteit, die zich juist met uiterste nauwgezetheid en met de grootste ijver toeleggen op hun taak. “Met bijzonder veel belangstelling zagen wij dan ook uit de Rijksbegroting voor 1857 het plan bij de regering bestaan deze heeren tot gewone Hooglerars te bevorderen” (Almanak 1857, 135-136). Inderdaad werden Halbertsma en Simon Thomas in de zomervakantie van 1857 van buitengewoon tot gewoon hoogleraar benoemd (Almanak 1858, 140). Overigens werd een jaar later de klaagzang tot reëin verheven (Almanak 1858, 142). En nog in 1860 verscheen er een mixed pickle onder de kop *Consulten der medische Professoren* met een Latijns citaat: “In fraudem legis facit, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit” (Almanak 1860, 350).
- 198 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 249, 352, en *Groepsportret met Dame III*, 233.

Forensische geneeskunde diende wel meer als een douceurtje voor extraordinarii, geleerden die men graag wilde inlijven, maar die men als buitengewoon hoogleraar alléén weinig wedde te bieden had; doordat het onderwijs in de gerechtelijke geneeskunde ook door studenten rechten gevolgd werd, was het voor de betreffende hoogleraar, in financiële zin, een aantrekkelijk college (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 87).
- 199 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 352-361, en *Groepsportret met Dame III*, 233, 235, 237-238.
- 200 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 20-21.
- 201 Ibidem, 21.

- 202 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 126.
- 203 Ibidem, 113-114, 117-119. Al eerder is gebleken dat ook studenten op dit punt een vergelijkbare bescheidenheid in acht namen (zie Hoofdstuk III, sub Studenten tot steun van stad en staat).
- 204 G.J. Mulder, *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*, 16.
- 205 Harm Beukers, *Van klinische avond tot Boerhaave cursus*, 5-13.
- 206 Ibidem, 29, 62, 69.
- 207 De Gentse mediëvist E.I. Strubbe heeft in een 'drieluik' over middeleeuwse universiteiten, postuum bezorgd door Hilde De Ridder-Symoens en in 1971-'72 gepubliceerd in het tijdschrift *Spiegel Historiael*, het ontstaan van de instelling - na de Rooms-Katholieke Kerk de oudste in Europa (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 14) - in de vroege dertiende eeuw, alsook de studie en studenten, en boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit uit de doeken gedaan (zie Bibliografie).
- 208 In een themanummer over 'Leermeesters' heeft het 120 jaar jonge *Tijdschrift voor Geschiedenis* (119/4 - 2006) dit vraagstuk voor historici aan de orde gesteld. Weliswaar gaat het in ons onderzoek niet om (twintigste-eeuwse) historici, en wel om aankomende (en gearriveerde) medici uit de negentiende eeuw, maar in beginsel is de vraag naar de verhouding tussen leermeester en leerling - net als die naar de beïnvloeding van de een op de ander - er een van een algemene geldigheid.
- 209 Leen Dorsman, *Leermeesters: een vergeten categorie*, 461; "The master is a forgotten entity in science studies" (*TvG* 119/4 (2006) 610).
- 210 Ibidem, 462.
- 211 Ibidem, 464-466.
Dorsman wijst erop dat de promotor bij onze oosterburen ook wel *Doktorvater* wordt genoemd (456).
- 212 Ibidem, 467.
Dorsman maakt erop attent dat 'de leermeester', behalve als een variabele grootheid, ruimer dient te worden opgevat dan de persoon van de docent alleen, want ook onderwijsinstituten, congressen, reizen en excursies, vakliteratuur en wetenschappelijke tijdschriften fungeren als 'leermeester', in de zin van overdracht van kennis en inzichten (456) en - had hij er zonder bezwaar aan kunnen toevoegen - van vaardigheden. Dat ook dispuuten die functie kunnen vervullen, zullen wij nog gewaarworden (vgl. C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 68).
- 213 Almanak 1861, 169, resp. Almanak 1844, 102, en 1868, 198.
- 214 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 301, en *Groepsportret met Dame III*, 229.
Dat overkwam bijv. Petrus Halbertsma, de oudere broer van prof. Hidde Halbertsma, die in de kalender van de editie 1840 van de Almanak - bewaard ten burele van het Leids Universiteits-Fonds - op zondag 22 maart noteert: "bij Prof. v. Assen gedineerd." Overigens: "Dé adelsuniversiteit was niet de liberale Leidse, maar de conservatieve Utrechtse universiteit." (Ileen Montijn, *Hoog geboren*, 313).
- 215 Almanak 1838, 120.
- 216 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 331-332, en *Groepsportret met Dame III*, 229-230.
- 217 Almanak 1849, 97, 101-102.
- 218 Ibidem, 104.
En dat onbekend ook toen synoniem was van onbemind blijkt uit de ontboezeming: "Wij kennen de Professoren evenmin als zij ons. Wij hen niet, omdat wij hen wantrouwen en te veel tegen hen opzien, zij ons niet, omdat wij (ik spreek geheel in het algemeen) hun te min zijn." (Almanak 1849, 167); zie ook W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 513, en *Groepsportret met Dame III*, 230.
- 219 Almanak 1849, 101-102.
De rector had immers net een beroep op de studenten gedaan, om in het revolutiejaar 1848 een corps rustbewaarders in het leven te roepen, en voor wat hoort wat ...
- 220 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332, en *Groepsportret met Dame III*, 230.

- 221 Almanak 1860, 327-328.
- 222 Zie voor een kritische analyse van Cobets wetenschappelijke betekenis: C.M.J. Sicking, 'Cobet', in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*, 26 e.v.
- 223 Almanak 1856, 115-116.
Niettemin vond de Almanak-redactie het jaren later blijkbaar gepast er in het artikel 'Mixed-Pickles' aan te herinneren "hoe een onzer hoogleeraren voor eenige jaren in de openbare vergadering van een aanzienlijk collegie zich beklaagde, dat de Leidsche studenten hunnen tijd in 'dronkenschap, vadzigheid en ontucht' doorbrachten." (Almanak 1861, 419).
- 224 Almanak 1864, 7-10; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333.
Apropos: Cobet was voorzitter geweest van de studentencommissie die in 1839 het ontgroenen afschafte (Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 25).
- 225 Almanak 1864, 10-11.
- 226 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333-334, 513, en *Groepsportret met Dame III*, 230-231.
- 227 Deze 'definitie' van theeslaan komt voor in de Proeve van een volledig handwoordenboek voor studenten (in zakformaat), gepubliceerd in de Almanak 1859 ('Mengelwerk'), 334-338.
- 228 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen 1, Studentenleven*, 521.
- 229 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 510-511, en *Groepsportret met Dame III*, 200.
- 230 Almanak 1846, 236.
- 231 Almanak 1840, 162-163; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen 1, Studentenleven*, 531-532.
- 232 Almanak 1840, 153.
- 233 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen 1, Studentenleven*, 521.
- 234 Ibidem, 528.
- 235 Jan Bastiaan Molewater (1813-1864) studeerde van 1830 tot 1840 aan de Leidse hogeschool, aanvankelijk rechten, maar al na een half jaar had hij zich tot de geneeskunde bekend; medio 1840 promoveerde hij cum laude met een proefschrift over tyfeuze koorts. Johannes Kneppelhout (1814-1885) was Leids student in de rechten van 1831 tot 1837, maar zijn belangstelling ging meer uit naar letterkundige exercities, en hij verliet de instelling (dan ook) zonder zijn studie voltooid te hebben. Beide jongelui hadden hun pre-universitaire opleiding en vorming te danken aan de legendarische kostschool Noorthey bij Voorschoten, onder leiding van de begaafde en moderne pedagoog Petrus de Raadt (1796-1862). Zowel Molewater als Kneppelhout was lid van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid, een Leids literair studentengezelschap dat in de jaren dertig van de negentiende eeuw zelfs landelijk bekendheid verwierf (en waaraan Peter van Zonneveld zijn dissertatie *De Romantische Club* heeft gewijd - zie Bibliografie). (Henk Eijssens, "Hoe zal het met mij aflopen". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 12-13, 90).
- 236 Henk Eijssens, "Hoe zal het met mij aflopen". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 83.
- 237 W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 111.
- 238 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 21-22.
- 239 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen 1, Studentenleven*, 531-532.
'Blikkers rijden' is een woordspeling, en betekent: pijnlijke blunders begaan. 'Rijden' is een studentenwoord voor blunderen, speciaal tijdens examens, maar Klikspaan verwijst hier ook naar de letterlijke betekenis - met een 'blikker' of 'bikaars' is namelijk een ontveling aan de schaamdelen bedoeld, veroorzaakt door paardrijden. (Kets, *Klikspaan Studentenschetsen 2*, 495).
- 240 Hier en daar, bijv. in de Leidse letterenfaculteit, gebeurde dat misschien al een decennium eerder - zie: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 510.
Toen R.S.Tj. Modderman (1831-1925) in 1869 als hoogleraar scheikunde te Groningen aantrad

- (tot 1893) was de theevisite “daar nog in zwang en heb ik nog een paarmaal zulke bezoeken gehad, maar niet lang daarna raakte het geheel in onbruik.” (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 111).
- 241 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 265.
- 242 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.
- 243 Ibidem, 5, en *Groepsportret met Dame III*, 27-28; “het bewijs van het met vrucht bijgewoond hebben van een (testimonium-)college bestond uit de kwitanties. Het innen daarvan vormde een van de belangrijkste bijverdiensten van de hoogleraren.” (Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 18).
- 244 Almanak 1846, 209.
- 245 Almanak 1852, 90-92; vgl. 117-118.
- 246 Almanak 1859, 225.
- 247 Almanak 1865, 113.
- 248 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 22.
- De, in Leiden als jurist gepromoveerde, filosoof Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892), hoogleraar in de wijsbegeerte te Utrecht (1846-1889), was aanvankelijk voorstander van een idealistische wijsbegeerte naar Duitse snit (Hegel en Krause). Vanaf 1848 ontwikkelde hij zich echter tot positivist, tot aanhanger van een uitgesproken empirisme, een filosofie der ervaring, die, vooral onder invloed van John Stuart Mill, de methoden der natuurwetenschap ook wilde exploiteren in de geesteswetenschappen; zo gaf Opzoomer, Ned.Hervormd theoloog van de moderne richting, religie een empirische basis. (o.a. *Winkler Prins Encyclopaedie XIV* (Amsterdam-Brussel 1952⁶) 855; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 112-114, en *Groepsportret met Dame III*, 42-44).
- N.B. ‘interfuisse testor’ wil zoveel zeggen als: ik ben er getuige van dat hij aanwezig is geweest. Overigens zou Winkler wellicht iets minder overvallen zijn geweest door deze wel erg vlotte gang van zaken als hij geweten had hoe (geringschattend) Opzoomer in dezelfde tijd over het getuigenschrift dacht, althans in de beleving van Domstedelijke studenten. In de Almanak-rubriek ‘Varia’ - de Utrechtse variant van de Leidse mixed pickles - wordt het testimonium-college namelijk gekoppeld aan de volgende uitspraak van Opzoomer: “Er vruchten van te hopen is even fraai, als waande men door het lossnijden der banden een dood of verlamd paard aan het draven te zullen brengen.” (*Utrechtsche Studenten-Almanak voor het jaar 1874*, 95). Terzijde: Opzoomer was de eerste hoogleraar die zijn inaugurele oratie in het Nederlands uitsprak, in 1846 (Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 23]).
- 249 W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 109.
- 250 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 525, en *Groepsportret met Dame III*, 180-181 - in het spoor van Peter van Zonneveld (uitg.), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets 1833-1836*, 154-158.
- Jacob Nieuwenhuis (1777-1857) was hoogleraar in de logica en de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte, Petrus Hofman Peerlkamp (1786-1865) doceerde bespiegelende wijsbegeerte en letteren, terwijl Matthijs Siegenbeek (1774-1854) de leerstoel Nederduitse welsprekendheid en vaderlandse geschiedenis bezette (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 218, 222, 456).
- 251 Geciteerd in: Chris Sol, *Thorbecke en Leiden*, 35-36.
- 252 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 25.
- 253 Ibidem, 26.
- 254 Ibidem, 27-28.
- 255 Ibidem, 28-29.
- 256 Ibidem, 29.
- 257 Ibidem, 30-32.
- 258 Ibidem, 34.
- 259 Vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 466-467.

- 260 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 262.
Dat de afkeer van de praetor niet alleen door Klikspaan is verwoord (in *De studenten en hun bijloop* - zie: Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen* 1, 671-679) maar meer algemeen onder studenten heerste, blijkt uit de verzuchting: "Wat fiksche Student heeft niet het land, Om een collegiehengst te heeten" in de Groninger Studenten Almanak anno 1842. (Geciteerd in: Kets, *Klikspaan Studentenschetsen* 1, 671).
- 261 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 22-23.
- 262 Almanak 1865, 19.
- 263 Almanak 1860, 174-175.
- 264 Almanak 1863, 167-169.
- 265 Ibidem, 177.
- 266 Almanak 1864, 3-4.
- 267 Ibidem, 22; vgl. 4 e.v.
- 268 Almanak 1865, 114; vgl. Almanak 1866, 209-210.
- 269 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 54.
- 270 Het vanaf 1864 verschijnende tijdschrift *Vox Studiosorum* - "een algemeen studentenorgaan (...), onafhankelijk van eenig studentencorps" - en het *Studenten Weekblad*, dat sinds begin 1871 uitkwam, hielden in 1874 op te bestaan, om in 1875 verenigd te worden tot *Vox Studiosorum*, *Studenten Weekblad*. Vanaf februari (de Dies!) 1876 verscheen, naast de *Vox*, het nieuwe *Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva* ten behoeve van de Nederlandse studenten in het algemeen en LSC-leden in het bijzonder. *Vox* en *Minerva* kregen in 1882 gezelschap van het te Utrecht opgerichte *Geïllustreerd Studenten-Maandblad*. Een jaar later volgde het maandschrift *Vrije Arbeid*, net als de eerder genoemde bladen met een eigen Leidse redactie, maar deze periodieke publicatie ging al in 1884 ter ziele, klaarblijkelijk behorend tot "de min begunstigde organen in onze maatschappij". Dat fatum trof de *Vox* in - d.w.z. "Kort voor de kerstvacantie van '92 zong zij haren zwanenzang" -, gevolg van verminderde inkomsten wegens een al te sterk teruggelopen ledental, waarna alleen *Minerva* in de Leidse studentenwereld overbleef. (Almanak 1865, 17; 1872, 187; 1875, 180; 1876, 206; 1877, 98, 175; 1882, 261; 1883, 185; 1885, 235, 302; 1894, 122, 158).
- 271 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 73.
- 272 Ibidem, 78.
- 273 Ibidem, 235; zie ook Almanak 1887, 95.
- 274 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 266-267.
- 275 Ibidem, 54-55.
- 276 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 303-304, en *Groepsportret met Dame III*, 382, 398.
Zie voor Jacob Nieuwenhuis: dit Hoofdstuk, noot 250.
- 277 Almanak 1848, 217.
- 278 Almanak 1849, 106.
- 279 Almanak 1879, 227.
- 280 Almanak 1895, 73.
- 281 Almanak 1878, 33.
- 282 Almanak 1877, 204.
- 283 Almanak 1873, 190.
Cornelis Adrianus Pekelharing (1848-1922) studeerde aanvankelijk, vanaf 1866, natuurwetenschappen te Leiden; na zijn candidaatsexamen koos hij in 1868 echter voor de geneeskundige studie. In 1872 arts geworden, ging hij Heynsius assisteren als adjutor in museo physiologico. Pekelharing promoveerde in 1874 op het proefschrift *Over ureum-bepaling in bloed en weefsels*. Medio 1881 zag hij zich benoemd tot hoogleraar in de algemene pathologie en pathologische anatomie te Utrecht. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1508-1509). Zijn reis naar Nederlands-Indië, in gezelschap van Cornelis Winkler en Christiaan Eykman, om er de oorzaken van de beri-beri te achterhalen, is reeds eerder ter sprake gebracht (in Hoofdstuk I, noot 108).

- 284 Almanak 1874, 189.
- 285 Almanak 1875, 182-183; 1876, 229.
- 286 Almanak 1877, 203.
- 287 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 63-64.
- 288 Almanak 1859, 158-159.
- 289 Almanak 1863, 161.
- 290 Almanak 1880, 216, 251.
Zie voor Johannes Adriaan Korteweg (1851-1930): Intermezzo III.
- 291 Almanak 1896, 93-94.
- 292 J. Huizinga, *Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur*, 5.
In zijn *Homo ludens* heeft Huizinga een *Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur* gegeven.
- 293 J. Huizinga, *Homo ludens*, 50.
- 294 Almanak 1881, 257.
- 295 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 240, en *Groepsportret met Dame III*, 372.
- 296 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 161-162.
- 297 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 377-378.
- 298 A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 223, 232, 235.
- 299 Ibidem, 223.
- 300 Almanak 1882, 263.
- 301 A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 222.
- 302 Almanak 1892, 319.
- 303 Almanak 1895, 88.
Hoezeer de studenten ook in hun schik waren met Lorentz' lessen, zijn gepolijste colleges ontlokten ook wel eens kritiek, namelijk dat de afgeronde vorm ervan de moeilijkheden soms onvoldoende naar voren liet komen (J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*, 211).
- 304 Almanak 1894, 187.
- 305 Zo'n hoogleraar was de zojuist opgevoerde H.A. Lorentz die, na de hbs doorlopen te hebben, volgens het *Album Studiosorum* op 28 september 1870 als zeventienjarige was ingeschreven voor de 'philosophie'-studie te Leiden. Na in november 1871 het candidaatsexamen wis- en natuurkunde te hebben afgelegd, keerde hij in februari 1872 naar zijn geboortestad Arnhem terug, om er als leraar wiskunde aan de slag te gaan. Toch slaagde hij al in juni 1873 voor het doctoraal examen, en promoveerde hij eind 1875, eveneens in de Sleutelstad. (H.A.M. Snelders, lemma 'Lorentz', 346).
LSC-lid werd Lorentz bij de start van zijn studie. Volgens de Almanak (1871-1874) bleef hij het, ook toen hij weer in Arnhem woonde en werkzaam was - hij zal dus een vroege spoorstudent geweest zijn. Overigens: in de Almanak voor 1875 komt zijn naam niet meer voor, noch als student, noch als corpslid, terwijl hij in de jaren dat hij beide was zich niet heeft onderscheiden als bestuurslid van enig gezelschap.
- 306 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370 - Goudsmit had dan ook als student "een belangrijk aandeel gehad in de wetsverandering van 1839" c.q. in de totstandkoming van het Leidsche Studenten Corps (Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 369).
- 307 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370-373.
- 308 Almanak 1861, 186.
- 309 Zie dit Hoofdstuk, noot 213.
- 310 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, en *Groepsportret met Dame III*, 230.
- 311 Nog in 1866 kon Cornelis Pruys van der Hoeven de kritiek op hoogleraren in de almanak van het verwerende studentenvolkje, gespeend van zelfkritiek en (-)onderzoek, niet verkroppen: "Dat leerlingen den leermeester veroordeelen, is niets nieuws, maar dat zij hun nuchteren kritiek in 't licht geven, verdient afkeuring" omdat "wat in schrift is uitgesproken" onherroepelijk is

- (*Akademielevens*, 238-242). Ergo: hoe onverbloemd Pruys zich ook uitliet over zijn vroegere docenten, kritiek van studenten op het onderwijs van hem en zijn confraters kon hij minder goed velen. Bij herhaling trekt hij hiertegen in zijn *Akademielevens* van leer, ook al erkent hij het recht van de ware c.q. 'vrije' student die niets op gezag moet aannemen en die alles zelf moet onderzoeken. De hoogleraar is er om studenten een kritische geest bij te brengen, om "hunne aandacht op verschillende punten (te) vestigen, waarover zij konden nadenken en die zij konden onderzoeken: in één woord, ik wilde hen uitlokken en aansporen om met mij te studeren, totdat zij geleerd zouden hebben, het zonder mij te doen." (*Akademielevens*, 86-87, 200, 234).
- 312 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332-333.
- 313 Ibidem, 512; Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 201.
- 314 Almanak 1841, 111.
- 315 Almanak 1846, 111.
- 316 namelijk in Hoofdstuk III, noot 183.
- 317 Almanak 1850, 143, 148.
- Zulke ingetogenheid lijkt ook anno nu niet ver weg, ondanks de opmerkelijke vooruitgang van de geneeskunde sinds de negentiende eeuw. Volgens de aankondiging (in *De Telegraaf* dd. 18 februari 2009) van een artikel in het artseneekblad *Medisch Contact* vinden Nederlandse studenten geneeskunde in meerderheid (55 procent) hun medische kennis fors tekortschieten. Zij wijten dit manco aan de huidige universitaire leerprogramma's waarin, vergeleken met vroeger, beduidend minder aandacht zou zijn voor medisch-inhoudelijke kennis ten opzichte van zaken als reflectie, professionele ontwikkeling en communicatie. Veel medisch specialisten sluiten zich bij deze observatie van co-assistenten aan, en zeggen zich te verbazen over het kennistekort bij opvallend veel studenten. In de 'zelfkritiek' komt in het bijzonder twijfel aan de kwaliteit van de basiskennis naar voren.
- 318 "Bescheidenheit ist eine Zier, doch weiter kommt man ohne ihr" (*Duden Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Mannheim 2002²) 110).
- 319 Almanak 1854, 130.
- 320 Almanak 1855, 117.
- 321 Sytze Greidanus, *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*, 20-21.
- 322 Almanak 1862, 182.
- R.S.Tj. Modderman - roepnaam Co (vgl. dit Hoofdstuk, noot 240) - was van 1860 tot 1864 assistent in het nieuwe chemisch laboratorium op de Ruïne, dat in oktober 1859 was geopend, en gaf er privaatcollege fysiologische chemie (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 103).
- 323 Almanak 1867, 245.
- 324 Almanak 1846, 109.
- 325 Almanak 1861, 314.
- 326 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333.
- Het Leidse initiatief vond dan ook niet overal navolging. Zo zal men in de *Utrechtsche Studenten-Almanak* (1869-1874) - "Waar het oordeel over het Academisch onderwijs ons verboden is" (editie 1870, 94) - vergeefs naar afzonderlijke verslagen van het onderwijs der Domstedelijke hoogleraren zoeken; wel werden er kritische noten gekraakt (bijv. in editie 1874, 111, 113 e.v., 119). Waren er in Amsterdam al vroeg in de negentiende eeuw wel professoren die openlijke tegenspraak van studenten te verduren kregen (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 497, 499), in hun almanakken publiceerden de Amsterdamse studenten vanaf 1854 kritische commentaren op wat in de collegekamers van de hoogleraren voorviel - al konden de verslagen ook lyrisch uitpakken (Peter Jan Knegtman, *Professoren van de stad*, 218, 229).
- 327 in het 'Mengelwerk'-artikel 'Het verslag in onzen almanak', Almanak 1861, 296.
- 328 Almanak 1865, 11.

- 329 “Akademieleven” kan men “gemiddeld op vijf jaren (...) stellen.” (C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 3).
- 330 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 467-468, 514, en *Groepsportret met Dame III*, 190, 201.
- 331 Almanak 1891, 322.
- 332 De herinnering aan de situatie na de Tweede Wereldoorlog dringt zich hierbij op, toen de universiteiten in allerijl voorzieningen moesten zien te faciliteren om het hoofd te bieden aan de explosieve toename van de studentenpopulatie.
- 333 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 514.
- 334 Almanak 1899, 73.
- 335 Almanak 1900, 64-65.
- 336 Almanak 1849, 166.
- 337 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, 513-514, en *Groepsportret met Dame III*, 189-190, 201.
- 338 Ibidem, 107 resp. 416.
- 339 Om praktische redenen zijn de hierna opgenomen persoonsschetsen elk voorzien van eigen voetnoten. De doorgenummerde noten na deze (340 e.v.) hebben dan ook betrekking op de daarop volgende c.q. afsluitende Samenvatting van dit chapter.
- 340 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 302, en *Groepsportret met Dame III*, 376.
- 341 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 22.
- 342 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*.
- 343 In Utrecht doceerde C.A. Pekelharing (1848-1922), opgeleid door Heynsius, histologie en fysiologische scheikunde; T. Halbertsma (1841-1898), W.M.H. Sängers (1833-1898) en H. Treub, uit de school van Simon Thomas, werden voor de verloskunde benoemd in Utrecht, Groningen en Amsterdam; W. Nolen (1854-1939) en P.K. Pel (1852-1919), discipelen van Rosenstein, bezetten de leerstoel voor interne geneeskunde in Leiden en Amsterdam. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98-99).
- 344 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 98-99.
- 345 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 296, 362.
- 346 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 250, 254, en *Groepsportret met Dame III*, 297, 299, 362-363, 365.
- 347 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 21-22.
- 348 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 220.
- 349 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 329, 544.
- 350 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 368, 513-514, 544, en *Groepsportret met Dame III*, 189-190, 201, 230-231.
- 351 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 403, 544.
- 352 Zo werd in de cursus 1889-'90 geconstateerd: “tallooze klachten over de hulpmiddelen en gebouwen, voor het onderwijs bestemd (...) nemen ieder jaar, dezen keer in verdubbelde mate, toe.” (Almanak 1891, 248).
- 353 Bij de wisseling van het lokaal van Van Bemmelen en dat van Franchimont bijv. “hebben groote wanordelijkheden plaats. Stoelen worden omgesmeten en vertrapt, tot tweemaal toe werden zelfs de ruiten van de kast verbrijzeld, zoodat hierin eindelijk door ijzeren stangen moest worden voorzien.” (Almanak 1892, 321; vgl. 1891, 321-322, en 1893, 299).
- 354 Zelfs nog in 1896 verwijst een mixed pickle naar de hopeloze wanorde die in de leslokalen heerste, zijn de medische colleges (naar Vosmaers *Vogels van diverse pluimage III*, 252) namelijk getypeerd als ‘Aaklig varkensgedrang’ (Almanak 1896, 385) - en dat in een tijd waarin een ander verschijnsel hand over hand toenam, te weten dat van de ‘knorren’, de niet bij het corps aangesloten leden, de nihilisten.

Intermezzo IV

- 1 Johan(nes) Karel (Karl/Carel) August Wertheim Salomonson is op 18 februari 1864 te Ambt-Almelo geboren als zoon van Maurits Salomonson (sinds 1860 gerechtigd Wertheim aan zijn naam toe te voegen) en Sophia Rosette Wertheim (A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615).
- 2 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
- 3 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 707-708; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
- 4 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 707-708.
- 5 K. van Berkel in NRC Handelsblad dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*.
- 6 *Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejaar 1898/99*, 14.
- 7 W. van Emde Boas in 'Ten geleide' bij: Louis Bolk, *De segmentale innervatie van romp en ledematen bij de mens*, XI.
- 8 Overigens heeft deze bevordering de nodige voeten in de aarde, omdat menigeen Wertheim Salomonson wel een groot geleerde vindt, maar geen neuroloog; hij heeft vooral naam gemaakt met zijn baanbrekende werk als röntgenoloog (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 320-321).
- 9 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
- 10 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 365; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 321.
- 11 Tot dan is, sinds het midden van de negentiende eeuw, door natuurkundigen volop geëxperimenteerd met de zogenaamde kathodestralen (H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 3). Röntgen noemt het door hem ontdekte fenomeen 'X-stralen', en heeft het nimmer over 'röntgenstralen', de benaming die er begin 1896 door de hoogbejaarde, gezaghebbende histoloog en embryoloog, anatoom en fysioloog Albert Kölliker (1817-1905) voor wordt gesuggereerd en die alom bijval ontmoet. Röntgen krijgt er eind 1901 de eerste Nobelprijs voor natuurkunde voor uitgereikt. (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 37, 224, 227).
- 12 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 365.
- 13 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 156.
- 14 Ibidem.
- 15 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615; K. van Berkel in NRC Handelsblad dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad* - genoemd genootschap is een buitenuniversitaire vereniging, en tegen 1900 misschien wel het belangrijkste medische en natuurwetenschappelijke genootschap in ons land; zie ook K. van Berkel (red.) e.a., *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990*.
- 16 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 161-163.
J.O. op den Orth, *Honderd jaar radiologie in Nederland*, 2382 e.v.: "Hoewel de ontwikkeling van de radiologie tot medisch specialisme, dat aanvankelijk zowel de radiodiagnostiek als de radiotherapie omvatte, zich dus al vroeg aftekende, heeft het lang geduurd voordat het vak uitsluitend door daarin gespecialiseerde medici uitgeoefend werd", bijv. in Groningen tot 1918. "Aanvankelijk was de radioloog iemand met een grote technische en fysische kennis; dit moest ook wel omdat het werken met de toenmalige, naar onze huidige inzichten, primitieve apparatuur dit vereiste. Zo was Wertheim Salomonson een groot kenner van onder andere inductoren en transformatoren."
Als Wertheim Salomonson anno 1905 in zijn röntgeninstallatie in het Binnengasthuis een transformator in plaats van een inductor gebruikt, wordt de thoraxfoto in een halve tot één seconde gemaakt en duren de zwaarste opnamen niet meer dan vijf seconden. (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 186; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 44).
- 17 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; K. van Berkel in NRC Handelsblad dd. 27 februari 1992 in recensie van J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad*.

- 18 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 366; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 177; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 41, 43; vgl. 45.
- 19 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615.
- 20 G.Th.A. Calkoen (1992) 1447.
- 21 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 169-170.
Dit gezelschap heet sinds 1906 de Nederlandsche Vereeniging voor Electrologie en Röntgenologie, en is tegenwoordig als Nederlandse Vereniging voor Radiologie bekend (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 224). Overigens zou Wertheim Salomonson volgens G.A. Lindeboom (in *Dutch Medical Biography*, 1710) niet in 1911 maar pas in 1916 erelid van 'zijn' vereniging zijn geworden.
- 22 Wertheim Salomonson zegt volgens het blad letterlijk: "Het doet mij zeer veel leed te moeten constateren dat de Nederlandsche Regeering weigerde hare belangstelling in ons Congres aan den dag te leggen, dat wij niet de minste aanmoediging harerzijds hebben ondervonden, en dat de Regeering zelfs ons verzoek om de vreemde Regeeringen uit te noodigen ons officieele afgevaardigden te zenden, heeft afgewezen."
- 23 Overigens zou Einthoven zich volgens een mededeling van Wertheim Salomonson voor het congres hebben afgemeld (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 184).
Apropos: omgekeerd manifesteert Einthoven zich in Nederland als een van de voorgangers bij de röntgenfotografie van hart en thorax; in zijn laboratorium zijn zelfs vele jaren stereoscopische opnamen van hart en thorax gemaakt, vermoedelijk de eerste in ons land (A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 199-201).
Nadat Einthoven in 1900 in een artikel het te Leiden gebouwde 'registreerapparaat', dat nog vele jaren voor het werk met de snaargalvanometer wordt gebruikt, heeft beschreven, komt later een aanvulling met het 'valapparaat', gebouwd naar het door Wertheim Salomonson in 1907 aangegeven ontwerp (A. de Waart, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*, 56).
- 24 G.Th.A. Calkoen (1992) 1445-1446.
- 25 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 212-213.
- 26 W.A.H. van Wylick, *75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie*, 12, en *Röntgen en Nederland*, 211.
- 27 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 210-211, 214; H. Deimann, *X - teken van het onbekende*, 46-47.
- 28 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615.
- 29 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708;
Cornelis Winkler (in: *Herinneringen*, 115) over de Amsterdamsche Neurologenvereeniging: "Jaren lang heeft deze vereeniging voor een groot deel de neurologie in Nederland beheerscht en men mag wel zeggen, dat alles wat er op dit gebied belangrijks gebeurde, daar is medegedeeld."
- 30 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615; Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 174.
- 31 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615.
- 32 Geciteerd in: Piet de Rooy, *De ontdekking van een oud bestoven familieportret*, 28.
- 33 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615-616.
- 34 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 158.
- 35 Ibidem, 153.
- 36 Ibidem.
- 37 Ibidem, 88.
- 38 Ibidem, 140.
Winkler en zijn 'school' leggen een solide basis voor de klinische neurologie als zelfstandig specialisme, zij 't veelszins in relatie tot de neurochirurgie (G.Th.A. Calkoen (1992) 1447).
Apropos: in 1929 zegt hij over zijn Utrechtse lectoraat in de neurologie en psychiatrie (1884-1893): "Daar heb ik de gelukkigste jaren van mijn leven gekend" en "Daar heb ik mijn beste werk gedaan" (in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215).
- 39 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
Deze terugblik van Winkler op zijn naaste collega en vriend Wertheim Salomonson dateert van 28 september 1929, als het neurologisch instituut in het Wilhelmina Gasthuis wordt geopend,

- en Winkler bij die gelegenheid het hoger onderwijs in neurologie en psychiatrie te Amsterdam in historische context belicht (H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 211-218).
- 40 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88.
- 41 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
- 42 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 88, 92-93.
- 43 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 215.
- 44 Ibidem, 217.
- 45 Ibidem.
- 46 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 142-143.
- 47 Geciteerd in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 217-218.
- 48 Geciteerd in: W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 207, en 75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie, 13.
- 49 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 188, 207-208.
- 50 Ibidem, 176-177.
- 51 Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 175; J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708.
- 52 Geciteerd in: G.Th.A. Calkoen (1990) 1565.
- 53 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 615; vgl. W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 225.
- 54 A.M. Luyendijk-Elshout, lemma 'Wertheim Salomonson', 616; W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 224.
- 55 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 708; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1709-1710.
- 56 W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 17.
- 57 Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands*, 175.
- Dit fonds is bij het 25-jarig jubileum in 1926 ingesteld door de Vereniging voor Radiologie, bedoeld om elke vijf jaar een prijsvraag uit te schrijven en de winnaar te belonen met de gouden Wertheim Salomonson-medaille en een geldbedrag (W.A.H. van Wylick, *Röntgen en Nederland*, 225).

Hoofdstuk V

- 1 Zo zou in de cursus 1875-'76 "warme belangstelling" voor de eenheid zijn vervangen door "een zekere onverschilligheid", zij het tijdelijk, want vlak vóór de dies van 1877 sloeg het "bedroevend verschijnsel" van "een geest van lusteloosheid" om in opgewektheid. Maar ook die ging kennelijk voorbij, gelet op de klacht inzake het studiejaar 1881-'82 dat "De goede oude tijd (...) heeft, schijnt het, voorgoed plaats gemaakt voor een tijd van conventionalisme en verdooving, van lamheid en slaap." Ingedut of niet, in de cursus 1883-'84 was die negatieve trend weer verdreven en verheugde de student zich "over den goeden geest, die daar heerschte in onze kleine maatschappij." En zo bleef het gaan, met ups en downs, en losten geestdrift en slapte elkaar om beurten af. (Almanak 1877, 170; 1878, 8-9; 1883, 239; 1885, 276-277).
- 2 in het bijzonder in Hoofdstukken III en IV.
- 3 Almanak 1857, 241.
- 4 zie persoonsschets in Hoofdstuk IV.
- 5 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 3, 227-229, 232-233.
- 6 Joris Bromminck was een pseudoniem van Alphons (of: Adolph) Frederik Henri de Lespinasse (1819-1881), die in Utrecht geneeskunde had gestudeerd (1836-'42) en er bij Schroeder van der Kolk was gepromoveerd. Lespinasse was een verdienstelijk medicus, en is (door C.C. Delprat) de geestelijke vader van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849) genoemd (vgl. J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 244). Tijdens een cholera-epidemie

- in 1866 onderscheidde hij zich zo positief dat de gemeenteraad van Hasselt (Overijssel), waar hij toen werkzaam was, hem voor zijn bijdrage een klok met inscriptie schonk. Daarnaast was hij schrijver, o.a. van toneelstukken (die het soms tot opvoering brachten); godsdienst en vrijmetselarij lagen hem na aan het hart. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1179-1181; zie ook G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 206).
- 7 Joris Bromminck, *Waarachtige physiologie van den student*, 5-6, 39, 41-43, 57, 60-61.
 - 8 vgl. L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 18-19, alsook A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 275.
 - 9 bijv. in algemene zin in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* van A.C.J. de Vrankrijker, terwijl specifiek voor Leiden Willem Otterspeer, o.a. in *De wiekslag van hun geest* en in *Groepsportret met Dame*, uitvoerig aandacht besteedt aan de Leidse student in het verleden.
 - 10 Almanak 1839, 146-147; vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 32-38, en Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 47-48.
 - 11 Almanak 1839, 127-128, 131 e.v.
Cornelis Pruys van der Hoeven geeft (in *Akademielevens*, 237-238) een andere verklaring van het ontstaan van het LSC: "Van de zijde der studenten heeft die gevoelde behoefte [aan organisatie] oorsprong gegeven aan het zoogenaamd studentencorps, dat van recente datum is, en waarschijnlijk in 't leven geroepen door den ontwaakten trek naar vrijheid en onafhankelijkheid, die onze 19e eeuw kenschetst. Dit studentencorps voert de zinspreuk: Virtus, Concordia, Fides." Hij lijkt het tevens als een bedreiging te zien: "Later is het corps académique, het Akademiekorps, in een studenten-korps veranderd, als magt tegenover den Senaat." (*Akademielevens*, 39; vgl. 235).
 - 12 De (voor)geschiedenis van het LSC is o.m. uit de doeken gedaan in de Almanak 1864, 165-178, in de *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps* van L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, in het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, in het *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, en door M.A.J. Wansbeek-Zijbrands in haar *Inleiding op de Inventaris van de archieven van het Leidsche Studenten Corps 1799-1972* (1982), VII-XII; zie ook dit Hoofdstuk, noot 22.
 - 13 Pieter A.J. Caljé, *Introvert engagement*, 13.
 - 14 Kwam in het eerste kwart van de negentiende eeuw nog maar 10 procent van de Leidse studenten uit het buitenland, daarna slonk hun aantal rap tot 2 à 3 procent. De universiteit kreeg niet alleen een nationaler karakter, ze werd ook provincialer, met de klemtoon op studenten uit Noord- en Zuid-Holland. Hun sociale afkomst was verschillend: stamden de juristen in het algemeen uit de hogere burgerij en de theologen in meerderheid uit de lagere bevolkingsregioenen, de medici waren doorgaans uit de middengroepen afkomstig. (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 410, 420, en *Groepsportret met Dame III*, 176-177).
 - 15 Volgens Martine Wansbeek (in inleiding *Inventaris*, VII): Collegium Senatuum Academiae Lugduno-Batavae Supremum.
 - 16 W. Otterspeer, *Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid!*, 30, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 298-299, 451-454, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 9-12, en *Groepsportret met Dame III*, 257-259, 314-315.
 - 17 Jacobus Petrus Kraakman, uit Alkmaar, zou op 3 mei 1845 te Leiden cum laude promoveren tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *de Narcoticis inpr. de opio* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 111).
 - 18 Geciteerd in o.a.: *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 29; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 45; Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 46-47.
 - 19 Almanak 1839, 146.
 - 20 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 30.
 - 21 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 462-463, en *Groepsportret met Dame III*, 315-316.

- 22 F.C.J. Ketelaar, *Inventaris van de archieven van het Corps Studenten aan de Leidse Hogeschool, 1799-1839 en van het Corps Vis Unita Fortior, 1839-1846*, 4; vgl. A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 223, en Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 192-193. Apropos: "Het collegium van het (Leids) studentencorps - in andere corpora heet dat [bestuur]: senaat" (J.L. Heldring in *NRC Handelsblad* dd. 22 december 2005).
- 23 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 251-255.
- 24 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 463, en *Groepsportret met Dame III*, 316.
- 25 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 23, *De wiekslag van hun geest*, 463-464, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 13, en *Groepsportret met Dame III*, 189.
- 26 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 24-25, *De wiekslag van hun geest*, 521-523, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 13-14, en *Groepsportret met Dame III*, 202, 204-205; Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 37-38.
Hoezeer de vriendschap ook wel werd gekoesterd, toch staat voor W. Otterspeer vast: "Deze vriendschap is altijd een mythe geweest (...) die een eigen leven (is) gaan leiden." (*De wiekslag van hun geest*, 522).
- 27 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 455-459, en *Groepsportret met Dame III*, 183-187. Een Cornelis Pruys van der Hoeven bijv. toont zich (in *Akademielevens*, 255 e.v.) vol lof over de studentenmaskerade: "de uitspanning eener ernstige, gemoedelijke studie. Geen costuum of het is bestudeerd. Alles (...) is het voorwerp geweest van moeiteloos onderzoek"; "... en dat de burgerij dit wist te waardeeren, bleek (...) uit het prachtig contra-feest, door de stad Leiden gegeven".
- 28 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461, en *Groepsportret met Dame III*, 186-187; B.G.J. Elias, *Enige sociaal-historische verkenningen in het Leidse studentenleven rond 1840*. Vanuit dit perspectief valt er voor Leiden dus wel wat in te brengen tegen de stelling, ingenomen bijv. door Pieter A.J. Caljé (in *Introvert engagement*, 17), dat het studentenleven in de tweede helft van de negentiende eeuw introvert van karakter was, dat de studenten zich omstreeks 1850 terugtrokken in een zelfgekozen isolement. Dat de studenten in de negentiende eeuw in zichzelf gekeerd waren, behoeft nauwelijks te verwonderen. De jeugd was destijds gericht op het vooruitzicht van volwassenheid, kopieerde bij voorbaat de grote mensenwereld, i.c. de wereld van de academische senaat en zijn leden. En aangezien veel hoogleraren toen in de spreekwoordelijke 'ivoren toren' vertoefden, leidde hun voorbeeld voor de studenten tot een besloten cultuur, die de 'kille' buitensloot (P.A.J. Caljé, *Introvert engagement*, 13 e.v.). In Leiden zocht men daaraan destijds juist te ontsnappen door de vensters naar de 'buitenwereld' wijd open te zetten; daarvoor spreken ook de belangstelling en het enthousiasme voor de Vlaamse beweging en de Grootnederlandse gedachte en voor de Zuidafrikaanse Boeren (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 481-483). N.B. Caljé bepaalt zich in essentie tot de situatie aan de Groningse universiteit, zoals Rob Hagendijk in *Het studentenleven* vooral ingaat op Amsterdam en zijn gemeentelijke universiteit.
- 29 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 370, 519, en *Groepsportret met Dame III*, 203.
- 30 Dit verschijnsel deed zich toen niet alleen in Leiden voor, maar bijv. ook aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre sinds ongeveer 1860 (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 217-218, 263-264): "De studenten in Amsterdam kregen al snel de naam meer in de wereld te staan dan studenten in de echte universiteitssteden."
- 31 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 464, 467, en *Groepsportret met Dame III*, 189. In het algemeen ontwikkelden de corpora zich volgens Pieter Caljé zelfs tot professionele instituties (in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers*, 13-18).
- 32 Almanak 1861, 376 e.v.; wel verklaart de Almanak-redactie in een voorwoord dit artikel "onder de meest mogelijke reserve" te plaatsen; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 523.
- 33 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469-470, en *Groepsportret met Dame III*, 191.
- 34 Geciteerd in o.a.: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 333, en *Groepsportret met Dame III*, 230.

- Volgens N.F. Hofstee (in *De Universiteit*, 16) en het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 201, zou De Wal deze uitspraak in een brief hebben gedaan. Directe aanleiding tot de erkenning van het LSC was opschudding over de uitslagen van propaedeutische examens (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 470; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 239) c.q. de behoefte van de academische senaat om ongeregelde heden te voorkomen en de “bedorven geest onder de Leidsche studenten” te saneren (L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 76).
- 35 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332.
- 36 Almanak 1891, 248; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 228; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 48 e.v., 54-56, 206; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 69-70, 146, 149; vgl. *Een welbestierd budget*, waarin Willem Otterspeer het ontstaan en de ontwikkeling van het Leids Universiteits-Fonds gedurende zijn eerste eeuw uit de doeken doet.
- 37 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469-470, en *Groepsportret met Dame III*, 191.
- 38 Almanak 1864, 112; de reden van dit onderscheid was, dat deze Almanak, i.p.v. voor alle Leidse ‘Academie-burgers’ bestemd, de eerste exclusief van het Leidsche Studenten Corps was.
- 39 zie over dit en andere voorbeelden van desintegratie: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 470-472, en *Groepsportret met Dame III*, 192.
- 40 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 476-477, en *Groepsportret met Dame III*, 192.
- 41 Almanak 1864, 7 e.v.
Cobet was als student voorzitter geweest van de commissie die in 1839 het ontgroenen afschafte (W. Otterspeer, *De opvoedende kracht van den groentijd*, 15).
- 42 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 471-475, 487-490, 495; de optocht van 8 februari vormde de oorsprong van de studentenmaskerade.
- 43 Ibidem, 487-490.
- 44 Almanak 1892, 226.
- 45 N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 26-27 - volgens data Almanak, al stelt Hofstee hierbij - net als W. Otterspeer in *De wiekslag van hun geest*, 408-409 - vast dat de opgaven daar steeds hoger zijn dan de officiële inschrijvingscijfers; vgl. *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 272-273.
- 46 zie in het algemeen Bijlage I: De student in cijfers.
- 47 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 373, 477-478.
- 48 Ibidem, 480-481.
Voor de corpsleden was de student die zich probeerde aan te passen aan de corpsnormen overigens niet het probleem. Dát werd gevormd door hen die niet aan die normen kunnen of willen voldoen. Hun naar anarchisme neigende eigenzinnigheid boezemt angst in, en de reactie daarop is een beschavingsoffensief: ze mores leren (vgl. R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad IV*, 128), met als belangrijkste wapens: de grote Leidse bek, gevuld met dito kak.
- 49 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 477-480; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 189-190.
Met de confessionele verenigingen hadden de corpora in het algemeen geen moeite - het lidmaatschap van beide verenigingen kon gecombineerd worden, en dat kwam ook veel voor (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 317).
- 50 Almanak 1890, 341; eerst in 1972 gingen LSC en VVSL samen en in 1974 op in de, dus gemengde, Leidse Studenten Vereniging Minerva (LSVM) (Martine Wansbeek, inleiding *Inventaris*, X).
- 51 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 83.
“Tot het begin van de twintigste eeuw waren de faculteitsverenigingen nog altijd onderdelen van het Leidsch Studentencorps. Geleidelijk aan waren er echter steeds meer studenten die niet tot het Corps behoorden. Bovendien kwamen er steeds meer vrouwelijke studenten. Het Leidsch

- Studentencorps besloot daarom in 1912 de banden met de studentenfaculteiten te verbreken. Sinds dat jaar was er sprake van de ‘Medische Faculteit der Leidse Studenten, ingesteld door het Leidsch Studentencorps’. Alle medische studenten konden er lid van worden; in de jaren dertig voor f 2,50 per jaar. De faculteitsvereniging werd nu beschouwd als vertegenwoordiger van alle medische studenten” (...) en “nam de behartiging van studiebelangen zeer serieus.” (H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger dagen*, 36-37).
- 52 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480, 484-485, 521-522.
- 53 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 194-195.
- 54 Ibidem, 220.
- 55 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame III*, 183.
- 56 W. Otterspeer, *Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid!*, 19-20, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 10.
- 57 C. Pruys van der Hoeven, *Akademieleven*, 12-13.
- 58 W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 107, *De wiekslag van hun geest*, 476-477, en *Groepsportret met Dame III*, 365-366.
- R.S.Tj. Modderman (1831-1925), van 1869 tot ’93 hoogleraar in de scheikunde te Groningen; rector magnificus in het studiejaar 1881-’82, legde hij dit ambt neer met de hem typerende oratie over *Vooruitgang en Natuurwetenschap* (W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 102-103); J.M. van Bemmelen (1830-1911) studeerde aanvankelijk geneeskunde, later chemie, en was van 1874 tot 1901 hoogleraar in de scheikunde te Leiden (W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 129 - noot 19).
- 59 W. Otterspeer (uitg.), *De studententijd van Co Modderman*, 107-108.
- In een ‘Mengelwerk’-artikel over ‘Donderen’ (in Almanak 1853, 139 e.v.) wijst de schrijver erop dat het groenwezen te Leiden bij wet weliswaar was afgeschaft, maar dat het ‘donderen’ tot zijn ergernis officieus zeker nog wel plaatsvond, bijv. op studentenkamers.
- 60 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 332.
- 61 Almanak 1898, 182.
- 62 W. Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 25, *De wiekslag van hun geest*, 371, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 18 e.v.; A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 323-326.
- 63 Almanak 1885, 273-274; wel wordt hierbij opgemerkt dat de pers aldus verslag heeft gedaan, maar dat deze berichtgeving bezijden de waarheid, resp. overdreven voorgesteld is. Vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 490, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 16.
- 64 Almanak 1887, 258; 1888, 271-275.
- 65 Almanak 1891, 280.
- 66 Almanak 1892, 248.
- 67 Almanak 1895, 193-194; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 492 - het groentheater was sinds 1875 ingevoerd.
- 68 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 491.
- 69 Almanak 1897, 189.
- 70 Almanak 1898, 192.
- 71 Almanak 1899, 164; 1900, 170.
- Na 1900 zou de hel evenwel losbreken (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 491-492, en *De opvoedende kracht van den groentijd*, 16-17).
- 72 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 462, 492.
- 73 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 503 e.v., en *Groepsportret met Dame III*, 195 e.v.
- 74 Zo citeerden wij reeds eerder (in Hoofdstuk III, noot 272) dat gedicht ‘Wat is ’t naart?’ (onder het ‘Mengelwerk’ in Almanak 1853, 182-183), waarin een opsomming van allerlei ellende: “Een man zonder vrouw, (...), Een gevecht zonder held, Een Student zonder geld.” En de voor de hand liggende uitkomst: “Lezer! ’k wed gij zult het gissen, ’t Is geen moeilijk geval: Een Student die geld moet missen, *Dat is wel het naart van al.*”

Van oudsher was de student ook klaploper, altijd krap bij kas en op zoek naar middelen om zijn leven wat op te vrolijken. Al aan de middeleeuwse universiteiten circuleerden formuliermodellen van bedelbrieven, waarmee studenten trachtten geld los te kloppen, van familieleden of derden, onverschillig wie - als het maar hielp (E.I. Strubbe, *Boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit*, 100-101).

75 Almanak 1892, 242.

76 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9, 64-68; Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 192.

De studie heeft studenten eeuwen lang niet bepaald doen omkomen in het werk, maar zelfs als het daarop begon te lijken vonden zij een onfeilbaar voorbehoedmiddel in het vermaak dat voor het grijpen lag. Dat anderen dit dikwijls allerm minst amusant vonden en hun gedrag als 'gewone' uitspattingen veroordeelden, mocht de pret niet drukken want studenten zetten graag de boel op stelten. Van oudsher stond spijbelen hoog op de agenda van de naar ontspanning snakkende student (E.I. Strubbe, *Studie en studenten aan de middeleeuwse universiteiten*, 22).

77 zie daarvoor o.a. de literatuur vermeld in: dit Hoofdstuk, noten 9 en 12.

78 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17 - zie voor een overzicht diens *De wiekslag van hun geest*, 492-502, en *Groepsportret met Dame III*, 192-195. Voor een gedetailleerd, zij het 'fragmentarisch overzicht' kan men tevens terecht bij M.A. Beelaerts van Blokland, *Schets eener geschiedenis der studentensociëteit 'Minerva'*.

79 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studentenleven*, 332.

80 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 494-495, 497, en *Groepsportret met Dame III*, 192-195, 257.

81 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529 e.v., en *Groepsportret met Dame III*, 195.

82 Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad ...*, 7-8, 10-14, 32, 82-83.

Tussen Kneppelhout en HaverSchmidt bezocht de even kunstzinnige als reislustige Alexander Ver Huell (1822-1897) de Leidse hogeschool (1840-'49), en was er een actief corpslid. Op verzoek van zijn oudere vriend Kneppelhout illustreerde hij diens *Studenten-Typen*, welke humoristische studentenschetsen hij van het veelbetekenende pseudoniem O.Veralby voorzag. De later (1847) uitgekomen, realistische prentenbundel *Zoo zijn er!* ondertekende hij echter met Alexander V.H., en brak aldus met de anonimiteit (Claudine de With, Florentine Haverkamp & Olivier Mertens, *Vriendschap voor het leven*, 10-15, 18, 20).

83 Almanak 1856, 238-241.

Plooi heette eigenlijk Daniel Montagne (1816-1890), was lang bediende op de sociëteit en fungeerde reeds in de studententijd van Beets en Kneppelhout als biljartjongen op Minerva (Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad ...*, 83).

84 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 497, 499, en *Groepsportret met Dame III*, 195; vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 202.

De Almanak (1875, 176-177) maakt gewag van de sluiting van de oude sociëteit met "een schitterende kroegjool" op dezelfde vrijdag, 22 mei 1874. Het is dus voorstelbaar dat enige dronkenschap tot het destructieve handwerk van de Minervanen heeft bijgedragen. In elk geval zijn zij tijdens het bouwproces opgevangen in andere Leidse sociëteiten, terwijl een "waarlijk goed kastelein" een lokaaltje in de Vrouwensteeg opende, van waaruit men kon volgen "met welke reusachtige schreden de nieuwe sociëteit hare voltooiing te gemoet snelt." Dit lokaaltje ging als 'de Ladder' door het (studenten)leven (Almanak 1876, 201), en was tot 1884 berucht inauguratielokaal, waar groenen het ergst te grazen werden genomen (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 499). Of de term 'ladderzat' daarvan is afgeleid, onttrekt zich aan de kennis van deze schrijver - wel wordt ladderzat soms geparafraseerd als "zo dronken dat men niet meer op eigen benen kan staan, waardoor men liggend op een ladder moet worden thuisgebracht", hetgeen ooit onder Leidse studenten een niet ongebruikelijke manier moet zijn geweest om een vrolijke avond te eindigen (Internet-info: Van Dale geeft antwoord ...); vgl. Ewoud Sanders, 'Ladderzat zijn een Leids studentengebruik?' in *NRC Handelsblad* dd. 3/4 september 2012.

- 85 Almanak 1875, 51.
- 86 Almanak 1876, 202-203.
- 87 Almanak 1880, 228.
- 88 Almanak 1883, 257.
- 89 Almanak 1892, 255-256.
- 90 Almanak 1894, 127.
- 91 Almanak 1895, 198-199.
- 92 Almanak 1891, 251.
- 93 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 468-469, en *Groepsportret met Dame III*, 190-191.
- 94 Almanak 1872, 174, 181.
- 95 Almanak 1894, 133.
- 96 Almanak 1874, 96-97; 1879, 117-119.
- 97 Almanak 1893, 261.
- 98 Almanak 1894, 153; 1900, 195.
- 99 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 536 e.v., en *Groepsportret met Dame III*, 306 e.v.; *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 177 e.v.; Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 3-4, 157 e.v.
De grootste zegepraal van de toenmalige Leidse student-auteurs was de eerste echte studentenmaskerade, die van 1835, naar onderwerp en uitvoering. Op hun initiatief en naar een eigen, romantisch thema werd er toen een geheel oorspronkelijke optocht gerealiseerd: de intocht van Ferdinand en Isabella te Granada in 1492. De goed georganiseerde manifestatie kwam het aanzien van de studenten ten goede, en was de opmaat tot veel meer van dit soort festiviteiten.
- 100 Zelf konden de hooggeleerden op de hoogte blijven via vakliteratuur, door hun 'netwerk' te onderhouden, dankzij deelname aan congressen (een nieuwe vorm van wetenschappelijke communicatie), reizen e.d. - al kon professioneel contact ook wel averechtse effecten hebben, en de animositeit tussen hoogleraren tot grote hoogten voeren (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 363, en *Groepsportret met Dame III*, 244).
In zijn inleiding tot het themanummer van het tijdschrift *Gewina* (17/1994, 141 e.v.) over 'Zuivere wetenschap en praktisch nut. Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900' geeft co-redacteur Bert Theunissen enkele sprekende voorbeelden van hooggeleerde academici die zich destijds allerminst tot het verzorgen van onderwijs vanuit de 'ivoren toren' beperkten, maar tegelijk leidinggevend bezig waren met onderzoek op hun vakgebied en daarbij de maatschappelijke relevantie lieten meespelen - zoals de in de Sleutelstad opgeleide fysicus L.S. Ornstein (1880-1941) "in zijn Utrechtse laboratorium een uniek samenwerkingsverband tussen wetenschap en industrie tot stand bracht" en bij zijn activiteiten ook de vergroting van de afzetmarkt voor zijn ex-leerlingen beoogde.
- 101 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 528.
Terzijde: de universitaire bibliotheek maakte in de negentiende eeuw een metamorfose door: van verzamelplaats voor 'rare boeken' - zonder algemeen gangbare publicaties of leerboeken voor studenten - tot infrastructurele voorziening ten behoeve van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek (Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 227-228).
- 102 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529-536.
- 103 Ibidem, 364.
- 104 Geciteerd in: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 86.
- 105 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 384.
- 106 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83 e.v.; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 175, 233.
J.A. Verdoorn merkt (in *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 79-80) op "dat er in het tijdvak van 1800-1850 in Nederland niet minder dan 39 geneeskundige periodieken en tijdschriften het licht zagen, behalve nog de vele boeken en brochures over medische onderwerpen. Er was zeker grote belangstelling, zij het ook dat deze zich vooralsnog beperkte

- tot een relatief kleine groep van medici, voornamelijk in de steden en onder hen die aan het geneeskundig onderwijs van één der universiteiten waren verbonden. Dat was ook de reden dat de geneeskundige tijdschriften meestal maar een kortstondig bestaan beschoren was, zowel door het te kleine aantal wetenschappelijke medewerkers, als ook door financiële moeilijkheden, als gevolg van het geringe aantal abonnees.” Zie tevens: C.C. Delprat, *De geschiedenis der Nederlandsche Geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857*.
- 107 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 364-365, en *Groepsportret met Dame III*, 245; J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19^e eeuw*, 86-87; E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 224.
 - 108 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 365, 396-397, en *Groepsportret met Dame III*, 245. Ook elders waren professoren (in spe) actief - zo publiceerden Moleschott, Van Deen en Donders hun *Holländische Beiträge zu den anatomischen und physiologischen Wissenschaften* (1846-'48) (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, lemma 'Moleschott', 1351).
 - 109 P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83 e.v. - Kuijjer heeft nagegaan hoe de auscultatie en de stethoscoop hier ontvangen c.q. in de vakliteratuur vermeld zijn (vgl. dit Hoofdstuk, noot 118).
 - 110 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 224; zie ook dit Hoofdstuk, noot 106.
 - 111 M.J. van Lieburg heeft in *De Tijd op Schrift* een selectie van bronteksten uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1857-1957) gepresenteerd; daarbij stond hem primair de medisch student voor ogen, voor wie deze 'reader bij het onderwijs' een aansprekende rondgang in het verleden bedoelt te zijn.
 - 112 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 218-220. In vaktijdschriften werd bijv. wel verslag gedaan van (inter)nationale medische congressen, en konden ook studenten kennismaken van de uitkomsten daarvan. De bladen bevatten tevens referaten of vertalingen van buitenlandse wetenschappelijke bijdragen (G.T. Haneveld, *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*, 91-92).
 - 113 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 181-182.
 - 114 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 111; vgl. Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 182.
 - 115 E.S. Houwaart, *De hygiënisten*, 337-338.
 - 116 Geciteerd in: Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 131.
 - 117 Zo bediende Jan Bastiaan Molewater zich als medisch student anno 1835 o.a. van het *Beknopt doch zoo veel mogelijk volledig handboek voor de leer der geneesmiddelen (Materies Medica)* (1829, 1834²) van Joannes Adrianus van de Water (1800-1832), en van het *Lehrbuch der Pharmakodynamik* (1828) van de Duitse medicus Philipp Friedrich Wilhelm Vogt (1786-1861) (Henk Eijssens (uitg.), "Hoe zal het met mij aflopen". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 50; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2131-2132).
 - 118 Een goed voorbeeld van zulke achterstand biedt de receptie van percussie, auscultatie en stethoscoop in de Nederlandse medische literatuur. Nadat bladen als het *Practisch Tijdschrift* en het *Nederlandsch Lancet* meermalen over deze belangrijke vernieuwing hadden bericht, en in 1844 een Nederlandse vertaling van Joseph Skoda's *Abhandlung über Perkussion und Auskultation* was uitgekomen, duurde het nota bene tot 1902 voordat een groot Nederlands (standaard)werk over het lichamelijk onderzoek verscheen: het *Leerboek der physische diagnostiek* van Willem Anthonius Boekelman (1869-1962). In de tussentijd hebben de Nederlandse medici het inzake het nieuwe werktuig en de dito onderzoeksmethode moeten doen met vertalingen in het Nederlands van verschillende Duitstalige boeken. (P.J. Kuijjer, *Kloppen en luisteren*, 83-86, 90).
 - 119 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 380-381.
 - 120 Almanak 1895, 87, 89; 1897, 109.
 - 121 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 529; Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 47.

- 122 Nobis et Aliis zou het enige leesgezelschap voor medici zijn geweest waarvan het archief bewaard is - in het Regionaal Archief Leiden (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij aflopen"*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 63 - voetnoot 300). De klassieke wis- en natuurkundige Archimedes heeft zijn naam niet alleen geleend aan genoemd leesgezelschap, maar ook aan een wis- en natuurkundig dispuut (1858) (Almanak 1878, 93, 102), waaraan in beide gevallen medici deelnamen - sterker nog: in de Almanak voor 1891 (219) komt het dispuut 'Archimedes' ook exclusief voor onder Geneeskunde (vgl. *Gedenboek van het Leidsche Studentencorps*, 119, 123-124; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 116-119). Studenten in de geneeskunde waren trouwens tevens elders te vinden; zullen wij zo E.T. Feenstra Kuiper leren kennen als prominent lid van het dispuut 'Hippocrates', hij was in 1880-'81 ab-actis van het leesgezelschap L.I.B.E.R. (1873) (Almanak 1882, 230).
- 123 *Gedenboek van het Leidsche Studentencorps*, 136-137.
- 124 Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studentenleven*, 384-385.
- 125 Almanak 1849, 105.
- 126 Almanak 1865, 65.
- 127 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 50. (Later zouden de jaarclubs dezelfde functies vervullen).
- 128 Alies Pegtel, *"Papa stuurde gewoon een vat wijn mee" - studentencultuur in Nederland*, 16.
- 129 Volgens het door Harm Pinkster geredigeerde *Woordenboek Latijn/Nederlands* (Amsterdam 1998) betekent het Latijnse *disputatio*: uiteenzetting, bespreking, verhandeling. Dat is een nogal neutrale zingeving, vergeleken met de verklaring van disputatione resp. disputeren: (wetenschappelijke) redetwist resp. (-) redetwisten. Het daarvan afgeleide begrip dispuut wil enerzijds dan ook zeggen: redetwist betreffende theoretische vragen, terwijl het anderzijds staat voor: (studenten)vereniging tot oefening in het redetwisten c.q. studiekekring en debatingclub voor studenten. Konden studenten zich in het dispuut dus bekwalen in het discussiëren, het fungeerde voor hen vakinhoudelijk ook wel als repetitiegezelschap (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 69).
In zijn beschrijving van het 'Leids studentenleven in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw' (in: *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 1-38) wijst D. van Arkel erop dat het woord 'dispuut' aan het eind van de achttiende eeuw eigenlijk niet gebruikt kan worden "daar dit nog steeds de naam was voor de examenvorm, de verdediging van theses en de geliefde academische oefeningen hiertoe. Juist omdat deze oefeningen zo geliefd waren, is het echter begrijpelijk, dat studenten in hun vrije tijd zich op disputeren gingen toeleggen en later hun gezelschappen 'Disputen' gingen noemen". (*Geschiedboek LSC*, 35).
Volgens Jos Damen (in Leids universiteitsblad *Mare* dd. 10 juni 2010, 17) is de dissertatie voortgekomen "uit de middeleeuwse *disputatio*, een academisch debat, meestal aan de hand van stellingen (*theses*)."
- 130 W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II*, 210.
- 131 J.J. Woltjer, *De Leidse Universiteit in verleden en heden*, 47. En daarbij kon het heftig toegaan ... (A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 66-69).
- 132 In het algemeen verleende de Leidse hogeschool destijds slechts de titel van magister in de artes en die van doctor in de andere faculteiten (W. Otterspeer in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II*, 210).
- 133 L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *Stille wijkplaatsen?*, 9.
- 134 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 68.
- 135 Ibidem, 69; vgl. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 537-538.
- 136 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 73-74.
De gewoonte om de boetepot van het dispuut soldaat te maken door er samen op uit te trekken, ontstond in het begin van de negentiende eeuw, althans in Amsterdam, van waaruit de leden

- per koets het Gooi, Muiderberg, de omgeving van Haarlem of de duinen voor een wandeling opzochten, gevolgd door een gezamenlijk diner (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 191, 212).
- 137 Dit is voor Amsterdam gesteld (door Peter Jan Knegtmans in *Professoren van de stad*, 191), maar in Leiden wist men daar ook wel raad mee ...
- 138 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, *Groepsportret met Dame III*, 188, en *Het bolwerk van de vrijheid*, 172-175; Annemarie Kets e.a. (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen I, Studentenleven*, 404.
- 139 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 538; Henk Eijssens (uitg.), "Hoe zal het met mij aflopen". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 36/37 - noot 96; 77 - noot 374; 100-101.
- 140 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 68, 219; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 507-508, en *Groepsportret met Dame III*, 198.
- 141 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 40.
- 142 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 165.
- 143 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 219-220.
- 144 In de Almanak (1866, 240) was er al op gewezen dat het aantal studenten in de 'philosophische faculteit' (wis- en natuurkunde, met inbegrip van scheikunde) de laatste tijd sterk was toegenomen, vooral vanwege de betere vooruitzichten die de oprichting van de hogereburgerschool (hbs) bood. In zijn analyse van de sociale herkomst van de Leidse studenten in de negentiende eeuw concludeert W. Otterspeer (in *De wiekslag van hun geest*, 429): "Feit is ook dat er in de negentiende eeuw zich te Leiden een aanzienlijke en groeiende groep jongelieden ter studie meldde, afkomstig uit andere dan de traditionele milieus, die vrijwel zeker door de verwachting van verbetering van maatschappelijke positie gemotiveerd werd."
- 145 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 173.
De reden van deze buitenkans, op de 7^e buitengewone vergadering dd. 15-12-1880: een tweede Humboldtiaan mocht zich welhaast met de doctorshoed tooien, en kwam in gezelschap van zijn paranimfen het gezelschap zijn dissertatie aanbieden (nl. J.W. van Wijhe); de eerste, mede-oprichter van het dispuut J.F.A. Mellink, was hem voorgegaan, op 30 september 1880.
- 146 Almanak 1880, 208.
- 147 Almanak 1881, 242-243.
- 148 Alies Pegtel, "Papa stuurde gewoon een vat wijn mee" - *studentencultuur in Nederland*, 16.
Bijv. in de Amsterdamse disputen was die trend eveneens waarneembaar (G.Th.A. Calkoen (1994) 1386-1387).
- 149 Almanak 1845, 162.
- 150 Ibidem, 113.
- 151 Almanak 1846, 112.
- 152 Almanak 1849, 102.
- 153 Ibidem, 100-109.
- 154 Almanak 1850, 108.
- 155 Almanak 1854, 129.
- 156 Almanak 1856, 130.
- 157 Almanak 1857, 143.
- 158 Almanak 1862, 193.
- 159 Almanak 1863, 178.
- 160 Almanak 1865, 60.
- 161 Almanak 1881, 233-234.
- 162 Almanak 1884, 268-270.
- 163 Almanak 1892, 227-229.

- 164 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 216.
Deze paradox - van vrienden die elkaar de les lezen - kwam niet alleen in Leidse disputen tot zijn recht, maar deed zich ook elders voor, bijv. te Amsterdam in het toonzettende, juridische gezelschap Du Choc, genoemd naar de zinspreuk "Du Choc des sentiments et des opinions, la vérité jaillit et s'échappe en rayons" (G.Th.A. Calkoen (1994) 1380). Van dit dispuut is trouwens een 'Leidse connectie' bekend: de onbedrevenheid van de Amsterdamse studenten aan het eind van de achttiende eeuw in het opzetten van een dispuut c.q. in het opstellen van reglementen blijkt uit een brief van een van de oprichters van Du Choc, A.R. Falck, waarin hij Cornelis Vollenhoven, die zijn studie in Leiden had voortgezet, de hemd van het lijf vroeg: wie stelde de 'wetten' op en wie las ze voor, werden de juistheid en de kwaliteit van de verdediging der stellingen beoordeeld en, indien dit het geval was, door wie? Het solide fundament dat hier werd gelegd, zou later lonen; soms gebruikten leden bij hun promotie theses die zij in Du Choc hadden getoetst. (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 189-190).
- 165 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 459-460, 536-537, en *Groepsportret met Dame III*, 17, 187.
Willem Bilderdijk (1756-1831) was (rechts)geleerde en voorganger van het christelijk Réveil; als romantisch dichter was hij een inspiratiebron van en voor de leden van de Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid (Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 63 e.v.).
- 166 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 68; vgl. A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 258.
- 167 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 70.
Philip Willem van Heusde (1778-1839), hoogleraar te Utrecht van 1803 tot 1839, heeft niet alleen als historicus naam gemaakt, maar vertegenwoordigde bovendien "het type professor dat in zijn eigen tijd de meeste kans van slagen had." Hij was dan ook "een gevierd hoogleraar", met veel leerlingen op wie hij "een onvoorstelbaar bezielende invloed" had. "Hij was een groot voorstander van het Latijn, al deed hij waar nodig wel water in de wijn" (geciteerd in: J. Roelevink, *Gediteerd verleden*, 2-3, 217, 317) - en in beide opzichten wees hij, zoals wij weten, zijn adept Cornelis Pruys van der Hoeven de weg. De Leidse universiteit heeft tot driemaal toe, telkens tevergeefs, getracht Van Heusde in te lijven (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 43, 49, en *Groepsportret met Dame III*, 41-42).
- 168 Almanak 1865, 64; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 29.
En dat het daarbij niet bleef, maakt de universiteitshistoricus zonneklaar: "Het dispuut was de bakermat van het *animal disputax* dat de Leidse student heette te zijn; daar werd de 'Leidse bek' geboren, een tamelijk effectieve vermenging van agressie en gevoel voor regels." (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 461); vgl. dit Hoofdstuk, noot 48.
- 169 Geciteerd in: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 384-385.
- 170 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 164.
- 171 De Almanak voor 1844 somt achttien disputen op: twee theologische, drie juridische, een medisch, een wis- en natuurkundig en elf literaire - de laatste waren op hun beurt onderverdeeld in een voor oosterse, een voor Nederlandse letteren, drie voor 'Uiterlijke Welsprekendheid' en zes voor Grieks en Latijn (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, en *Groepsportret met Dame III*, 188).
- 172 Zo tekent Jan Molewater in zijn dagboek op 13 mei 1835 aan, "de opening van het onlangs opgerigte publieke medische dispuut" te hebben bijgewoond, maar onduidelijk blijft welk gezelschap dat geweest kan zijn (Henk Eijssens (uitg.), "Hoe zal het met mij aflopen". *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 59 - noot 274). Mogelijk is hier gedoeld op het omstreeks die tijd bestaande medische faculteitsdispuut Studio et Amicitia (*Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 43).
- 173 Almanak 1844, 80.

- 174 Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij aflopen"*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 43. Erudiendo et Oblectando zou (vlgs *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 43) behalve medici ook studenten in de natuurlijke wijsbegeerte gelegenheid hebben gegeven zowel kennis op te doen als zich aan vermaak te wijden.
- 175 Zeker is dat ook laatstgenoemd dispuut van oudere datum c.q. al in 1834 operationeel was (Henk Eijssens (uitg.), *"Hoe zal het met mij aflopen"*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 12/13 - noot 14). Jan Molewater fungeerde enige tijd als ab-actis resp. als praeses van Ad Majora.
- 176 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469; Almanak 1878, 95.
- 177 Almanak 1888, 233; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 116-117.
- 178 Almanak 1878, 93; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 118-119; H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35. Vgl. dit Hoofdstuk, noot 122.
Van bijdragen van medici is eveneens sprake bij andere disputen van wis- en natuurkundige signatuur, zoals bij het later te bespreken 'Humboldt' (1877).
- 179 Almanak 1891, 219. Vgl. dit Hoofdstuk, noot 122.
- 180 Almanak 1896, 173; N.I.S. wordt daar opgevoerd als geneeskundig dispuut, naast 'Archimedes' en 'Hippocrates'. Hier (190) is ook het Medisch Gezelschap 'Ο 'Αγγύστουρα (1895) genoemd, maar dat (b)lijkt een jaar later alweer obscuur ...
- 181 RAL-archief LSC, inv.nr 2649; vgl. *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 129, en *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 121, 123-124.
- 182 In die teksten komen tal van medische (en andere) vaktermen voor, maar aangezien het hier niet gaat om een medische verhandeling als zodanig noch om een geannoteerde tekstuitgave zijn die over het algemeen onvertaald en onverklaard gebleven.
- 183 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 127.
- 184 Deze indruk wordt bevestigd door de omstandigheid dat, terwijl er vóór 1865 gemiddeld één medisch en één 'natuurfilosofisch' dispuut waren, er daarna weliswaar geen geneeskundig dispuut maar wel twee disputen voor wis- en natuurkunde gemeld worden (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469).
- 185 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
- 186 Archief RAL, inv.nr LB 77843; zie ook dit Hoofdstuk, noot 232.
- 187 Volgens het Vereenigingsverslag van het jaar 1890-'91 bijv. bevonden de hoogleraren S.J. Fockema Andreae, H.G. van de Sande Bakhuyzen, D. Doyer, H.L. Drucker, W. Einthoven, A.P.N. Franchimont, R.J. Fruin, D.E. Siegenbeek van Heukelom, C.K. Hoffmann, J.E. van Iterson, A. Kuenen, P.L. Muller, H. Kamerlingh Onnes, H. Oort, S.S. Rosenstein, H. Treub, A.C. Vreede en T. Zaayer zich onder de buitengewone leden (medici gecursiveerd), terwijl de professoren J.M. van Bemmelen, J.Th. Buys, P.J. Cosijn, R. van Boneval Faure, M.J. de Goeje, J.H. Gunning, D. Bierens de Haan, J.P.N. Land, P.A. van der Lith, J. Offerhaus, J.J. Prins en W. van der Vlucht als donateurs de Vereeniging steunden.
- 188 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246; G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 160 - waar 1586 als stichtingsjaar is genoemd.
Zie voor het College van Vrouwenkraammoeders, 1642-1969: RAL - Kleine Inventarissen, nr 95.
- 189 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246; R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 120.
- 190 G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 176-177.
- 191 Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden [1851], 34. In het Gemeenteverslag anno 1852, 44, is opgenomen "Een overzicht der ontvangsten en uitgaven dezer instelling, die aan hulpbehoevenden van alle godsdienstige gezindheden onderstand verleent".
- 192 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 32, 246.
De plicht zich voor het gevoerde financiële beleid te verantwoorden lag voor de hand,

- aangezien het College van Vrouwenkraammoeders een substantieel subsidie ontving van de gemeente Leiden, in 1851 900 en 1.600 gulden; toen bedroegen de uitgaven totaal f 3.273,14½ en de inkomsten totaal f 3.595,30 (Gemeenteverslag 1851, 65, 78, 99). In 1852 bedroegen de uitgaven f 3.455,65⁵ en de inkomsten f 3.980,26; in laatstgenoemde post waren begrepen de inkomsten van bezittingen, collecten en giften, subsidie van de gemeente Leiden ad 1.300 gulden, en het batig slot van de rekening (Gemeenteverslag 1852, 94).
- 193 R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* II, 125; G.P.M. Pot, *Arm Leiden*, 245-246.
- 194 Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 243; R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 157.
De H. Elisabeth Vereeniging is op 20 mei 1863 door de gemeente Leiden erkend (Archief RAL, inv.nr LB 77850, 7).
- 195 Het aantal werkende leden steeg van 16 in 1861 tot 20 vanaf 1887. Was de instelling in 1861 176 gewone bijdragende leden rijk, sinds 1875 waren dat er steeds meer dan 200. Ook de uitgaven vanwege verstrekte ondersteuning namen toe, van (afgerond) 800 gulden in 1861 tot 3.350 gulden in 1897; pas in 1883 werd er meer dan 2.000 gulden per jaar uitgegeven - met een uitschieter in het cholerajaar 1866: meer dan f 2.450,- (Archief RAL, inv.nrs LB 77850 en LB 77851).
Overigens mocht ook de Vereeniging zich vrijwel steeds koesteren in de weelde van een *saldo in kas* (ook wel genoemd: voordeelig saldo, batig saldo of contanten in kas). In het boekjaar 1895-'96 kwam weliswaar een balanstekort ad f 165,38 voor, maar daar stond f 168,37 aan contanten in kas tegenover. (Archief RAL, inv.nrs LB 29899 en LB 77843).
- 196 Archief RAL, inv.nr LB 77851, 4.
- 197 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
- 198 H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 247-249; G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 770-771, 1723-1725.
In zijn (Utrechtse) oratie (1867) benadrukte Tj. Halbertsma de betekenis van een verloskundige polikliniek voor de geneeskundige opleiding. Steeds gesteund door hun hoogleraar leerden de studenten hier "op eigen wieken drijven", als voorbereiding op de latere praktijk. De kliniek in het ziekenhuis was in zijn visie een soort propaedeuse, waar zich hoofdzakelijk normale gevallen voordeden.
- 199 Eerste halfjaarlijks verslag, 1876 (2^e helft).
- 200 Jaarverslag 1900-'01.
- 201 Vele jaren lang, in elk geval de negentiende eeuw uit, waren dat mr J.A.F. Coebergh en J.J. Hubrecht resp. dr D. de Loos; notaris Coebergh maakte zelfs van 1876 tot 1921 deel uit van de Commissie van toezicht van de Studentenvereniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen te Leiden, zo blijkt uit de door Reinildis van Ditzhuyzen ingeleide en geannoteerde jeugdherinneringen van diens dochter Dorothea (zie Bibliografie).
- 202 Jaarverslag 1886-'87.
- 203 Jaarverslag 1895-'96.
- 204 Is in het eerste halfjaarlijks verslag (1876, 2^e helft) al sprake van "adsistent van de verloskundige afdeling" "die ons als adviseerend lid zoo getrouw ter zijde had gestaan", vanaf het jaarverslag 1881-'82 wordt het adviserend bestuurslid structureel vermeld.
- 205 Zo wisselden binnen de eerste helft van de jaren negentig de verloskundig assistenten J. Freericks, N.J.F. Pompe van Meerdervoort, H.J. de Witt en P.C.T. van der Hoeven (1870-1953), sinds 1903 als opvolger van Veit hoogleraar in de verloskunde en vrouwenziekten te Leiden (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 883-884), elkaar als adviserend bestuurslid van de Vereniging af. In deze hoedanigheid traden tussen 1881 en 1900 successievelijk de volgende oud-bestuursleden op: Steyn Parvé, P.H. Simon Thomas, Korteweg, Kouwer, Metzlar, Doorman en Semmelink - de laatstgenoemde twee bij herhaling.

- 206 Almanak 1887, 277.
De toen vastgestelde statuten werden ultimo 1886 in de *Nederlandsche Staatscourant* gepubliceerd (Archief RAL, inv.nr LB 29897 en LB 77842).
- 207 Almanak 1890, 362; Archief RAL, inv.nr LB 29897.
- 208 Almanak 1890, 301 e.v.
- 209 Archief RAL, inv.nrs LB 29898 en LB 77841; zevende halfjaarlijks verslag, 1879 (2e helft).
- 210 Negende halfjaarlijks verslag, 1880 (2e helft).
- 211 Zevende halfjaarlijks verslag, 1879 (2e helft).
- 212 In deze rubriek bevond zij zich in goed gezelschap, later zagen bijv. het Uitvoerend Comité op het Ziekenhuis (1894) alsook het Medisch Gezelschap 'Ο'Αγγύστουρα (1895) zich zo ingedeeld (Almanak 1895, 189, resp. 1896, 189-190).
- 213 In de Almanak voor 1901 maakt de Vereeniging deel uit van de 'Andere studentenverenigingen, waarvan alle Corpsleden lid kunnen worden', en behoort zij dus niet meer tot de rubriek 'Openbare Vereenigingen'. Is zij in die voor 1902 een van de 'Vereenigingen zonder ballotage ook voor niet- Corpsleden', in de Almanak voor 1908 komt zij voor onder de 'Vereenigingen voor alle studenten, Vereenigingen zonder ballotage'.
- 214 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 154-155.
- 215 *Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 18-19.
- 216 Achtereenvolgens: Treub, Pauw, Steyn Parvé, Bollaen, Simon Thomas, Van Anrooy, Nolen, Korteweg, Römer, Kouwer, Idzerda, Hocke, Metzlar, Doorman, Schey, Groen, Van der Wey, Semmelink, Rutgers van der Loeff en Benjamins.
- 217 Veelbelovend waren sommigen zeker. Onder de bestuursleden van de Vereeniging bevond zich menig toekomstig hoogleraar. Dat gold voor H. Treub en B.J. Kouwer (verloskunde en gynaecologie), alsmede voor J.K.A. Wertheim Salomonson (neurologie en röntgenologie), H. Burger (KNO), R. de Josselin de Jong (algemene pathologie en pathologische anatomie), W.A. Kuenen (o.a. tropische geneeskunde), C.E. Benjamins (KNO), L. Polak Daniëls (interne geneeskunde), G.J.W. Koolemans Beijnen (tropische geneeskunde), J. van der Hoeve (oogheelkunde) en J.H. Zaayer (chirurgie).
- 218 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1107-1108; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 277-279.
- 219 Het Leden-album van het dispuut 'Hippocrates', 1877-1892, meldt over Bentfort: "Verliet September 1886 de akademie en werd in Amsterdam tot adsisistent benoemd." (Archief RAL, inv.nr 36.10, 12). Daar komt hij voor in de jaarboeken 1886-'87 en 1887-'88 van de Universiteit van Amsterdam als een van de drie artsen van het Buitengasthuis; in het jaarboek 1888-'89 is dit trio vervangen door drie andere artsen (schriftelijke mededeling dd. 16 augustus 2010 van Erik van Scheepen, vanwege Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).
- 220 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480-481.
- 221 zie o.a.: Almanak 1883, 239 (versus 1885, 276-277); 1889, 296-297; 1890, 335, 339.
- 222 zie tevens Intermezzo IV.
- 223 zie in dit verband ook Bijlage IIA: Bestuursleden Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1877-1900).
- 224 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
Bestel is een soort van hardgebakken gekruid masteluinbroodje, vroeger gebruikt om pap voor kraamvrouwen van te koken, anijsbeschuitbol (*Van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* ('s-Gravenhage 1950'), 218).
- 225 Eerste halfjaarlijks verslag, 1876 (2^e helft).
- 226 zie tevens Bijlage IIB over omvang en omzet van de Vereeniging.
- 227 Hoewel de in de Almanak vermelde aantallen ontleend lijken aan de verslagen van de Vereeniging, komen hier en daar tussen beide bronnen verschillen voor; deze zijn evenwel niet van dien aard, dat zij een behoorlijke indruk van de ontwikkeling van de Vereeniging in de weg staan.

- 228 Almanak 1881, 294.
- 229 Almanak 1883, 271.
- 230 bijv. in Almanak 1884, 285.
- 231 Almanak 1885, 298-299.
- 232 Almanak 1886, 286-287.
- 233 Almanak 1887, 276-277.
Nog in de jongste jaren zestig werd elke Leidse semi-arts geacht lid van de Vereeniging te zijn (mededeling van Harm Beukers).
- 234 Almanak 1888, 296.
- 235 Almanak 1889, 314-315.
- 236 Almanak 1890, 362.
- 237 Almanak 1891, 297, 316.
- 238 Almanak 1892, 274.
- 239 Almanak 1893, 256.
- 240 Sequah was het pseudoniem van Charles A. Davenport (1841-1934), afgezant van de Sequah-company Limited, waarvan de producten rond de eeuwwisseling gretig aftrek vonden en aanbevolen werden tegen allerlei ziekten; in het bijzonder de Sequah-olie, *Prairie-flower-ointment* genaamd, bleek het goed te doen (Gerrit van Vegchel, *Medici contra kwakzalvers*, 49, 52, 106-107).
Apropos: volgens de Almanak heeft Sequah de medicus toch weten te verleiden, blijkens het 'Mengelwerk'-artikel over 'Losse Aantekeningen over Typen': "Ook de dokter heeft zijn cylinder, die steeds met zoo'n deftigheid werd afgenomen en op tafel gezet, voor hij zich naar het ziekbed begaf, aan den kapstok gehangen; heeft zich een Sequah-hoed gekocht en is op een wiel gaan zitten. Wat de deftigheid verliest, wint de snelheid." (Almanak 1897, 263).
Trouwens: toen de opzien barend wonderdoener eind 1891 op zijn tournee door Nederland Leiden bezocht, zouden - naar verluidt - enthousiaste studenten de vier paarden voor zijn koets hebben uitgespannen en zelf de gevierde heiland hebben voortgetrokken ... (Internet-info Albert H. Luttikhuis).
- 241 Almanak 1894, 149.
- 242 Almanak 1895, 208.
- 243 Almanak 1896, 239.
- 244 Almanak 1897, 209.
- 245 Almanak 1898, 213-214.
- 246 Almanak 1899, 192.
- 247 Almanak 1900, 194.
- 248 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36.
In het jaarboekje van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten voor de cursus 1910-'11 (20) krijgt de Vereeniging 'Ziekensteun' de volgende beschrijving mee:
"Deze Vereeniging stelt zich ten doel, behoeftige patiënten, welke uit het Academisch Ziekenhuis ontslagen zijn, en patiënten van de Poliklinieken, te ondersteunen met versterkende middelen, kleederen, kunstledematen, enz.
Uit het verslag van werkzaamheden over het tijdvak 1 December 1908 tot 1 December 1909 blijkt, dat van de 27 aanvragen om ondersteuning 21 geholpen konden worden. In het geheel werden 29 gevallen behandeld. De ondersteuning liep gemiddeld over 15 weken, en bedroeg f 2.- à f 2.50 per week. In vele gevallen kon wegens de weinige geldmiddelen niets of te weinig uitgekeerd worden.
De uitgaven bedroegen over 1909 ruim f 500.-; er is een klein batig saldo.
Het Bestuur spreekt er zijn leedwezen over uit, dat er vooral onder de medische studenten vóór het candidaats-examen, nog zoovelen zijn, die het groote nut der Vereeniging niet schijnen in te zien.
Werkende leden zijn medische studenten, die het propaedeutisch of eerste natuurkundig

examen hebben afgelegd, en zich bereid verklaard hebben, ingekomen aanvragen om ondersteuning te onderzoeken en verder te behandelen.

Contributie: f 2.- per jaar (voor werkende en buitengewone leden)."

Pas in de editie voor 1913 (170) wordt de Vereeniging 'Ziekensteun' voor het eerst in de Almanak van het LSC vermeld, dan samen met de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige Kraamvrouwen opgenomen onder de 'Vereenigingen voor alle studenten zonder ballotage'.

- 249 zoals blijkt uit het evaluerend verslag dat deze instelling uitgaaf bij haar 12½-jarig jubileum in 1873 (zie Bibliografie), waarin eveneens kwantitatieve en financiële informatie de boventoon voert (Archief RAL, inv.nr LB 77851). Al zouden wij de H. Elisabeth Vereeniging te kort doen wanneer wij zouden voorbijgaan aan de gevoelvolle woorden waarmee haar verslag van 1862 eindigt: "Veel leed zullen wij trachten te verzachten, menige zieke eene verkwikkende ligging te bezorgen, vele zwakken die anders misschien zullen bezwijken, door versterkende middelen tot hunnen vorige krachten terug te brengen." (Geciteerd in: Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 243).

- 250 Gemeenteverslag 1851, 4-5, resp. R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 41.

N.B. *Waar in onderstaande noten (251-342) geen bron is vermeld, zijn de biografische notities opgesteld aan de hand van diverse naslagwerken, m.n. Winkler Prins Encyclopaedie (Amsterdam/Brussel 1947-1955⁶).*

- 251 Naamgever van het dispuut was de universele Duitse natuuronderzoeker Alexander von Humboldt (1769-1859), broer van de geleerde en staatsman Wilhelm von Humboldt, aan wiens *Bildungs-ideaal* eerder aandacht is geschonken (in Hoofdstuk II, noot 1). In zijn voornaamste werk - *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung* (1860) - gaf Alexander von Humboldt een synthese van wat destijds in de natuurwetenschappen bekend was. Als velen van zijn tijdgenoten zocht hij naar een wezenlijke eenheid in de natuur. (H.A.M. Snelders, *Romantiek en 'Naturphilosophie'*, 168, 190). Unieke betekenis is toegekend aan zijn streven naar internationale uitwisseling van geleerden en studenten (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 234).

N.B. *Aangezien het archief van dit dispuut, net als dat van andere LSC-gezelschappen, nog niet is geïnventariseerd, hebben wij voor de verantwoording van dit bestand onze toevlucht moeten nemen tot de thans ter beschikking staande verwijzingen.*

- 252 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 191.

De Franse wiskundige en astronoom Pierre Simon - sinds 1817: markies de - Laplace (1749-1827) bekleedde niet alleen onder het Napoleontische bewind hoge politieke functies, zoals die van minister van binnenlandse zaken, maar hij heeft bovenal oorspronkelijke en belangrijke bijdragen aan de wetenschap geleverd, in het bijzonder op het gebied van de hemelmechanica en op dat van de fysica en zuivere wiskunde. Op het terrein van de theoretische sterrenkunde ontdekte hij o.a. de onveranderlijkheid van alle beweging van de planeten, en ontwikkelde hij een theorie over het ontstaan van het zonnestelsel, de zogenoemde nevelhypothese. In de wiskunde behandelde Laplace o.m. de leer van de bolfuncties en de waarschijnlijkheidsrekening. Zijn voornaamste werken zijn *Exposition du système du monde* (1796), een overzicht van de mechanische theorie van het zonnestelsel, en *Traité de mécanique céleste*, de tussen 1799 en 1825 in vijf delen verschenen neerslag van zijn ontdekkingen op het gebied van de theoretische sterrenkunde. (Maarten Franssen, *Archimedes in bad*, 80-86; Hans van Maanen, *Het kerkhof van de wetenschap*, 52, 152; en diverse encyclopedieën).

- 253 Vandaar dat de opmerking van Co Modderman, die vanaf 1850 aan de 'philosophische faculteit' te Leiden wis- en natuurkunde studeerde, allerm minst verwondert: "Het spreekt van zelf dat ik spoedig kennis maakte met hen, die dezelfde colleges volgden. Dit waren, behalve

- [a.s. natuurwetenschappers], allen medici. Met eenigen der laatsten ging ik tijd lang dagelijks om" (W. Otterspeer, *De studententijd van Co Modderman*, 102, 116).
- 254 Dat was bijv. het geval met A.F. Holleman, die in 1879 als student geneeskunde was ingeschreven, in de Almanak voor dat jaar evenwel nog niet voorkomt maar in die voor 1880 als student wis- en natuurkunde te boek staat; van 1880 tot 1885 was hij 'Humboldt'-lid, in 1881-'82 bovendien ab-actis en in zijn laatste jaar praeses, alvorens hij in 1887 promoveerde op een scheikundig onderwerp. (Deze gegevens zijn o.m. ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').
- 255 Zo was P.C.T. van der Hoeven op 21 september 1888 wel ingeschreven als student wis- en natuurkunde, maar die studierichting verliet hij al spoedig voor de geneeskunde, waarin hij in 1896 promoveerde; zijn lidmaatschap van 'Humboldt' heeft nog geen vol jaar geduurd. Dezelfde weg bewandelde Ch.M.A. Hartman, die in 1889 eveneens als student wis- en natuurkunde was ingeschreven, maar die volgens de Almanak 1893 als medisch student quaestor van het dispuut 'Humboldt' was, waarvan hij in de jaren 1890-'93 lid was; toch zou hij in 1899 in de wis- en natuurkunde promoveren. (Deze gegevens zijn o.m. ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').
- 256 Almanak 1882, 247.
- 257 In de Almanakken voor 1920 en volgende jaren is 'Humboldt' nog wel opgenomen onder de wetenschappelijke corps-disputen, maar met de aantekening: "(Momenteel zonder bestuur)." In die voor 1924 komt 'Humboldt' voor het eerst sinds 1879 niet meer voor, en was aan een blijkbaar kwijnend, in elk geval (be)stuurloos bestaan een einde gekomen. Echter: "De toekomstige wis- en natuurkundigen vinden sinds 1945 hun dispuut in 'Humboldt', daterende van 1877 en na de oorlog als Corpsdispuut heropgericht." (*Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 118-119), Overigens verkeerde 'Humboldt' destijds in 'goed' gezelschap, want ook het wis- en natuurkundig dispuut 'Christiaan Huygens', opgericht op 15 maart 1895, was in zwaar weer verzeild geraakt, blijkens de gelijklopende mededeling in de Almanak 1923: "(Momenteel zonder bestuur)." Net als 'Humboldt' ontbreekt 'Christiaan Huygens' in de Almanak 1924. Maar waar van 'Humboldt', althans tot en met 1930, daarna niets meer wordt vernomen, beleefde 'Christiaan Huygens' een wedergeboorte, wordt namelijk in de Almanakken voor 1928 en volgende jaren opnieuw vermeld.
- 258 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden van het dispuut 'Humboldt'.
- 259 Volgens de Almanak 1884 zou Dekhuijzen in 1882-'83 praeses van 'Humboldt' zijn geweest, maar dat moet op een misverstand berusten, want dat was volgens de lijst van bestuursleden van het dispuut toen R.H. van Dorsten, en Dekhuijzen komt daarop überhaupt alleen als ab-actis voor. Wel zou hij o.m. praeses zijn geweest van de 'philosophische' faculteit, in 1881-'82 (Almanak 1883, 181).
- 260 Deze gegevens zijn ontleend aan de voordrachtenlijst van het dispuut 'Humboldt'.
- 261 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 420-421.
- 262 Almanak 1891, 247, 307.
- 263 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 421.
- 264 Almanak 1893, 301-302: "Het is te betreuren dat de leiding van het practicum der physiologie en in het bijzonder dat der physiologische chemie, zóóveel te wenschen overliet, dat de a.s. candidaten weinig of geen voordeel konden trekken van dit voor medici zoo hoogst gewichtige vak." Vijf jaar verder was de situatie blijkbaar nauwelijks gewijzigd, laat staan verbeterd, want toen werd verandering gewenst in de "cursus der practische physiol. chemie" (Almanak 1898, 99).
- 265 Jan Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*, 160-161.
- 266 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof I*, 288-289.
- 267 Geciteerd in: C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof I*, 338.
- 268 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 420.

- 269 Geciteerd in: C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof I*, 296-297 noot 14.
- 270 C. Offringa, *Van Gildestein naar Uithof I*, 256; vgl. 334.
- 271 C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof II*, 281.
- 272 Geciteerd in: C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof II*, 281 noot 2.
Jacob Roos (1887-1942) was sinds 1927 hoogleraar veterinaire fysiologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (C. Offringa e.a., *Van Gildestein naar Uithof II*, 15).
- 273 De Franse patholoog en anatoom Louis-Antoine Ranvier (1835-1922) ontdekte de insnoeringen die zijn naam dragen, en ook wel knopen van Ranvier worden genoemd, in 1878.
De Franse fysioloog Etienne Jules Marey (1830-1904) wordt wel gezien als de vader van de chrono-fotografie - hij nam opeenvolgende foto's om beweging zichtbaar te maken. In 1878 verscheen zijn *La méthode graphique dans les sciences expérimentales*.
- 274 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
- 275 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 106.
- 276 J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*, 675, 714-715.
- 277 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
Zaayers proefschrift behelsde een *Bijdrage tot de kennis van den oorsprong en den bouw der naevuscellen en der naevotumoren*.
- 278 zie voor en over Korteweg tevens Intermezzo III.
- 279 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2217; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 256; M. van Wijhe, 'De lachgas-zuurstof narcose volgens Zaaijer', in J.J. de Lange e.a. (red.), *Van aether naar beter*, 39-44.
- 280 Bedoelde rectorale afscheidsrede is opgenomen in: Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 125-146 (inclusief Engelse vertaling).
Ondanks Zaayers belangrijke bijdrage aan de pijnbestrijding door de toepassing van lachgasnarcose als routinemethode bij chirurgische operaties zou het tot 1951 duren voor de eerste Nederlandse leerstoel in de anesthesie werd ingesteld, evenwel niet te Leiden maar aan de Universiteit van Amsterdam - daar toen bezet door mevrouw D.M.E. Vermeulen-Cranch (1915-2011). (Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis*, 9).
- 281 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 257.
- 282 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 64.
- 283 Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 257.
- 284 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 103.
- 285 Ibidem, 57, 87, 139; Daniel de Moulin, *A History of Surgery*, 319.
- 286 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 136.
- 287 Ibidem, 87.
Zie voor een beschrijving van dit lachgasnarcose-apparaat: Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 49-55.
- 288 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 125.
- 289 Ibidem, 117, 119.
- 290 Zo heeft Zaayer in het eerste decennium van de twintigste eeuw de uretero-ileo-cutaneostomie verricht, opende hij in 1912 een longabces, behandelde hij in 1914 gastroptosis met pexie ("door de maag met de kleine curvatuur aan de voorste buikwand te hechten"), en hebben hij en anderen in de jaren twintig van de vorige eeuw operaties op hersenen en zenuwen uitgevoerd (P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, resp. 57, 132, 124 en 59).
- 291 Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 28.

- 292 P.J. Kuijjer e.a. (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heelkunde*, 148.
Doordat hij ver voor de troepen uitliep, heeft Zaayer geen 'school' gemaakt - de lachgasnarcose als routinemethode vond in slechts weinig Nederlandse ziekenhuizen navolging. Wel heeft zijn Leidse opvolger, W.F. Suermondt (1890-1976), in de door Zaayer ingevoerde werkwijze niet of nauwelijks veranderingen aangebracht. (Marten van Wijhe, *From Stupefaction to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*, 29). Daniel de Moulin heeft Zaayers prestaties in een internationale context geplaatst in zijn *A History of Surgery* (in het bijzonder: 315, 334-336).
- 293 W.N.A. Klever, lemma 'Bolland', 46.
- 294 Ibidem.
In zijn Bolland-biografie (481-482, (632)) schrijft Willem Otterspeer de medische behandeling van Bolland ten onrechte aan Teunis Zaayer toe in plaats van aan diens zoon Johannes Henricus Zaayer, hetgeen alleen al weinig waarschijnlijk is omdat de vader anatoom was, maar bovenal niet goed mogelijk aangezien Teunis al in 1902 was overleden. Zoon Zaayer heeft Bolland tussen 1914 en 1921 bij herhaling in het ziekenhuis laten opnemen, de eerste keer om hem aan zijn galblaas te opereren.
- 295 In de ogen van de studenten betekende "t Heengaan van den grooten Redemeester (...), niet alleen voor Leiden maar voor de gansche vaderlandsche wetenschap, een gevoelig verlies." (Almanak 1923, 115).
- 296 De Duitse anatoom en fysioloog Ernst Heinrich Weber (1795-1878), die zich met psychologie en wiskunde, met zintuigen en prikkels bezighield, gaf samen met zijn broer, de natuurkundige Wilhelm (Eduard) Weber (1804-1890) *Die Wellenlehre auf Experimente gegründet* (1825) uit. Wilhelm heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt op het gebied van verschijnselen zoals magnetisme, inductie en elektrische eenheden.
- 297 Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt'.
- 298 Willem Otterspeer, *Bolland*, 394, 522.
- 299 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 104.
- 300 Ibidem, 110.
- 301 Ibidem, 152.
- 302 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 163-164.
- 303 Ibidem, 171-172.
Toch was daarmee niet het laatste woord gezegd, want in de vergadering van 11 mei 1889 "wijst 't lot 't lid De Haan als improvisator aan" (LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 313; vgl. dit Hoofdstuk, noot 348). Overigens: heeft Van Bemmelen zich bij het indienen van zijn amendement laten inspireren door de zienswijze van prof. Lorentz, een maand eerder?
- 304 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 69.
- 305 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', map Voordrachten Humboldt (1885-1894).
- 306 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 69.
- 307 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek V [, 28].
- 308 Ibidem, 51.
- 309 Ibidem, 63.
- 310 Ibidem, 124-125.
- 311 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 66.
- 312 Ibidem, 74.
- 313 Ibidem, 138.
- 314 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 167.
- 315 Ibidem, 309.
Van Emden zou medio 1896, met lof, promoveren tot doctor in de geneeskunde op het proefschrift *Bijdragen tot de kennis van het bloed* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 267).

- 316 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 26 resp. 68.
- 317 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 107-110.
- 318 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 238-239.
- 319 Ibidem, 235.
- 320 De belangstelling voor de microscoop was niet zo verwonderlijk in een tijd, toen het apparaat als 't ware een 'revival' beleefde (zie m.n. het artikel van H. Beukers over *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*).
- 321 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 217-218.
- 322 Ibidem, 224.
- 323 Ibidem, 231.
- 324 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 5.
- 325 Ibidem, 18-22.
Op dat ogenblik had Giltay nota bene al de titel van doctor (in de plant- en dierkunde) op zak.
- 326 Nadat de Duitse wis- en natuurkundige Ernst Karl Abbe (1840-1905) in 1872 de eerste microscoop volgens de nieuwe berekeningsmethode had vervaardigd en op wetenschappelijke basis met de verbetering van de microscoop was begonnen, legde hij een jaar later in Jena het fundament voor de wetenschappelijke methode om microscopen te bouwen. In 1874 leidde hij het ruimtelijk oplossend vermogen van een ideale microscoop af. In 1866 had de fabrikant Carl Zeiss Abbe ertoe bewogen goede microscopen te construeren, welke instrumenten o.a. Robert Koch hielpen bij zijn grote ontdekkingen op bacterieel gebied. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 264, 271, 781; *Universele Wereld Geschiedenis* 11 (Den Haag/Hasselt 1978) 535; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 219). Daarnaast valt Abbe, grondlegger van de Carl Zeiss-Stichting voor sociale en wetenschappelijke doeleinden, te beschouwen als een van de eerste moderne sociale werkgevers op liberale grondslag. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8, 786).
- De Duits-Engelse astronoom Friedrich Wilhelm (sinds 1816: Sir William) Herschel (1738-1822) verbeterde de telescoop door de lichtsterkte ervan verder te vergroten; de spiegeltelescoop werd tegen 1800 voor het eerst, met veel succes, door hem toegepast. In 1781 had Herschel de zevende grote planeet, Uranus, ontdekt, waarna een reeks nieuwe ontdekkingen volgde, zoals de eigen beweging van de zon en van het zonnestelsel, Melkwegstelsel, in 1783. In 1800 en 1801 ontdekten hij en Johann Wilhelm Ritter onzichtbare stralen in aardse lichtbronnen en in de zon: het infrarood en het ultraviolet; een jaar verder ontdekte hij dat het infrarode gedeelte van het spectrum van de zon thermische reacties veroorzaakt, door welke vondst warmtestraling deel ging uitmaken van de optica. Eveneens in 1802 ontdekte hij het eerste binaire systeem, bestaande uit twee sterren die bijeen worden gehouden door de band van wederzijdse aantrekking. (*Universele Wereld Geschiedenis* 7 (Den Haag/Hasselt 1976) 489, 669; *Universele Wereld Geschiedenis* 8, 237, 247, 255, 266; *Universele Wereld Geschiedenis* 9 (Den Haag/Hasselt 1974) 506-508; *Universele Wereld Geschiedenis* 11, 459, 573).
- 327 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 203.
- 328 Ibidem, 77.
- 329 Ibidem, 187-188.
De genoemde student L.P.C. Luyten, ingeschreven op 27 september 1880 voor wis- en natuurkunde, komt in de ledenlijst van 'Humboldt' niet voor; in de bewuste bijeenkomst zal hij vermoedelijk als hospitant van zich hebben doen horen, maar tot zijn lidmaatschap van het dispuut heeft dat dus niet geleid.
- 330 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 260.
- 331 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 178-179.
- 332 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 120-121.
- 333 Ibidem, 6.
L.A.W. Noorduyn heeft zich inderdaad niet laten afschrikken, want ondanks de weinig lovende

kritiek op zijn redenaarsdebuut heeft hij het tot ab-actis van 'Humboldt' weten te brengen, in 1883-'84, en is hij bij zijn afscheid, eind 1884, tot erelid benoemd. (Deze gegevens zijn ontleend aan de lijst van leden en die van bestuursleden van het dispuut 'Humboldt').

De door Noorduyn te berde gebrachte wet van Fourier is, net als de integraal van Fourier en de reeks van Fourier, genoemd naar de Franse wis- en natuurkundige Jean Baptiste Joseph Fourier (1768-1830).

334 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 176.

335 zie dit Hoofdstuk, noot 255.

336 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 153-154.

In tegenstelling tot de moderne fysica, waarin de ether niet meer optreedt, was het begrip 'ether' in de 'klassieke' natuurkunde omstreeks 1870 van groot belang, overigens zonder dat men erin slaagde de eigenschappen van de ether en het verband tussen ether en materie wetenschappelijk bevredigend te duiden. De Leidse fysicus Lorentz gelukte het wel een oplossing voor dit vraagstuk te vinden, o.m. door ether en materie scherp te onderscheiden. Juist in 1892 publiceerde hij in deze context de eerste versie van wat later zijn 'elektronentheorie' zou heten. Vanwege zijn betekenisvolle bijdragen op dit terrein heeft Lorentz' opvolger te Leiden, de Oostenrijker Paul Ehrenfest (1880-1933), hem in 1923 de eretitel 'Grootmeester van den wereld-aether' toegekend. (A.J. Kox, *Hendrik A. Lorentz (1853-1928)*, 223-229, 235 - met een beschrijving van de overgang van 'klassieke' naar moderne natuurkunde).

337 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 200.

Joseph Louis Lagrange (1736-1813) was een wiskundige en astronoom van Italiaanse afkomst, die later in Frankrijk en Pruisen werkzaam is geweest. Samen met de Zwitser Leonhard Euler (1707-1783) behoorde hij tot de grootste wiskundigen van de achttiende eeuw (vgl. Casper Hakfoort, *Optica in de eeuw van Euler*, 74, in welk academisch proefschrift Lagrange overigens schittert door afwezigheid). Lagrange kan worden beschouwd als de grondlegger van de variatierekening. Zijn naam is o.a. verbonden aan de interpolatieformule van Lagrange en de vergelijkingen van Lagrange.

338 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 79-82.

Manuel Straub (1858-1916) is vooral bekend als hoogleraar in de oogheelkunde aan de Universiteit van Amsterdam (1895-1916). Eerder, in 1887, had hij zich te Berlijn in Kochs opvattingen over de etiologie der ziekten verdiept, terwijl hij in 1889 in Parijs was geweest om er Pasteurs inzichten op het terrein der microbiologie en der immuniteitsleer te bestuderen. Vracht van deze reizen was het, samen met dr J. de Haen, in 1895 geproduceerde werk *Voordrachten over bacteriologie*. De Leidse universiteit kende Straub op 8 februari 1893 een eredoctoraat in de geneeskunde toe. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1902-1903).

De Engelse natuurkundige John Tyndall (1820-1893) heeft zich m.n. toegelegd op onderzoeken naar warmtestraling, beweging van gletsjers, absorptievermogen van waterdamp, voortplanting van geluid, de blauwe kleur van de hemel en het kiemvrij maken van ruimten. Hij werkte in het laboratorium van de 'Royal Institution of Great Britain', in 1799 door de Amerikaan Benjamin Thompson (graaf Rumford) gesticht. Los van de belangrijke betekenis hiervan voor schei- en natuurkunde behoorde ook de 'popularisering' van de wetenschappelijke vooruitgang tot de opdracht van de Royal Institution; in deze nieuwe voordrachtskunst, de experimentele lezingen, blonk Tyndall uit. (*Universele Wereld Geschiedenis* 8 (Den Haag/Hasselt 1976) 233-234).

Gijsbert Romyn was enkele jaren eerder, op 1 juli 1893, te Leiden tot doctor in de artseneerbereidkunde gepromoveerd op een studie naar *De bepaling van de in water opgeloste zuurstof* (M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, 261).

339 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek IV, 106.

- 340 De Duitse bioloog Johannes (Peter) Müller (1801-1858) was toonaangevend hoogleraar in anatomie, fysiologie en pathologie te Berlijn. Hij leidde er een groot aantal veelbelovende wetenschappers op, onder wie Virchow en Helmholtz. Deze aanhanger van de 'Naturphilosophie' en vitalist deed belangrijk onderzoek op het terrein van de embryonale ontwikkeling van de geslachtsorganen. Hij beoefende de fysiologie op vergelijkende grondslag; zijn tweedelige *Handbuch der Physiologie des Menschen* (1833-'40) beïnvloedde generaties van medici en biologen. Afkerig van vivisectie wendde hij zich uiteindelijk tot de vergelijkende anatomie, en maakte zich ook op dit gebied zeer verdienstelijk. (Zie ook: Hoofdstuk I).
- De Duitse zoöloog Christian Gottfried Ehrenberg (1795-1876) was sinds 1827 hoogleraar in de geschiedenis der geneeskunde en sinds 1842 secretaris van de Academie te Berlijn. Hij is vooral bekend geworden door zijn onderzoek van de microscopische organismen. Hij toonde de ééncelligen overal aan, en bestudeerde hun vaak gecompliceerde bouw, bijv. in *Die Infusionstierchen als vollkommene Organismen* (1838). In 1875 ontving hij als eerste de Leeuwenhoek-medaille van de Koninklijke (sinds 1938 ook: Nederlandse) Akademie van Wetenschappen.
- 341 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 283-285.
- 342 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 189-190.
- De Duitse bioloog Ferdinand Julius Cohn (1828-1898) legde zich tijdens zijn opleiding vooral toe op de botanie, en bezette vervolgens in Breslau de leerstoel voor plantenfysiologie. Hij heeft zich hoofdzakelijk beziggehouden met het bestuderen van lagere organismen, waarvoor hij het eerst goede onderzoeksmethoden ontwikkelde. Tot zijn publicaties behoort *Neue Untersuchungen über Bacterien*.
- De Duitse botanicus Carl Wilhelm (von) Nägeli (1817-1891), sinds 1852 hoogleraar in de plantkunde te Freiburg, nam samen met C. Cramer een groot deel van de inhoud van de bekende *Pflanzenphysiologische Untersuchungen* (1855-'58) voor zijn rekening. Als hoogleraar aan de universiteit van München (sinds 1857) stelde hij o.a. de micellairtheorie op in zijn *Theorie der Gärung* (1879).
- De Duitse chemicus Eduard Buchner (1860-1917), hoogleraar te Würzburg, kreeg in 1907 de Nobelprijs voor scheikunde wegens zijn ontdekking van de zymase, een ferment uit de gistcel.
- 343 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 211-214.
- 344 Ibidem, 178.
- 345 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 132.
- 346 Ibidem, 184.
- 347 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek II, 308.
- 348 Ibidem, 313-314.
- 349 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 44.
- 350 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek I, 139.
- Biografisch heeft (anatom?) Küllmann zich helaas niet op heterdaad laten betrappen.
- 351 LSC-archief Dispuut 'Humboldt', Notulenboek III, 104.
- 352 Rond 1900 vallen evenwel enkele 'trendbreuken' op. Zo raakt dan geleidelijk de klad in de usance dat oud-leden hun dissertatie aan het gezelschap komen aanbieden, terwijl de toekenning van het erelidmaatschap steeds meer haar haast automatische karakter verliest. Omstreeks 1900 is het blijkbaar enkele keren nodig geweest leegloop van het gezelschap tegen te gaan door 'injecties' van vier à vijf nieuwe leden tegelijkertijd (in 1897, 1900, 1903, 1906 en 1907). Weliswaar waren dat niet de laatste stuiptrekkingen van het dispuut, want het heeft nog tot in de jaren twintig van de vorige eeuw bestaan, maar omdat de personele overzichten steeds minder secuur werden bijgehouden en persoonsgegevens na 1910 schaars zijn, blijft het gissen hoe levensvatbaar het gezelschap toen werkelijk was. Vergelijking van de ledenlijst met die van bestuursleden maakt dat euvel extra duidelijk: daaruit blijkt namelijk dat Koole, Fokker en Holwerda tenminste tot in 1910 bestuurslid zijn geweest, maar wanneer zij voor het lidmaatschap van 'Humboldt' hebben bedankt is in de ledenlijst niet geregistreerd.

- 353 Deze problematiek stak bij herhaling de kop op. In de kritiek op de ondervraging over de werveltheorie van de schedel in april 1880 bijv. werd opgemerkt: “Naar aanleiding van ’t feit, dat een lid bij dit alles een belangstellend toeschouwer bleef, herleefde de oude, maar niet verouderde discussie omtrent de keuze der onderwerpen” (LSC-archief Dispuut ‘Humboldt’, Notulenboek I, 135). Terwijl in oktober 1888 een poging is gedaan om “de aanwezigen de, voor velen van hen nog geheel verborgene, geheimen der entropie te ontsluiten (...) Bij de kritiek bleken de aanwezigen veel lof te hebben over de wijze van voordragen van den heer Kuenen, maar maakte bezwaren over de moeilijkheid van het onderwerp, vooral voor de eerstbeginnenden. De Heer Kuenen gaf toe dat het onderwerp wat te geleerd was, en helderde nog eenige questies op” (LSC-archief Dispuut ‘Humboldt’, Notulenboek II, 260, 262).
- 354 zie voor een overzicht van de leden van het dispuut ‘Humboldt’ Bijlagen IIIA en IIIB.
- 355 Hippocrates, de naamgever van dit nog altijd bestaande dispuutgezelschap, wordt beschouwd als de grondlegger en vader van de Westerse geneeskunde. Niettemin dient men er zich rekenschap van te geven, dat de Hippocratische geneeskunde niet het begin, maar het hoogtepunt van een lange wetenschappelijke ontwikkeling is.
Hippocrates moet in 460 vóór Chr. zijn geboren op het Griekse eilandje Kos, waar hij later de praktijk uitgeoefend, zijn leerlingen onderwezen en er school gemaakt heeft. Meestal wordt aangenomen dat hij in 377 vóór Chr. de laatste adem heeft uitgeblazen.
De aan Hippocrates toegeschreven eed (*ius iurandum*) is wel de ‘magna charta’ der medische ethiek genoemd; de standaardtekst die tot in 2003 gehanteerd is, dateerde van 1878, en was vastgelegd in de wet op de uitoefening van de geneeskunst uit 1865 (NRC *Handelsblad* dd. 27 augustus 2003).
(Zie over Hippocrates o.a.: G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 48-54; J.T. Buma, *Hippokrates de Grote*, 65; Wilhelm Capelle (inl.), *Hippokrates. Fünf auserlesene Schriften*, 9; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 86 e.v.).
- 356 De bescheiden van dit gezelschap bevinden zich in het Regionaal Archief Leiden, sub Kleine Inventarissen, nr 36 - hier korthedshalve als volgt aan te halen: Archief RAL, inv.nr 36.1 e.v. (zie Bibliografie > Archivalia).
- 357 *Gedenboek van het Leidsche Studentencorps*, 124 (gecorrigeerd: prof. Hoffmann i.p.v. prof Hoffman, en Molen- i.p.v. Solensteege). Christiaan Karel Hoffmann (1841-1903) was vanaf 1875 hoogleraar dierkunde, vergelijkende ontleedkunde, fysiologie en embryologie te Leiden (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 289).
- 358 Zoals eerder gemeld is ‘Hippocrates’ aanvankelijk in de Almanak opgenomen onder de literaire dispuuten c.q. gezelschappen van Stijl en Welsprekendheid; zo beschouwd was in de leemte van een medisch dispuut (sinds 1862) nog altijd niet voorzien.
- 359 Het voorgaande (over wet en reglement) is ontleend aan: Archief RAL, inv.nrs 36.1, 36.2 en 36.3.
- 360 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 91.
- 361 Ibidem, 126-127.
- 362 Ibidem, 149, 154.
- 363 Ibidem, 138; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *‘Hippocrates’ 1877-1977*, 17.
- 364 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 173.
- 365 Ibidem, 145, 174, 204.
- 366 Ibidem, 198-199.
- 367 Ibidem, 207-208.
- 368 Dit en volgende voorbeelden zijn ontleend aan het Hospitanten-album van ‘Hippocrates’, 1880-1889 (Archief RAL, inv.nr 36.16) en 1889-1939 (Archief RAL, inv.nr 36.17).
- 369 in: *Gedenboek van het Leidsche Studentencorps*, 125.
- 370 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 4-5.

- 371 Ibidem, 27, 41-42.
- 372 Ibidem, 22-23.
- 373 Ibidem, 2-3.
- 374 Ibidem, 15.
- 375 Ibidem, 8-9, 11-12, 26.
- 376 Ibidem, 85-87, 157, 162, 166-173, 185-191, 202, 225, 233, 244.
- 377 Ibidem, 244, 246-248.
- 378 Ibidem, 121, [263].
- 379 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 12.
- 380 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 210; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 12-14.
- 381 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 56, 108, 233-234, 237, 239-240; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 16.
- 382 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 10, 32-33.
- 383 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 509-510, en *Groepsportret met Dame III*, 199-200.
Toen bijv. Alexander Ver Huell zich medio september 1840 in Leiden had laten inschrijven als student aan de juridische faculteit, schafte hij zich terstond een hond aan, zonder welke trouwe viervoeter hij zich zelden of nooit door de stad verplaatste. In zijn tweede studiejaar verzekerde hij zich van nieuw gezelschap, namelijk dat van de bulldog die in Ver Huells studententijd legendarisch zou worden. In zijn groentijd werd het duo evenwel nog met de nek aangekeken, zoals Ver Huell zelf laat weten: “Tot de verbazing van mijn mede-groenen had ik de brutaliteit van met deze hond, als Novitius, langs Leidens vesten te wandelen. - Ik werd dan ook wegens die pédanterie bij het Collegium aangeklaagd. - Men wilde mijn groentijd met een week verlengd hebben. - Door tussenkomst van eenige invloedrijke seniores kwam ik echter vrij” (Claudine de With, Florentine Haverkamp en Olivier Mertens, *Vriendschap voor het leven*, 10-11; zie ook dit Hoofdstuk, noot 82).
- 384 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 92-94; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 16.
- 385 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 159.
- 386 Ibidem, 14, 25, 80.
- 387 Bijv. wordt in de vergadering van 20 maart 1878 de motie aangenomen: “De leden van ‘Hippocrates’ zeggen den ab-actis dank voor het fraaie cadeau door hem aan de vergadering geschonken” - Feenstra Kuiper verblijdde het dispuut toen met het eerste Hospitanten-album, dat in 1880 door een volgend exemplaar zou worden vervangen (Archief RAL, inv.nrs 36.15 en 36.16).
Hoogenboom had in november 1878 een archieffkistje, voor de hamer, toegezegd; erelid Mulder wenste eind 1880 ‘Hippocrates’ “een stoffelijke hulde” aan te bieden inzake “hetgeen nog nodig was voor het gezelschap”, en als op de dies van 1881 blijkt dat er behoefte is aan een kistje om het archief in op te bergen, ziet Mulder zijn kans schoon, hoewel het nog tot 18 maart 1882 zal duren eer hij zijn belofte daadwerkelijk nakomt. Bedenkt ab-actis Van Iterson op 1 december 1881 het dispuut met een door hem gemist stempel, “Hierop bood den heer v.d. Broek de groene wimpel, die reeds eenige male gewapperd had uit de huizen waar Hippocrates feestvergadering hield, aan de vereeniging ten geschenke aan.” (Archief RAL, inv. nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 24, 61-62, 164, 211, 220, 241).
- 388 Vermoedelijk is de oudste foto van Nederland een portretopname van de Dordtenaar Henri Vriesendorp (1804-1864), gedateerd 26 juli 1842; mogelijk bestaan nog vroegere foto's, maar ouder dan 1839 zouden die niet kunnen zijn (Rosan Hollak in *NRC Handelsblad* dd. 2 juni

- 2007; vgl. ingezonden reactie 'Oudste Nederlandse foto is een daguerreotype' van Peter Hofman Kolk in hetzelfde dagblad dd. 9 juni 2007).
- 389 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 43-44, 61, 73, 78.
- 390 Ibidem, 242, 248, 252-253.
- 391 *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 125; zie ook R.E.O. Ekkart, *Athenae Batavae*, 95. De Leidse sigarenwinkelier en fotograaf Israel David Kiek (1811-1899) was gedurende lange tijd de studentenfotograaf bij uitstek, bij wie min of meer aangeschoten studentengezelschappen op elk uur van de dag en soms zelfs van de nacht langskwamen om zich te laten portretteren. Het woord 'kiekje' is sindsdien een bekend begrip in de Nederlandse taal, als aanduiding van een gelegenheidsfoto.
- 392 Niet voor niets komt in de vergadering van 5 maart 1880 een verzoek van Thomee aan de orde, waarin hij dispensatie vraagt om lid te mogen blijven van 'Hippocrates' nu hij zich heeft laten overschrijven naar de theologische faculteit en bijgevolg geen medicus meer is. Aan zijn wens is gehoor gegeven, en pas een jaar later zal hij als lid afscheid nemen. (Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 133-134). Overigens moet Thomee van meet af aan onzeker zijn geweest over de voor hem meest geschikte studierichting, aangezien hij zich volgens het *Album Studiosorum* op 29 september 1876 had laten inschrijven als student in de letteren.
- 393 Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 45.
- 394 Ibidem, 97.
- 395 Ibidem, 120.
- 396 Ibidem, 175-176, 179, 201, 220, 229, 258-259.
Ook in de 22^e buitengewone vergadering die op 23 november 1881 ten huize van Belmonte werd gehouden, slaagt de gastheer erin zich te verzekeren van enige plaatsruimte in het verslag: "Gedurende de vergadering had de heer Belmonte een buitengewone onrust aan den dag gelegd en allerlei gezichten en grimassen tegenover den ab actis gemaakt, en den praeses herhaalde malen gevraagd wanneer hij den ab actis kon beboeten. Thans bij de algemeene opmerkingen was het oogenblik daar en stelde hij voor den ab actis te beboeten wegens het te laat bezorgen der convocatiebiljetten. Deze verdedigde zich door te zeggen dat vóór dien tijd de missieven nog niet waren ingezonden, op grond waarvan de vergadering belegd was. Praeses wilde daarom dispensatie vragen van art. 23 voorstellen. De heer Paré echter meent dat den abactis wel degelijk beboet moet worden, maar dat hem het appel op de volgende vergadering openstond. Na eenige discussie tusschen praeses, abactis en de heer Paré werd de abactis beboet", en kreeg Belmonte dus zijn zin. (Archief RAL, inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882, 215-216).
- 397 Ibidem, 178-179.
- 398 Ibidem, 213.
- 399 Ibidem, 226.
- 400 Ibidem, 6-7.
- 401 Ibidem, 35.
- 402 Ibidem, 148.
- 403 Ibidem, 169.
- 404 Ibidem, 219.
- 405 Ibidem, 62-63; vgl. Hoofdstuk I, noot 29.
- 406 Ibidem, 204, 249.
- 407 Ibidem, 83-84.
- 408 Ibidem, 142.
- 409 Ibidem, 241.
- 410 Ibidem, 87.

- 411 Ibidem, 112-113, 145.
- 412 Ibidem, 69-70.
- 413 Hetgeen nu volgt is ontleend aan het register met kritieken op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' "Hippocrates", 1887, 1895 en z.j. (Archief RAL, inv.nr 36.21); vgl. dit Hoofdstuk, noot 420.
- 414 Wijsgeer, schrijver en seksuoloog Cornelis Johannes Wijnaendts Francken (1863-1944) was gepromoveerd bioloog (1890). In 1935 zou hij de bekende, naar hem vernoemde prijs in het leven roepen, een tweejarige prijs ad 500 gulden voor de schrijver van het beste werk op het gebied van essays, literaire kritiek, biografie e.d. in Nederlands proza. (*De Nieuwe W.P. V* (Amsterdam/Brussel 1963) 760).
- 415 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 181-183; A.P.M. van der Meijde Leur, *Van olie en wijn*, 219.
- 416 G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 217; vgl. dit Hoofdstuk, noot 422.
- 417 Enerzijds waren doofstommen en voor hen geschikt onderwijs destijds geen nieuw thema, ook niet in ons land. Anderzijds was de belangstelling ervoor in de loop van de negentiende eeuw sterk toegenomen, niet in de laatste plaats door toedoen van Alexander Symons (1815-1892). (A.D. Haverkamp, *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*, 27, 188-197).
- 418 Vanuit zijn vroege belangstelling voor psychotherapie door middel van suggestie en hypnose had de arts Frederik van Eeden (1860-1932) samen met zijn vriend A.W. van Renterghem (1845-1939) in 1887 te Amsterdam een psychotherapeutisch instituut opgericht - dat de specialistische ziekenzorg er na 1880 goed doorbrak, was om te beginnen aan dit instituut te danken. (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 514, 1614-1616; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 313).
- 419 Jean Martin Charcot (1825-1893) was een Frans neuroloog en psychiater, op wiens naam belangrijk onderzoek staat inzake hypnose, hysterie en ruggenmergziekten (neuroseleer, 1874); de Engelse medicus James Braid (1795-1860) realiseerde een soort hypnotische toestand door het lang staren naar blinkende voorwerpen (neurohypnose, 1843); Rudolf Heidenhain (1834-1897) was een Duits fysioloog, die zich bezighield met fundamenteel onderzoek naar de secretie der klieren en naar resorptie bij de nier. Hyppolyte Bernheim tenslotte maakte Sigmund Freud bij diens bezoek aan Nancy in 1889 duidelijk dat hypnose wel degelijk met "behulp van suggestie kon worden opgewekt" en dat hypnose zelfs "als resultaat van de suggestie" valt te beschouwen. (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 248; Dieter Jetter, *Geschiedenis van de geneeskunde*, 503-504; *Winkler Prins Encyclopaedie IV* (Amsterdam/Brussel 1949⁶) 745, V (Amsterdam/Brussel 1949⁶) 720-721, X (Amsterdam/Brussel 1951⁶) 456, XI (Amsterdam/Brussel 1951⁶) 93-94).
- 420 Hetgeen nu volgt is ontleend aan het register met kritieken op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' "Hippocrates", 1890 (Archief RAL, inv.nr 36.22); vgl. dit Hoofdstuk, noot 413.
- 421 In Hoofdstuk I is beschreven hoe de frenologie van Gall (en Spurzheim) aan het begin van de negentiende eeuw een hevige maar kortstondige bloei heeft beleefd. Niettemin heeft de frenologie betekenis gehad als voorloper van de lokalisatieleer in de neurologie, en heeft hun opvatting dat de intellectuele en karakterologische eigenschappen in de ontwikkeling van de hersenen tot uitdrukking komen, het antropologisch onderzoek gestimuleerd. De Italiaanse psychiater en criminoloog Cesare Lombroso (1836-1909) ging nog een stapje verder, in zijn overtuiging dat misdadige aanleg ook in het lichaamsuiterlijk van *l'Uomo delinquente* (1876) te herkennen valt. Zijn mening dat de misdadiger als zodanig geboren was, bleef niet onbestreden, ook niet in Nederland waar prof. Cornelis Winkler de kenmerken van de geboren misdadiger op college aan zichzelf placht te demonstreren. Dat neemt niet weg dat velen Lombroso beschouwen als de grondlegger van de criminologie, in het bijzonder van de criminele antropologie. (G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 200-

- 202, 247-248; B.V.A. Röling in *Winkler Prins Encyclopaedie* XIII (Amsterdam/Brussel 1952⁶) 36-37).
- 422 In 1887 kwam het Institut Pasteur te Parijs tot stand, bekostigd uit vrijwillige bijdragen van particulieren ten behoeve van een instituut dat zich zou toeleggen op de bestrijding van hondsollheid; Pasteur zelf zou ook in dit gebouw wonen.
In dit verband valt te wijzen op de autobiografie van de Nederlandse c.q. Leidse internist prof. Andries Querido (1912-2001), waarin uitvoerig is verhaald van de ervaringen die hij tijdens zijn medische vorming, pal vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in het Institut Pasteur opdeed bij de microbioloog en latere Nobelprijswinnaar (1965) André Lwoff (1902-1994): Andries Querido, *De binnenkant van de geneeskunde*, 57-79.
- 423 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 17-19.
- 424 Ziekte van Basedow, vergroting (struma) van de schildklier (met uitpuilende ogen als bijverschijnsel), beschreven in 1840 door en genoemd naar de Duitse geleerde Karl von Basedow (1799-1854). (*De Nieuwe W.P. I* (Amsterdam/Brussel 1961) 469).
- 425 Gerhardus Fabius (1882-1971), ingeschreven als student in de geneeskunde te Leiden op 25 september 1899, was ab-actis van het gezelschap 'Hippocrates' in de jaren 1905-'07, en is in 1908 te Leiden gepromoveerd (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 571-572; A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 102).
- 426 De Russische fysioloog Iwan Petrowitsj Pawlow (1849-1936) onderzocht speciaal de voorwaardelijke reflexen, en meende het gehele zieleleven daarmee te kunnen verklaren. In 1904 kreeg hij de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie. (*De Nieuwe W.P. IV* (Amsterdam/Brussel 1963) 433; G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 207-208).
- 427 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 22-24.
- 428 Zie voor een geschiedenis van 'Hippocrates' in en na de Eerste Wereldoorlog: A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 24 e.v.; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 117-119.
- 429 A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*, 24.
- 430 zie voor een overzicht van de leden van 'Hippocrates' Bijlagen IVB en IVC.
- 431 P.H. van Reedt Dortland, *Geschiedenis der Leidsche Studenten-Vereeniging. 17 November 1899 - 1907*, 115 - de contemporaine bron van het hier vertelde verhaal, in het vervolg te verantwoorden sub 'Geschiedenis'. Terzijde: de auteur, Pieter Hendrik van Reedt Dortland, had zich volgens het *Album Studiosorum* op 28 september 1900, toen 21 jaar oud, laten inschrijven als student in de theologie te Leiden.
- 432 Geschiedenis, 116.
- 433 Geschiedenis, 116-118.
- 434 Volgens het *Album Studiosorum* liet de toen 20-jarige Christiaan Johannes Stephanus Tetterode zich op 22 september 1897 inschrijven als student in de wis- en natuurkunde te Leiden; was hij in 1911 als leraar verbonden aan de Rijks-hbs te Zierikzee (Bijlage D. [273.18] Tweede Kamer. Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1911-1912 - waar hij in het overzicht van de samenstelling van de examencommissies voorkomt), het *Utrechtsch Nieuwsblad* dd. 26 februari 1912 meldt de voordracht van C.J.S. Tetterode als leraar in de scheikunde aan de hbs te Apeldoorn (Internet-info).
- 435 Geschiedenis, 117; het devies 'Pergo et Perago' komt in de literatuur ook wel als 'Pergo ac Perago' of als 'Ago ac perago' voor (zie bijv. dit Hoofdstuk, noot 499).
- 436 Geschiedenis, 117-118.
- 437 Geschiedenis, 119-120.
- 438 Geschiedenis, 120.
- 439 Geschiedenis, 121, 123.
- 440 Geschiedenis, 122.
- 441 Geschiedenis, 123.
- De LSV-kleuren, wit en groen, waren wellicht met zorg gekozen; wit was (en is) namelijk de

- kleur van de faculteit der letteren en wijsbegeerte, en groen die van de medische faculteit (H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35) - niet toevallig (?) vormden 'philosophen' en medici de talrijkste contingenten leden van de LSV. Zie ook: dit Hoofdstuk, noot 507.
- 442 Geschiedenis, 123-124.
- 443 Geschiedenis, 125.
- 444 Geschiedenis, 123, 126-128.
- 445 Geschiedenis, 128-129.
- 446 Geschiedenis, 129-131.
- 447 Dateert het Gebouw- en Vaandelfonds van 8 oktober 1900, de Debatingclub is op 28 april 1902 opgericht.
- 448 althans volgens de LSV-geschiedschrijver (Geschiedenis, 133, 139) en A.C.J. de Vrankrijker (in *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 312, 315); Rob Hagendijk stelt (in *Het studentenleven*, 61), net als Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 263, 342), evenwel dat de Amsterdamsche Studenten Bond reeds in 1901 is geliquideerd.
- 449 Geschiedenis, 131-134.
- 450 LSV 'medische faculteit', *Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejahr 1907-1908*, 7.
- 451 Geschiedenis, 134-136.
- 452 Geschiedenis, 137.
- 453 Geschiedenis, 117, 137-138.
- 454 LSV 'medische faculteit', *Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejahr 1907-1908*, 3, 81.
- N.B. Was in de LSC-Almanak van omstreeks 1870 de Lijst der lessen opgenomen, waren namelijk per faculteit vermeld de hoogleraren met de door hen op welke dag en op welk uur gegeven colleges in welke vakken en de exameneisen, de Almanak van rond 1890 verstrekke deze opgave niet meer. Ook daarom voorzag het LSV-initiatief in een veeljarige lacune.
- 455 *Jaarboekje 1908-1909 van de Medische en Philosophische Faculteit der LSV*, 59.
- 456 *Jaarboekje voor het Studiejahr 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 39.
- 457 Net als zijn vader dr N.A.J. Voorhoeve zou Jacob Nicolaas Voorhoeve (1882-1951) naam maken als homeopathisch arts; van 1901-'08 studeerde hij geneeskunde te Leiden, alvorens er in 1910 te promoveren op *De physiologische en pathologische beteekenis der darmflora* (G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 2082-2083).
- 458 LSV 'medische faculteit', *Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden, Studiejahr 1907-1908*, 7; *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 153.
- 459 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 37 e.v.
- 460 Ibidem, 122-123.
- In het studiejahr 1907-'08 telde de Leidse universiteit totaal 1.027 studenten, onder wie 318 medici, 267 juristen en 150 wis- en natuurkundigen (*Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 35).
- 461 De Schaakvereniging 'Anderssen' dateerde van 4 april 1905, de Tooneelvereniging 'Comoedia' van 22 november 1906, de Muziek- en Zangvereniging 'Con Fuoco' van 14 december 1906, en de Roei vereniging van 13 mei 1908.
- 462 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, Collegeverslag Faculteit der Geneeskunde, 62-69.
- 463 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 172-173; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 243-246.
- 464 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 68-69.
- 465 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 57-58.

- 466 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1951-1953; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 234-235.
- 467 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 55-56.
De Franse veearts Jean-Baptiste Chauveau (1827-1916) publiceerde in 1868 *Nature du virus vaccin. Determination experimentale des elements qui constituent le principe actif de la serosite vaccinale virulente* (Internet-info); de Duitse medicus Paul Ehrlich (1854-1915) deelde met de Russische zoöloog Ilya Metchnikoff (1845-1916) in 1908 de Nobelprijs voor geneeskunde, toegekend vanwege hun bijdragen (vanaf circa 1880) aan de ontwikkeling van een geheel nieuw veld van wetenschap, de bacteriologie en virologie, de serologie en immunologie (zie verder o.a.: G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 111, 195, 219, 221, 244-245, 257).
- 468 G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*, 1087; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 217-218.
- 469 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 49.
- 470 zie dit Hoofdstuk, noot 448.
- 471 *Geschiedenis*, 139.
- 472 in dit Hoofdstuk, sub Leidse studenten en hun organisatie.
- 473 *Almanak 1886*, 245-246.
- 474 *Almanak 1893*, 230.
- 475 *Almanak 1896*, 193, 196, 198.
- 476 *Almanak 1897*, 176, 180.
- 477 *Almanak 1900*, 153, 164-165.
- 478 *Ibidem*, 154.
- 479 *Almanak 1904*, 237.
- 480 *Geschiedenis*, 116; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190.
- 481 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
- 482 *Ibidem*, 487 e.v.
- 483 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 131; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 371, 373.
- 484 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 61 - wiens verhaal (58 e.v.) duidelijk maakt dat de gang van zaken bij de Amsterdamsche Studenten Bond vrijwel parallel liep aan die welke de LSV heeft doorgemaakt.
- 485 *Almanak 1908*, 234.
- 486 *Ibidem*, 236.
- 487 *Ibidem*, 239 e.v., 243.
- 488 *Geschiedenis*, 139.
- 489 *Geschiedenis*, 140; *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 144-148; *Almanak 1908*, 261; W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 487.
- 490 *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*, 155.
- 491 *Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909*, 122, 131.
- 492 *Geschiedenis*, 140-141.
- 493 *Geschiedenis*, 140.
- 494 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
- 495 *Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*, 3.
- 496 In 1910 overtrof het aantal niet-corpsleden voor het eerst dat der LSC-ers (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 478); volgens het *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154, was dat overigens al in 1906 het geval.
- 497 *Almanak 1914*, 186.
- 498 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 36; L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190-191.

- 499 L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 190; *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154; Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 176.
- Overigens traden de teleurgestelde LSV-ers niet toe tot de Bond van Leidsche Studenten, opgericht op 2 maart 1911.
- N.F. Hofstee vat (in *De Universiteit*, 27) de ontwikkeling in een notendop samen: “In het begin dezer eeuw [c.q. de twintigste eeuw] bloeide de vereniging Ago ac perago, opgericht in 1899, bedoeld voornamelijk voor behartiging van studiebelangen maar in feite was het een onderdak, voor diegenen die zich niet bij het L.S.C. wensten aan te sluiten; zij verliep na enige jaren, doch kort daarna kwam een Bond van Leidse studenten tot stand, die in 1930 plaats maakte voor de Unitas Studiosorum Lugduno Batava. Deze verenigingen hadden hun eigen lokaliteiten om daarmee ook aan de gemeenschap hunner leden de mogelijkheid tot omgang naar eigen aard in eigen omgeving te bieden, zoals de sociëteit Minerva dat voor leden van het L.S.C. deed.”
- 500 *Geschiedenis*, 127.
- 501 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 154.
- 502 *Geschiedenis*, 127.
- 503 Vergelijking met de situatie in de hoofdstad leert, dat de Amsterdamsche Studenten Bond vrijwel geheel uit farmacie- en geneeskunde-studenten bestond, van wie de meesten van buiten de stad kwamen (Peter Jan Knegtman, *Professoren van de stad*, 262-263).
- 504 Aangezien zij geruime tijd aan de universiteit in een aparte situatie verkeerden t.o.v. hun mannelijke studiegenoten waren vrouwelijke studenten naar verhouding vaker ‘spoorstudenten’ of woonden zij gedurende de opleiding bij de ouders thuis of bij familie (Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, 96).
- 505 Jan en Annie Romein, *De Lage Landen bij de zee* III, 162.
- Apropos: de gangbare titel c.q. de eerste regel van het beroemde, middeleeuwse drinklied van Gualterus de Mapes, archidiaconus Oxfordiensis (Internet-info) luidt: “Mihi est propositum in taberna mori” (o.m. Peter van Zonneveld, *Door de straten der Sleutelstad ...*, 69).
- 506 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9; vgl. 66.
- 507 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 34-35.
- In 1775 werden voor het eerst met strikken op hoed en degen faculteitskleuren gedragen, zoals die nog altijd in Leiden van toepassing zijn: groen voor geneeskunde, blauw voor wis- en natuurkunde, zwart voor godgeleerdheid, rood voor rechtsgeleerdheid en wit voor letteren en wijsbegeerte. (Vgl. Almanak 1862, 175). Zie ook: dit Hoofdstuk, noot 441.
- 508 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 35.
- 509 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 33.
- 510 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 220.
- 511 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 451, 477 e.v.
- 512 *Ibidem*, 484-485.
- 513 Dat verschijnsel deed zich toen bijv. ook voor aan de Universiteit van Amsterdam (Peter Jan Knegtman, *Professoren van de stad*, 262).
- 514 Rob Hagendijk, *Het studentenleven*, 74-75, 81-82.
- 515 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 542-543, en *Groepsportret met Dame* III, 205.
- 516 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 543.
- 517 H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35-37.
- 518 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 480.
- 519 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 67.
- 520 Zie voor het vaderlandse genootschapswezen rond 1800: W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*; vgl. Peter van Zonneveld, *De Romantische Club*, 20.
- Overigens weken inrichting en werkwijze van de Leidse dispuuten maar weinig af van die van identieke kringen elders. Zo onderhield het Amsterdamse medische dispuut Bis

Repetita Placent (1882) tradities vergelijkbaar aan die welke in Leiden werden gekoesterd. 'Bis' - zoals het Amsterdamse gezelschap in de wandeling genoemd placht te worden - had bijv. evenzeer met verloop in het ledental te maken. Weliswaar bepaalde het ontwerp van de wet anno 1883 dat "het bespreken van onderwerpen betreffende Anatomie, Physiologie en Algemene Pathologie" het doel van deze vereniging zou zijn, en had zij dus van meet af aan een duidelijker geneeskundig oogmerk dan het Leidse 'Hippocrates', maar uiteindelijk ging men er niet minder nonchalant met het beheer van het dispuutarchief om, en is bijgevolg ook daar veel materiaal verloren gegaan. Anders dan bij de LSC-clubs 'Humboldt' en 'Hippocrates' is 'Bis' nooit lid van het studentencorps van de Universiteit van Amsterdam geweest, maar is het steeds binnen de hoofdstedelijke faculteit der geneeskunde gebleven, waar het zich exclusief op het uitoefenen van wetenschap richtte. In dat opzicht vervulden de professoren er ook een aanzienlijk sturende rol dan in Leiden van toepassing was. 'Bis' was een dispuut voor medisch studenten met wetenschappelijke aanleg, die na het kandidaatsexamen op aanbeveling van een hoogleraar voor het lidmaatschap werden uitgenodigd. De leden hielden lezingen, waarvoor zij soms onderzoek deden. Ook bij 'Bis' laat de tijdgeest zich herhaaldelijk op heterdaad betrappen. Zo verklappen bewaard gebleven documenten dat een spreker in 1894 nog van mening is dat tussen drinkwater en de verspreiding van cholera geen verband bestaat, terwijl een ander in 1918 de Spaanse griep heeft. Wanneer 'Bis' in 1930 een quaestor heeft die overtuigd SDAP-lid is, vraagt een lid zich af hoe het mogelijk is dat er toch een batig saldo is. En net als bij het Leidse 'Humboldt' was het bij 'Bis' lange tijd gangbaar dat oud-leden het gezelschap een exemplaar van hun proefschrift aanboden. (Bettina Grissen en Nana Hilarius, *Bis Repetita Placent - inventaris*, 2-3, 5-6; Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 312).

- 521 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 460, *Groepsportret met Dame III*, 187, en *Bolwerk van de vrijheid*, 173 (172-175).
- 522 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 384.
- 523 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*, 67, 258.
De Amsterdamse politicoloog Meindert Fennema heeft er in zijn beschouwing over *De statusval van de arts* (in *Vrij Nederland* dd. 29 januari 1994) op gewezen dat de medisch studenten binnen het corps hun eigen levensstijl kenden, gericht op de toekomstige beroepspraktijk: hard studeren en veel fysieke inspanning behoorden tot de habitus van de student in de geneeskunde. In de co-assistentenschappen vormden lichamelijk uithoudingsvermogen en zelfdiscipline immers de kern van het arbeidsethos. Tradities en standsgevoel stonden borg voor een sterke 'esprit de corps', terwijl het clubleven van de medische stand nog altijd het kenmerk van een broederschap heeft, van een Herensociëteit. Fennema mag dan misschien vooral de hoofdstedelijke student in de geneeskunde bij zijn betoog voor ogen hebben gestaan, iets daarvan zal diens Leidse tegenhanger er toch ook van hebben meegekregen.
- 524 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 469; H. Beukers, *De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren*, 35.
- 525 Dat wist Cornelis Pruys van der Hoeven al, die er, zoals bekend, geen geheim van heeft gemaakt dat hij van zijn dispuutgenoten meer had opgestoken dan van zijn professoren (*Akademielevens*, 68; vgl. 71).

Slotbeschouwing

- 1 Daar er verhoudingsgewijs weinig relevante bronnen beschikbaar bleken te zijn, en het bovendien ging om vakken waarin een historicus niet per definitie thuis is, was er nogal wat creativiteit nodig om een toch verantwoord resultaat te bereiken.
- 2 De lopende inventarisatie van de aan het Regionaal Archief Leiden overgedragen LSC-bescheiden c.q. -'commissiearchieven' kan hierin verandering brengen, kan nl. consequenties

- hebben voor de uitkomsten van het hier gepresenteerde onderzoek. Bij een eerste globale inspectie (in 2008) van de desbetreffende archiefdozen zijn daarvoor echter geen aanknopingspunten gevonden.
- 3 zoals blijkt uit vergelijking met W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 536 e.v.
- 4 Vgl. de betekenis van de historicus Maarten van Rossem: "Pas vele jaren later begreep ik (...) dat [de Utrechtse prof. J.C.] Boogman in de jaren zestig allerlei opmerkelijk moderne opvattingen over de geschiedschrijving had. Zo zou hij een vroege pleitbezorger zijn geweest van de Annales-school. Ik geloof het graag, maar merk er bij op dat je van dergelijke zaken als student geen enkel benul had." (*Tijdschrift voor Geschiedenis* 119/4 (2006) 576).
- Volgens de Duitse onderzoekshoogleraar (sociale psychologie) Harald Welzer wordt een historisch omslagpunt zelden - en worden historische omwentelingen niet terstond - herkend door tijdgenoten, want de mens leeft in het heden; bij wijze van voorbeeld herinnert hij aan die dagboek aantekening uit 1914 van de Tsjechisch-Oostenrijkse schrijver Franz Kafka (1883-1924): "Duitsland heeft Rusland de oorlog verklaard. - 's Middags zwemles." (*NRC Handelsblad* dd. 10-11 januari 2009).
- "Het is pas achteraf dat verbanden duidelijk worden." Dat is geen eigen wijsheid, maar een - uit zijn context gelichte - uitspraak van de schrijver Cees Nooteboom, gedaan in het betoog dat hij op 12 december 2010 in Weimar hield t.g.v. het aanvaarden van de Konrad Adenauer-literatuurprijs 2010, verleend door de Konrad Adenauer Stiftung - cf. de weergave 'Europa en het werk der herinnering' van de redetekst in *NRC Handelsblad* dd. 13 december 2010.
- 5 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 42.
- 6 Zie Hoofdstuk II, noot 22.
- 7 Jaap Goudsmit, *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts*, 35 e.v.
- 8 De invloed van hoogleraren moet geenszins onderschat worden, noch in positieve, noch in negatieve zin; vgl. de uitspraak van Mart van Lieburg (Inleiding, noot 15).
- 9 en daarom is hier het woord van de Leidse archeoloog Wil Roebroeks op zijn plaats, die t.g.v. de hem in 2007 toegekende Spinozapremie, bijgenaamd 'de Nederlandse Nobelprijs', opmerkte: "Verklaringen die niet toetsbaar zijn, zijn heel onbevredigend." (*Leids universiteitsblad Mare* dd. 7 juni 2007).
- 10 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 324-325.
- Ook om deze reden vond innovatie niet onmiddellijk toepassing in de medische praktijk. Bovendien dringt de volle betekenis van nieuwe vondsten doorgaans pas veel later door in praktijk en maatschappij, als de ontwikkeling zelf vaak al weer een stap verder is.
- 11 "Zijn studenten uit dien tijd zich zelf de veranderingen bewust geweest die hun periode meebracht? (...) Aan juiste inzichten ontbrak het hier niet." (L.D. Frank en W.B. Wiardi Beckman over de jaren 1889-1900 in hun *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 170).
- En dat gold ook voor bijv. Amsterdam. Met de benoemingen van Van Geuns (1846) en Voorhelm Schneevoogt (1851) "kreeg de groep van medische vernieuwers die de geneeskunde een ander aanzien en een nieuw natuurwetenschappelijk fundament wilden geven, vaste voet aan de grond in het Athenaeum. Dat ontging ook de studenten niet. De studenten Almanak karakteriseerde Van Geuns als 'iemand van de nieuwere school, een wetenschappelijk mensch'. Zijn komst werd toegejuicht, evenals die van Voorhelm Schneevoogt, een 'diepzinnigen geleerde, die door zijne betrekking den luister der medische faculteit niet weinig kan verhoogen.'" (Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 244; vgl. 257-258).
- 12 R.C.J. van Maanen (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III, 231.
- Maar vonden de negentiende-eeuwers hun eigen tijd wel zo boeiend en bijzonder? Er is veel dat daar op wijst, maar er zijn ook andere signalen zoals die min of meer terloopse opmerking van de Leidse historicus Henk te Velde aangeeft: "De negentiende-eeuwse historici hielden zich veel meer met de Opstand en de Republiek dan met hun eigen tijd bezig." (*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124/4 (2009) 501). Moet het aan de andere kant verbazen dat de geschiedkundigen van toen aan bestudering van de toptijd van

- ons land de voorkeur gaven boven die van hun eigen tijd, aangezien die te dichtbij stond voor evaluatie en analyse, maar wellicht toch tevens omdat er weinig eer te behalen viel aan de eigen eeuw die als een weinig opwindende tijd werd beschouwd, en waarin ons land amper meer een rol op het wereldtoneel speelde?
- 13 E.C. van Leersum, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*, 331.
Vgl. C. Pruys van der Hoeven die, onder verwijzing naar leidslieden als Donders en Virchow, opmerkt: “Doch het zou onze studenten weinig baten zulke voortreffelijke gidsen bij hunne wetenschappelijke studiën te hebben, als zij zelven niet geneigd en bekwaam waren om ze te volgen. En daarvoor stelt ons borg de geest die het tegenwoordig studentenkorps bezielt”. (*Akademieleven*, 279-280).
 - 14 Henk Eijssens (uitg.), *“Hoe zal het met mij aflopen”*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*, 18.
 - 15 evenmin als nu trouwens - t.g.v. de door hem op 26 november 2007 in Leiden gehouden Cleveringa-oratie antwoordde Harvard-hoogleraar, arts en medisch antropoloog Arthur Kleinman op de vraag hoe studenten - aankomende artsen - op zijn opvattingen reageren: “Je kunt iedere collegezaal in drieën verdelen. Een derde heeft dezelfde ideeën als ik. Zij hebben belangstelling voor *global health*, ze zijn begaan met arme mensen. Je kunt ze verder aan het lezen zetten en ze hun kennis laten verdiepen. Dan is er een deel dat hier niets van weet en het ook niet wil weten. En een derde beschouw ik als de groep die ik moet overhalen. (...) Ik zie het als mijn opdracht om deze groep kritisch te maken en te laten lezen over de thema’s die ik genoemd heb, al hebben ze weinig tijd. Uiteindelijk zal ik altijd maar een minderheid van de studenten hiervoor winnen. Maar dat is goed genoeg!” (*Cicero* dd. 15 december 2007, 32-33).
 - 16 Vgl. het De Arena-Debat over emoties in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121/2 (2006) 269-291.
N.B. Registratie van emoties is één, de interpretatie ervan is een geheel andere aangelegenheid, waartoe de psycholoog, en niet een historicus, bevoegd is.
 - 17 Piet de Rooy in *de Volkskrant* van 30 juli 1999 in zijn recensie van het proefschrift *Met vereende kracht risico’s verzacht* van Joost van Genabeek over de plaats van onderlinge hulp binnen de particuliere regelingen van sociale zekerheid in de negentiende eeuw.
 - 18 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 73, en *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 76.
 - 19 Zo schetst Joseph C.M. Wachelder (in: *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 103 - noten 48 t/m 52) een voor Leiden ontlusterend beeld: “Leiden fungeerde als hekkesluis met het fysiologisch laboratorium van A. Heynsius (1866)”; “In het Leidse antwoord op de enquête van de Staatscommissie van 1848 vindt men nergens verwijzingen, zoals in het rapport van Utrecht, naar mogelijkheden tot microscopisch onderzoek door studenten - behalve bij de plantkunde”. In de Sleutelstad vond men het wel mooi zo, en wentelde men zich in de wetenschap dat “hier ter stede bijna alles aangetroffen wordt, wat daarvoor nodig kan gerekend worden, terwijl het ontbrekende zonder moeite zoude te verkrijgen zijn”.
 - 20 H. Beukers, *De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden*, 69, 80.
 - 21 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 92-94; vgl. Slotbeschouwing, noot 26.
 - 22 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 261.
 - 23 Geciteerd in: H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 93.
Hieronymus David Gaubius (1705-1780), leerling van Boerhaave, was van 1734 tot 1775 hoogleraar in de theoretische en praktische geneeskunde en in de scheikunde te Leiden (R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*, 158; Dalila Wallé e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*, 105 e.v.).
 - 24 In: H. Brugmans, *Gedenkboek van het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 211.

- 25 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets H.J. Halbertsma, en Intermezzo I.
- 26 Een leerstoel exclusief voor fysiologie zou er in Leiden eerst na Halbertsma's dood (1865) komen, bezet door Donders' uitmuntende leerling A. Heynsius, uit Amsterdam; Groningen, Amsterdam en Utrecht hadden al een aparte leerstoel in dit vak sinds resp. 1852, 1858 en 1862. (H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 94).
- 27 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 262.
- 28 H. Beukers, *De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland*, 243.
- 29 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 89-91.
- 30 J.B. Jaspers, *Het medische circuit*, 10-11; J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 240.
- 31 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 124-132.
- 32 J.A.J. Barge, *Het Nakroost van Boerhaave*, 202.
- 33 Klaas van Berkel in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124/2 (2009) 278.
- 34 in: *De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling letterkunde*, 458.
- 35 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 34.
- 36 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 40.
- 37 Ibidem, 179.
- 38 L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers*, 7; zie ook Hoofdstuk III, noten 264 en 265.
- 39 en dan is nog voorbijgegaan aan het symposium 'Nut en nog eens nut. Zelfverstaan, nationalisme en nut in het negentiende-eeuwse wetenschapsbeeld' dat het Huygens Instituut eind november 2008 t.g.v. het 200-jarig jubileum van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen in het Amsterdamse Bethaniënklooster wijdde aan het beeld en zelfbeeld van de Nederlandse wetenschappelijke traditie. Terwijl tijdens het symposium over 'Het aanzien van de Nederlandse universiteiten', dat op 2 december 2011 te Utrecht werd gehouden onder auspiciën van het genootschap Gewina, het Descartes centrum en het Huizinga Instituut, een voordracht (van Annelies Noordhof-Hoorn) onder de titel *Betrokken, maar neutraal* inging op de landelijke studentenpers en het (zelf)beeld van de Nederlandse studenten in de tweede helft van de negentiende eeuw.
- 40 Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 9; vgl. 66.
- 41 Ad Maas, *Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900*, 65-66, 82.
- 42 *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps*, 35.
- 43 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 2-5, 544.
- 44 welk euvel trouwens nog altijd niet geheel verdwenen schijnt te zijn, d.w.z. dat ook nu nog studenten wel last lijken te hebben van onaangepast gedrag, zoals grensoverschrijdend alcoholgebruik (UK, orgaan van de Rijksuniversiteit Groningen, dd. 10 en 17 maart 2011) en onfatsoenlijk collegebezoek - "Er was zelfs iemand die een hond meenam in de collegezaal: 'De bende was bizar.'" (Leids universiteitsblad *Mare* dd. 10, 24 en 31 maart 2011).
- 45 Almanak 1866, 251-252.
- 46 Ad Maas, *Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900*, 82. Hoewel het in Maas' artikel in het bijzonder over Amsterdamse natuurkundestudenten gaat, is zijn slotoverweging ook bruikbaar t.a.v. Leidse studenten in de geneeskunde, in ieder geval wanneer het spoorstudenten als G. Kapsenberg betreft.
- 47 Dirk van Delft in *NRC Handelsblad* dd. 13-14 december 2008 in recensie van de door A.J. Kox uitgegeven wetenschappelijke briefwisseling van de fysicus Hendrik Antoon Lorentz (1853-1928).

- 48 “In de periode van pakweg 1850 tot 1920 werd de Duitse wetenschap dominant en kreeg de zuivere wetenschap een centrale plaats.” (*Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis* 12/1 (2006) 38 van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis).
- 49 Van een Calimero-effect of -complex is sprake wanneer een partij (persoon, organisatie, land) het gevoel heeft door zijn kleine omvang t.o.v. een andere partij niet serieus te worden genomen en die visie ook uitdraagt. De naam is afgeleid van de tekenfilm ‘Calimero’, het kleine zwarte kippenkuiken in een gezin met verder louter gele kuikens. Calimero staat bekend om zijn beteuterde uitspraak: “Zij zijn groot en ik is klein, en da’s niet eerlijk, o nee”. (Internet-info).
- 50 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 35-36, 107, 148.
In de negentiende eeuw brokkelde het gebruik van het Latijn als (internationale) wetenschapstaal steeds verder af, en raakte aan onze universiteiten het Nederlands als zodanig meer en meer in zwang, terwijl als buitenlandse taal het Duits een voorname rol ging spelen. Voor wie anders mocht verwachten: het Engels vertoefde wat dat betreft toen nog in de coulissen - vlgs Frans Wilhelm in zijn Nijmeegse dissertatie *English in the Netherlands, a history of foreign language teaching 1800-1920* is het Engels pas vanaf 1968 de belangrijkste vreemde taal in het vaderlandse (middelbare) onderwijs geworden.
- 51 C. Pruys van der Hoeven, *Akademielevens*, 136.
- 52 Ibidem, 102.
- 53 Ibidem, 268-270.
- 54 Jouke Turpijn, ‘Het debat geeft geene aanleiding tot bitterheden en kloven’, 55; vgl. Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 186-187, 190.
- 55 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 202, en *Groepsportret met Dame III*, 294.
Pruys van der Hoeven stond daarin niet alleen, immers: “Voor echte thorbeckianen kan men terecht bij de medische faculteit” in de periode 1845-’75 (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 361).
- 56 Zie Hoofdstuk IV, persoonsschets S.S. Rosenstein.
- 57 Geciteerd in: C. Smit, *Klikspaan en zijn Student-Leydenaar*, 124.
- 58 Cornelis Winkler, *Herinneringen*, 99-100.
- 59 Harm Beukers, *Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century* [, 24]; G. van Heteren, lemma ‘Treub’, 502.
- 60 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 293; Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 353-354.
- 61 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 287-288.
- 62 Zie Hoofdstuk V, sub Leidsche Studenten-Vereeniging ‘Pergo et Perago’.
- 63 Almanak 1897, 178.

BIJLAGE I

De student in cijfers

De Almanak van het Leidsche Studenten Corps publiceerde jaarlijks het aantal studenten dat aan de Leidse universiteit stond ingeschreven. Wie verwacht langs deze weg eenvoudig te weten te kunnen komen hoeveel studenten Leiden in de negentiende eeuw rijk was, ontmoet echter menige hindernis op zijn pad, want de goede gewoonte ging allerm minst gepaard met een consequent en consistent redactiebeleid, afgezien nog van ingebakken slordigheden.

Om te beginnen is de opgave in de Almanak niet de enige relevante bron van informatie. Officieel was iemand eerst student aan de (Leidse) universiteit als hij of zij zich bij de rector magnificus als zodanig had laten inschrijven, in het *Album Studiosorum*. Die inschrijvingscijfers plegen beduidend lager uit te pakken dan de vermeldingen in de Almanak¹, die uitgingen van het aantal LSC-studenten. Willem Otterspeer legt uit hoe dat kwam:

“Wie een cursus geen college wenste te volgen, maar zich aan vrije studie wilde wijden werd niet als student beschouwd. Daarom stonden er altijd meer studenten in de almanak dan in de officiële registers. Wie slechts enkele colleges wilde volgen moest daartoe uitdrukkelijk verklaren geen voornemen te hebben examen af te leggen.”²

En de hoger onderwijswet van 1876 schreef een vast collegegeld voor

“van tweehonderd gulden, waarmee de student toegang kreeg tot alle lessen die dat jaar gegeven werden. Zij die slechts enkele colleges wensten te volgen - het maximum werd bepaald op vier - betaalden per college dertig gulden (voor een halfjaarlijks vijftien). De testimoniumcolleges kwamen te vervallen. Er voor in de plaats kwamen de zogeheten ‘liefhebberijcolleges’. De overtuiging was dat het betalen van een vaste som bevorderlijk zou zijn voor het bezoek aan deze colleges. Het tegendeel was het geval. Het resultaat van de bepaling was dat veel studenten het bijwonen van de lessen in een paar jaar samenvatten om de andere van betaling vrij te komen.”

Vooral onder juristen - vrijwel de gehele eeuw door de grootste faculteit vormend - deed deze gang van zaken zich veel voor, resulterend in een aanzienlijk verschil tussen het aantal der bij de rector ingeschreven en dat der in de Almanak vermelde studenten.³

Ook de Almanak zelf heeft ijverig meegeholpen om vergelijking van de cijfers onderling lastig te maken, aangezien in de loop der jaren het begrip ‘student’ herhaaldelijk opnieuw is gedefinieerd. Zo treffen wij circa 1840 onderscheid aan

tussen stemgerechtigde en niet-stemgerechtigde studenten, zijn wel in Leiden ingeschreven maar aan de athenaea, seminaria en elders studerenden⁴ apart vermeld, en wordt twintig jaar later verschil gemaakt tussen corpsstudenten en zij die geen LSC-lid zijn. En tenslotte zijn vanaf 1885 ook oud-corpsleden (mee)-geteld. Kortom: de Almanak is een waardevolle bron, maar wèl één die met de nodige omzichtigheid dient te worden gehanteerd, en zeker steken laat vallen op het punt van eenduidigheid van vermelding van het kwantum studenten.⁵

Met inachtneming van dit voorbehoud-in-veelvoud verstrekt de Almanak voor de lustrumjaren in de negentiende eeuw het volgende beeld van het aantal studenten te Leiden:

Jaar	Totaal aantal studenten	Aantal studenten in de geneeskunde
1835	633	140
1840	492	165
1845	456	124
1850	295	41
1855	472	84
1860	522	85
1865	512	90
1870	594	102
1875	754	145
1880	789	191
1885	656	249
1890	919	364
1895	991	381
1900	954	322

Zonder ons geheel en al op de gepresenteerde Almanak-getallen te verlaten, voldoet het 'plaatje' als benadering in zoverre dat het geen twijfel laat bestaan over de terugval van de Leidse universiteit en haar medische faculteit halverwege de negentiende eeuw.

Zoals gezegd was de juridische faculteit in deze eeuw doorgaans de talrijkste, maar een enkel jaar moest zij de eerste plaats aan een andere faculteit gunnen. Zo waren er in het begin van de jaren negentig meer medici. De andere Leidse faculteiten bleven daar ver bij achter. Het stuivertje wisselen tussen aanstaande genees- en rechtskundigen laat onverlet dat zich tussen hen een opmerkelijke discrepantie voordeed: terwijl de juristen in overgrote meerderheid het Corps trouw bleven, bevond zich onder de medici destijds een substantieel aantal niet-corpsleden (zo'n 30 procent).⁶ Dat verklaart het succes, juist bij de medici, van de alternatieve studentenvereniging 'Pergo et Perago', waarover in Hoofdstuk V is uitgeweid.

Toch behoeven wij ons door de opgesomde complicaties⁷ niet van de wijs te laten brengen. In zijn dissertatie *De wiekslag van hun geest* heeft Otterspeer de studie te Leiden in de negentiende eeuw numeriek en anderszins in kaart, dat wil zeggen: in grafiek en tabel, gebracht. Aan de door hem geleverde kwantitatieve data valt al het een en ander te ontleen, ook in vergelijking met andere universiteiten (die van Utrecht en Groningen). Zo komt hij, onder meer op basis van het *Album Studiosorum*, tot het volgende overzicht, geclusterd in drie perioden à dertig jaar:

Aantallen studenten per universiteit, onderscheiden naar faculteiten⁸:

<u>Leiden</u>	Totaal	Jur.	Geneesk.	Theol.	Lett.	Wis-/Nat.k.
1815-'45	4.003	1.634	992	1.108	222	47
1845-'75	4.214	1.987	853	835	287	252
1875-1905	4.955	1.998	1.428	409	572	428
<u>Utrecht</u>						
1845-'75	2.898	1.082	426	1.134	97	159
1875-1905	3.405	499	1.361	965	165	415
<u>Groningen</u>						
1845-'75	1.239	456	317	326	64	76
1875-1905	1.901	291	919	237	179	275

De cijfers overziende valt meer op dan kwantitatieve groei alleen. Was Leiden gedurende de gehele negentiende eeuw 's lands grootste universiteit⁹, Groningen bleef - naar het woord van haar historiograaf Johan Huizinga - een 'kleine universiteit', met Utrecht op de middenpositie. Getallen op zich geven ook iets prijs over het karakter van een instelling. De cijfers bevestigen het beeld dat Leiden omstreeks 1850 een juridische universiteit was, zoals in Utrecht destijds aanvankelijk de theologen en later de medici domineerden.¹⁰ Dat de Leidse hogeschool toentertijd welhaast een juridische faculteit was, kwam niet alleen doordat theologen werden weggelokt door het conservatievere Utrecht, maar tevens doordat de Klinische Scholen toen veel medici aantrokken.¹¹ Maar zoals het behoudende karakter van de Domstedelijke theologische faculteit het hoge aantal studenten ervan verklaart, zo droeg omgekeerd het progressieve karakter van de juridische faculteit te Leiden bij aan haar voorspoed. Mocht Utrecht - dankzij toonaangevende geleerden als Donders, Mulder en Opzoomer - vooral in het midden van de eeuw een bloeiperiode beleven, voor zowel Leiden als Groningen lag het wetenschappelijk hoogtepunt in het begin en aan het eind van de negentiende eeuw.¹²

Ook het Leidse studentenleven kon zich tegen het eind van die eeuw in een grootse opgang verheugen, althans gemeten naar het er toen aanwezige aantal

studerenden. Stonden er tussen 1815 en 1830 totaal 2.267 studenten ingeschreven en bleef dat aantal van 1830 tot 1850 ongeveer gelijk, in het derde kwart van de eeuw meldden 3.690 studenten zich aan en tussen 1875 en 1900 zelfs 3.908.¹³

Het beeld is echter niet compleet, in elk geval niet voor het laatste kwart van de negentiende eeuw. Toen immers verschenen in de hoofdstad de Universiteit van Amsterdam, vanuit het Athenaeum Illustre aldaar (1876), en de Vrije Universiteit (1880). Kan de laatste, schepping van Abraham Kuyper (1837-1920), hier buiten beschouwing blijven omdat de faculteit der geneeskunde er eerst in 1950 tot stand zou komen¹⁴, voor de Universiteit van Amsterdam geldt dat zeker niet. Onder het Organiek Besluit had het grote aantal Amsterdamse studenten niet aan het Athenaeum Illustre aldaar kunnen afstuderen c.q. promoveren, en moesten zij dat dus elders doen, veelal in Leiden, maar daar dit vanaf 1876 aan de Universiteit van Amsterdam wel mogelijk was, bleven zij hier weg.¹⁵ Mede doordat in 1868 de militair-geneeskundige opleiding van Utrecht naar Amsterdam werd overgeheveld, herbergde het hoofdstedelijke athenaeum sindsdien het grootste aantal medisch studenten in ons land; de aanstaande officieren van gezondheid zouden trouwens al in 1880 hun status aparte verliezen, en voortaan 'gewone' studenten in de geneeskunde te Amsterdam zijn.¹⁶ Had Leiden in 1874 nog de helft van alle medisch studenten in Nederland in huis (157 ten opzichte van 318 totaal)¹⁷, reeds in 1877-'78 zou meer dan de helft van het totaal aantal vaderlandse medici in spe (310 ten opzichte van 589 totaal) aan de Universiteit van Amsterdam studeren.¹⁸ Na 1876 zou het aantal aankomende medici landelijk voortvarend stijgen. In het academiejaar 1893-'94 waren het er al 1.486. Daarna stagneerde het, om eerst in 1909 de weg omhoog voort te zetten, in 1918 de 2.000 te passeren en in 1932 boven de 3.000 uit te komen.¹⁹

1 Zo maakte medicus Teunis Zaayer in de rede waarmee hij in september 1881 het rectoraat overdroeg melding van "het verschijnsel dat het aantal studenten, in den Almanak opgenomen, verre het getal ingeschrevenen bij den Rector Magnificus overtreft." (Almanak 1882, 244; vgl. Almanak 1888, 261).

2 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 18.

3 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 408-409.

Er is trouwens nog een bron waaruit in casu te putten valt: de Leidse Gemeenteverslagen (vanaf 1851), hoofdstuk Onderwijs, onderdeel Hoogeschool. Helaas stroken de data daaruit niet met die in de Almanak - althans: de Almanak voor 1853, terugkijkend naar het studiejaar 1851-'52, geeft op dat er toen in Leiden 452 studenten totaal waren, waaronder 81 medici, terwijl het eerste Gemeenteverslag per 31 december 1851 gewag maakt van 407 studenten totaal, met inbegrip van 73 medici.

- 4 Vanuit Leiden zal het vermoedelijk vooral gegaan zijn om studiosi aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, die na afloop van hun opleiding daar in Leiden promoveerden (M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980*, 322; N.F. Hofstee, *De Universiteit*, 15).
- 5 Van deze numerieke problematiek heeft uiteraard iedere onderzoeker last die zich met studentenaantallen in het verleden inlaat - een voorbeeld: via kwantitatieve benadering moest de "vraag naar de recrutering van studenten door de verschillende universiteiten en het carrièreperspectief van hun alumni (...) worden beantwoord" (W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 1). In ons land introduceerde W.Th.M. Frijhoff deze aanpak; in zijn dissertatie *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (1981) publiceerde hij de resultaten van onderzoek op basis van seriële bronnen. Ook Frijhoff (290-291) liet blijken te hebben geworsteld met de hier aangestipte beperkingen inzake volledigheid en betrouwbaarheid.
Overigens: voor dezelfde periode (1575-1812) heeft Martine Zoeteman-van Pelt voor haar proefschrift *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit* (2011) o.m. uitgezocht hoeveel studenten destijds aan de academie in de Sleutelstad waren ingeschreven, hoe oud ze waren en waar ze vandaan kwamen.
- 6 Volgens de Almanak voor 1893 respectievelijk 1894 waren er in 1892: 348 juristen, incl. 18 niet-corpsleden, en 368 medici, incl. 122 niet-corpsleden; en in 1893: 360 juristen, incl. 25 niet-corpsleden, en 391 medici, incl. 138 niet-corpsleden. Binnen het LSC was rechten wel steeds de grootste faculteit.
- 7 Dat de opgaven van studentenaantallen tot zeer uiteenlopende uitkomsten kunnen leiden, blijkt bijv. uit de statistieken in L.D. Frank en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 242-243, resp. in het *Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*, 236-237, alsook uit vergelijking van de tabel in Frank/Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*, 165, met de in de Almanak genoemde aantallen.
- 8 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 411 en 413 (tabellen 4 en 5 geïntegreerd).
N.B. Geofende tellers zullen bemerken dat de som van de Leidse faculteiten in de jaren 1875-1905 een ander getal oplevert (namelijk: 4.835 in plaats van 4.955) - vergelijking met de opgave in Willem Otterspeers *Het bolwerk van de vrijheid* (169) wijst uit dat voor Letteren daar 527 in plaats van de hier opgevoerde 572 studenten waren ingeschreven, waardoor het totaal nog lager zou uitvallen (: 4.790).
- 9 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 411.
Echter: volgens Peter Jan Knegtmans (in *Professoren van de stad*, 258) overvleugelde de Universiteit van Amsterdam met meer dan 1.000 studenten in het begin van de jaren negentig de Leidse Alma Mater, en was de UvA de grootste universiteit in het land geworden.
- 10 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 414, 417.
- 11 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 166.
- 12 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 410-411.
Leiden en Groningen hadden meer gemeen: aan beide hogescholen hadden in de eerste helft van de negentiende eeuw de juristen de overhand, zoals in Utrecht de theologen de grootste groep vormden, met de juristen op de tweede plaats. In Amsterdam waren de theologie- en de geneeskundestudenten toen in de meerderheid (Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 197).
- 13 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 17.
- 14 H.L. Langevoort, *Faculteit der geneeskunde*, 184 e.v.
- 15 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 169.
- 16 Peter Jan Knegtmans, *Professoren van de stad*, 216, 249-250, 261.
- 17 H. Beukers, *Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw*, 99.
- 18 Annet Mooij, *De polsslag van de stad*, 252.
- 19 J.K. van der Korst, *Om lijf en leven*, 283.

BIJLAGE IIA**Bestuursleden Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1877-1900)***

Almanak anno	<i>praeses</i>	<i>ab-actis</i>	<i>quaestor</i>	<i>leden</i>
1877	R.Rz. Bylsma **	J. Voogd	W.J. Kolff **	J. Burkens John Goddard
1878	H. Treub **	J.C. van Schilfgaarde		M.W. Pijnappel ** J.F. Selhorst A.G. Metzlar
1879	A.G. Metzlar	G. Fabius G.Hzn **	B.E. Scheltema **	B.A.P. van Dam ** W.F.U. Steyn Parvé
1880	W.F.U. Steyn Parvé	C.W. Bollaen **	W. Pauw	A.E.F. Grippeling A.A. Korteweg
1881	A.A. Korteweg	P.H. Simon Thomas **	C.J. de Bruyn Kops **	R.M. van Steenberg **; C. Nolen
1882	C. Nolen	C.M. Hoogenboom	H. van Anrooy	P. Timmers J.A. Römer
1883	J.A. Römer	C.M. Hoogenboom	B.J. Kouwer **	D.J. Blok ** J.J. Tjaarda **
1884	J.J. Tjaarda **	J. de Wit	J. Idzerda	I. Hocke P.K. Bentfort
1885	P.K. Bentfort	J. Broers **	C. Winkler	J. van Delden Pzn. ** H.G.J. van den Bosch
1886	H.G.J. van den Bosch	L.R. Bunnik	W. Mulder	W.F. Wagtho C. Metzlar **
	<i>president</i>	<i>secretaris</i>	<i>penningmeester</i>	
1887	C. Metzlar **	J.K.A. Wertheim Salomonson **	K.A.E. Seipgens	H. van Bommel van Vloten, H. Burger **
1888	H. Burger **	P. Loeff	A.F.A.M. van Dommelen	P.J.M. van Seters H. Braat **
1889	Ph.K. van Lissa	J.D. Doorman **	N.W. Maas	W.N.J. Wilschut D.W. Ekker
1890	J.H. Simon Thomas	D.A. Boon	P.G. Schey	P.L. van der Harst ** A. Schuld **

	<i>voorzitter</i>			
1891	A. Schuld **	A.J. Groen	P.F. Augustijn	A.J.W. Heintz F. Dozy **
	<i>praeses</i>	<i>ab-actis</i>	<i>quaestor</i>	
1892	C.W. Broers **	H.J. van der Wey	N. Cnopius	R. de Josselin de Jong **; H.E. Zylker
1893	D. MacGillavry **	W.P. Smit Sibinga	H.B. Semmelink	A.H. de Chaufepié J.H. Selhorst
1894	A.H. Oort	C.J. Prins	F.J. Broers	L.J.O. Willinck D. Neurdenburg
	<i>voorzitter</i>	<i>secretaris</i>	<i>penningmeester</i>	
1895	D. Neurdenburg	W.A. Kuenen **	W.G. Huet **	J.A.L. Heenk A. van Voorthuysen **
1896	A. van Voorthuysen **	E.H. Sikkes jr	H.J. Wagener **	D. Rempt C.E. Benjamins **
1897	C.E. Benjamins **	N. Rutgers van der Loeff	P.H. Rosenstein	S.A.W. Vrijland L. Polak Daniels **
	<i>praeses</i>	<i>ab-actis</i>	<i>quaestor</i>	
1898	L. Polak Daniels **	L.B. de Monchy **	K.S. de Graag	M. Jansen ** C.A. van Hees
1899	C.A. van Hees	G.J.W. Koolemans Beijnen **	K.Th. Haverkorn van Rijsewijk **	J. van der Hoeve ** A. Rypperda Wierdsma
1900	A. Rypperda Wierdsma	W. Briët	J.H. Zaayer **	E.W. Jongmans G. van Genderen Stort

* De vermelding vanuit de Almanak van sommige namen is in toepasselijke gevallen gecorrigeerd aan de hand van het *Album Studiosorum* en andere bronnen (zoals G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography* en M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*).

** Zie korte levensbeschrijving in: G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.

BIJLAGE IIB

*Om een indruk te geven van omvang en omzet van de **Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden** in de eerste kwart eeuw van haar bestaan, zijn onderstaande gegevens geput uit de desbetreffende (half)jaarlijkse verslagen*:*

Jaar	Aantal leden		Donateurs	Ondersteunde kraamvrouwen		Bedragen ondersteuning	
	gewoon	buitengew.		gewoon	buitengewoon	gewoon	buitengewoon
1876 2 ^e h.	53	114	88	45	1	f 101,05 ⁵	f
1877 1 ^e h.				81		190,52	
1877 2 ^e h.							
1878 1 ^e h.				71	2	149,78	8,75
1878 2 ^e h.				73	4	175,48	5,50
1879 1 ^e h.	49	107	41	127	5	304,19	9,25
1879 2 ^e h.				104(103)	4	240,39	3,43**
1880 1 ^e h.	48	113	35	127		351,15	14,50
1880 2 ^e h.	56	145	42	118		303,18	8,07
1881-30/9	41	142	30	195		499,74	38,25 ⁵
1881-'82	48	158	30	259		663,89	13,97½
1882-'83	54	133	38	302		791,86	17,85
1883-'84	88	126	38	335	8	842,26	11,85
1884-'85	98	109	30	351	11	892,56	10,95
1885-'86	96	91	29	366	8	954,84	11,62
1886-'87	128	88	26	404	25	988,80	25,29
1887-'88	±133	204	23	495	13	1.180,11	17,83
1888-'89	±120	195	26	491	26	1.170,70	6,27½
1889-'90	133	225	39	623	8	1.658,02	
1890-'91	±155	247	61	656	7	1.653,24***	
1891-'92	±160	228	43	647	16	1.648,46	
1892-'93	±140	285	43	837		1.648,37	
1893-'94	162	237	43	761		1.809,50	11,85
1894-'95	±160	±450	35	823		1.735,87	11,18
1895-'96	136	239	35	820****		2.018,37****	
1896-'97	160	226	34	773		1.900,41	
1897-'98	149	249	37	738		1.744,21	
1898-'99	142	235	36	748		1.763,81	
1899-'00	136	255	34	748		1.734,75	
1900-'01	123	300	33	760		1.801,37	
1901-'02	132	298	30	766		1.812,39	

* zie noot 227 van Hoofdstuk V.

** exclusief bijzondere uitgaven in verband met de toen heersende roodvonkepidemie.

*** totaal van beide lastensoorten, waartussen geen onderscheid meer werd gemaakt.

**** totaal van gewoon en buitengewoon ondersteunde kraamvrouwen, tussen wie geen onderscheid meer werd gemaakt.

N.B. Na het negende halfjaarlijkse verslag, i.c. de tweede helft van het jaar 1880, werden via een wijziging van het reglement van de Vereeniging de halfjaarlijkse verslagen vervangen door jaarverslagen i.c. het boekjaar 1 oktober t/m 30 september (in plaats van 1 juli t/m 30 juni).

Bron: Archief RAL, inv.nr LB 77843.

BIJLAGE IIIA

<u>Namen der leden</u>	<u>Inschrijving als student</u> (W/N resp. M)	<u>'Humboldt'-lid</u> vanaf tot	<u>Bestuurslid</u>	<u>Erelid</u>	<u>Gepromoveerd</u> te Leiden * dissertatie aangeboden dd.	<u>Bijzonderheden</u> N.B. Deze rubriek maakt geen aanspraak op volledigheid
Cappelle jr., H. van (mede-oprichter)	30-9-1875 W/N	24-5-1877 5-2-1880		19-2-1880	23-11-1885 (plant- en dierkunde)	
Lobry van Troosten- burg de Bruyn, C.A. (mede-oprichter)	6-10-1875 W/N	24-5-1877 16-10-1880	praeses 1879/'80	28-10-1880	* 11-10-1883 (scheikunde)	prof. organ. scheikunde en pharm. chemie, Univ. v. Adam (1896-1904)
Mellink, J.F.A. (mede-oprichter)	6-10-1875 W/N	24-5-1877 31-3-1879	quaestor 1877/'79	3-4-1879	* 30-9-1880 (plant- en dierkunde)	
Burger C.Pzn., H. (mede-oprichter)	7-10-1875 W/N	24-5-1877 25-9-1879	praeses 1877/'79	16-10-1879	* 23-6-1894 (plant- en dierkunde)	
Ekama, H. (mede-oprichter)	28-9-1876 W/N	24-5-1877 15-10-1880	ab-actis 1877/'78	28-10-1880	* 14-5-1884 (wis- en na- tuurkunde)	
Lint, J. de (mede-oprichter)	5-10-1876 W/N	24-5-1877 31-5-1880		3-6-1880		
Sissingh, R. (mede-oprichter)	7-10-1876 W/N	24-5-1877 2-2-1882	ab-actis 1878/'80 praeses 1880/'81	15-3-1882	* 19-3-1885 (wis- en na- tuurkunde)	privaat-docent Leiden (1887); prof. natuurk., Univ. v. Adam (1897); later ook actief i.c. practicum voor medici
Bemmelen, J.F. van	19-11-1875 W/N	14-3-1878 15-3-1882	quaestor 1879/'80 praeses 1881/'82	28-3-1882	* 28-3-1882 (plant- en dierkunde)	prof. dierkunde, vergelijkende ontleedkunde en fysiologie, Groningen (1907-1930)

Wijhe, J.W. van	25-9-1874 P (= W/N)	28-3-1878 11-1-1880		22-1-1880	* 15-12-1880 (plant- en dierkunde)	prof. anatomie en embryologie, Groningen (1889-1926)
Dekhuijzen, M.C.	1-10-1878 W/N	21-11-1878 20-11-1882	ab-actis 1880/'81	8-12-1882	* 28-6-1884 (plant- en dierkunde)	prof. fysiologie, histologie, em- bryologie (, alg. pathologie, path. anatomie en bacteriolo- gie), veterinaire (hoge-)school Utrecht (1901-1924)
Wettum, M.J. van	2-10-1878 W/N	21-11-1878 26-11-1879				
Dorsten, R.H. van	1-10-1878 W/N	13-11-1879 15-11-1884	quaestor 1880/'81 praeses 1882/'84	15-11-1884	* 10-12-1885 (wis- en na- tuurkunde)	
Holleman, A.F.	25-9-1879 M	5-2-1880 13-10-1885	ab-actis 1881/'82 praeses 1884/'85	13-10-1885	* 24-3-1887 (scheikunde)	prof. scheikun- de, Groningen (1893-1904); idem Univ. v. Adam (1904-1925)
Giltay, E.	1-10-1878 W/N	19-2-1880 8-12-1882		30-1-1883	* 14-10-1882 (plant- en dierkunde)	
Simon Thomas, J.C.A.	27-9-1879 W/N	28-10-1880 11-6-1886	quaestor 1881/'84 praeses 1885/'86	11-6-1886	* 27-2-1890 (scheikunde)	
Elion, H.	15-10-1877 W/N	25-11-1880 7-10-1884		18-10-1884	* 18-10-1884 (scheikunde)	
Noorduyn, L.A.W.	1-10-1881 W/N	9-11-1881 13-12-1884	ab-actis 1883/'84	13-12-1884		
Molengraaff, G.A.F.	5-10-1877 W/N	30-11-1881 8-1-1883	ab-actis 1882/'83	26-5-1888	[te Utrecht dd. 11-11-1886: . in de aard- en delfstofkunde;	privaat-docent Univ. v. Adam (1889-1891);

					. plant- en dierkunde (op stellingen)]	prof. geologie, paleontologie en kristallo- grafie, Univ. v. Ádam (1891-1897); prof. geologie, Technische Hogeschool Delft (1906-1930)
Zande, K.H.M. van der	25-9-1883 W/N	18-10-1884 21-1-1888	quaestor 1885/'86 praeses 1886/'88	21-1-1888	* 29-3-1889 (scheikunde)	
Vogel, W.T. de	28-9-1883 W/N	1-11-1884 13-12-1884				
Feen, J. van der	6-10-1883 W/N	1-11-1884 21-1-1888	ab-actis 1884/'86	21-1-1888	* 14-12-1889 (wis- en na- tuurkunde)	
Valckenier Suringar, J.	23-9-1884 W/N	13-12-1884 31-10-1891	quaestor 1886/'89 praeses 1889/'91	10-11-1891	* 24-6-1898 (plant- en dierkunde)	
Kuenen, J.P.	26-9-1884 W/N	13-12-1884 1-10-1890	ab-actis 1886/'87 praeses 1888/'89	1-10-1890	* 9-4-1892 (wis- en na- tuurkunde)	prof. natuur- kunde, Leiden (1906-1922)
Breda de Haan, J. van	25-9-1884 W/N	7-11-1885 1-2-1890		1-2-1890	* 4-2-1891 (plant- en dierkunde)	
Zeeman, P.	29-9-1885 W/N	7-11-1885 19-10-1889	ab-actis 1887/'88	19-10-1889	* jan. 1893 (wis- en na- tuurkunde)	privaat-docent wis- en natuur- kunde, Leiden (1894-1896); lector (1896); prof. natuur- kunde, Univ. v. Ádam (1900); Nobel- prijs v. natuur- kunde (1902)

Schroeder van der Kolk, J.L.C.	21-9-1885 W/N	11-12-1885 19-10-1889		19-10-1889	* 10-6-1891 (aard- en delfstof-kunde)	
Bemmelen, W. van	24-9-1886 W/N	27-11-1886 4-12-1891	ab-actis 1888/'89 quaestor 1889/'90 loco- praeses 1890/'91 praeses 1891/'92	30-1-1892	* 22-3-1893 (wis- en natuurkunde)	lector physieke aardrijkskunde, Univ. v. Adam (1921)
Huber Noodt, U.H.E	26-9-1887 W/N	3-12-1887 8-1-1894	ab-actis 1890/'91 praeses 1892/'93	18-1-1894	22-5-1901 (scheikunde)	
Emden, J.E.G. van	26-9-1887 M	27-10-1888 17-10-1890	ab-actis 1889/'90	17-10-1890	10-7-1896 (geneeskunde, met lof)	privaat-docent parasitologie, Leiden (1899-1910)
Hoeven, P.C.T. van der	21-9-1888 W/N	27-10-1888 19-10-1889			8-5-1896 (geneeskunde)	prof. verloskunde en vrouwenziekten, Leiden (1903-1940)
Collins, Ed.	24-9-1888 W/N	24-11-1888 9-12-1892	quaestor 1890/'92	9-12-1892		
Eldik Bzn., A. van	21-9-1888 W/N	9-11-1889 24-1-1894	ab-actis 1891/'92	16-2-1894	* 11-2-1898 (wis- en natuurkunde)	
Philips, J.	26-9-1889 W/N	9-11-1889 18-1-1894	ab-actis 1892/'93	18-1-1894		
Holleman, W.	24-9-1889 W/N	7-12-1889 10-3-1890			11-5-1897 (geneeskunde)	
Hartman, Ch.M.A.	21-10-1889 W/N	13-11-1890 15-5-1893	quaestor 1892/'93	15-5-1893	16-6-1899 (wis- en natuurkunde)	

Tjeenk Willink, H.D.	25-9-1890 W/N	13-11-1890 18-10-1895	praeses 1893/'95	1-11-1895	3-7-1899 (plant- en dierkunde)	
Hoyer, D.P.	22-9-1891 W/N	16-11-1891 16-10-1896	ab-actis 1893/'95 praeses 1895/'96	16-10-1896	* 23-3-1898 (scheikunde)	
Scheij, L.T.C.	26-9-1891 W/N	16-11-1891 19-10-1896	quaestor 1893/'95	26-10-1896	* 16-2-1899 (scheikunde)	
Scherpenzeel, L. van	24-9-1891 W/N	4-12-1891 17-11-1897	quaestor 1895/'96 praeses 1896/'97	nov. 1897	15-6-1900 (scheikunde)	
Rutten, G.M.	21-9-1891 W/N	9-12-1892 22-1-1897	ab-actis 1895/'96	29-1-1897	13-7-1900 (scheikunde)	
Middelberg, W.	26-9-1893 W/N	17-11-1893 20-10-1898	quaestor 1897/'98	21-10-1898	9-5-1902 (scheikunde)	
Dorp, G.C.A. van	27-9-1893 W/N	17-11-1893 9-10-1899	quaestor 1896/'97 ab-actis 1897/'98 praeses 1898/'99	1899	* 17-2-1904 (scheikunde)	
Zaalberg, A.L.	26-9-1893 W/N	6-12-1893 10-10-1898	ab-actis 1896/'97 praeses 1897/'98	11-10-1898	18-4-1905 (wis- en na- tuurkunde)	
Zaayer, J.H.	26-9-1894 M	3-12-1894 sept. 1898		11-10-1898	* okt. 1903 (genees- kunde; pro- motie zelf vond op 17-6-1903 plaats - c.l.)	prof. heel- kunde, Leiden (1914-1932)
Schröder, E.E.W.G.	1-10-1894 W/N	3-12-1894 5-9-1895		18-10-1895		
Siegenbeek van Heukelom, J.	19-9-1895 W/N	15-11-1895 24-11-1897		27-11-1897		

Jaeger, F.M.	20-9-1895 W/N	15-11-1895 3-7-1900	ab-actis 1898/'99 praeses 1899/'00	17-10-1900	* okt. 1903 (scheikunde)	prof. anorgani- sche en fysi- sche chemie en propaedeutisch onderwijs in de chemie, Groningen (1909-1943)
Vollgraff, J.A.	21-9-1896 W/N	27-11-1896 22-11-1900	quaestor 1898/'99 ab-actis 1899/'00	26-11-1900	* okt. 1903 (wis- en na- tuurkunde; promotie zelf vond op 9-7-1903 plaats)	
Kempe, H.A.E.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 jan. 1903	praeses 1900/'01 ab-actis 1901/'02		7-4-1903 (plant- en dierkunde)	
Kremer, P.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 20-10-1903	quaestor 1900/'01 praeses 1901/'02	20-10-1903	13-7-1923 (wis- en na- tuurkunde)	
Reijst, J.J.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 okt. 1902		14-10-1902	* 13-12-1905 (artsenijbe- reidkunde)	
Woudstra, H.W.	22-9-1897 W/N	27-11-1897 1-10-1901	quaestor 1899/'00 ab-actis 1900/'01	nov. 1901	24-3-1905 (scheikunde)	
Santman, H.J.	22-9-1897 W/N	21-10-1898 sept. 1900		sept. 1900		
Haaften, M. van	26-9-1898 W/N	29-11-1898 okt. 1900				
Crommelin, C.A	9-11-1898 W/N	29-11-1898 20-10-1903	quaestor 1901/'02 praeses 1902	20-10-1903	21-12-1910 (wis- en na- tuurkunde)	
Hesselink jr., W.F.	27-9-1898 W/N	nov. 1899 9-11-1900				
Stutterheim, J.F.	28-9-1898 W/N	nov. 1899				

Ornstein, L.S.	26-9-1898 W/N	6-12-1900 21-10-1904	ab-actis 1902 praeses 1903/'04	21-10-1904	* 26-3-1908 (wis- en na- tuurkunde)	lector wiskundige natuurkunde, Groningen (1909); prof. mathemati- sche natuur- kunde en theoretische mechanica (1915-1925), in experimen- tele natuur- kunde (1925- 1940), Utrecht
Dorp, W.A. van	19-9-1900 W/N	6-12-1900 17-9-1901			6-10-1908 (scheikunde)	
Vries, O. de	19-9-1900 W/N	6-12-1900 17-9-1901			28-4-1908 (scheikunde)	
Waal, A.J.C. de	19-9-1900 W/N	6-12-1900 16-11-1901			8-11-1910 (scheikunde)	
Leeuw, W.C. de	20-9-1900 W/N	6-12-1900 27-10-1905	quaestor 1902 ab-actis 1903/'04 praeses 1904/'05	27-10-1905		
Bornwater, J.Th.	21-9-1900 W/N	18-10-1901 nov. 1905			7-7-1911 (scheikunde)	
Reudler, J.E.L.	19-9-1901 W/N	18-10-1901 30-9-1907	quaestor 1903/'04 ab-actis 1904/'05	11-10-1907	4-7-1913 (scheikunde)	
Leeuwen, J. van	20-9-1901 W/N	18-10-1901 febr. 1902				
Horst, R.	18-9-1902 W/N	18-11-1902 1906 (?)	praeses 1905/'06			
Prooye, D.J. van	18-9-1902 W/N	18-11-1902 11-10-1907		11-10-1907	10-7-1914 (scheikunde)	

Koopal, S.A.	24-9-1902 W/N	18-11-1902 30-9-1907	ab-actis 1905/'06	11-10-1907	8-12-1911 (scheikunde)	
Janse, L.	24-9-1903 W/N	27-10-1903 19-10-1908				
Risselada, T.J.	24-9-1903 W/N	27-10-1903 19-10-1908	ab-actis 1906/'07			
Wettum, W. van	24-9-1903 W/N	27-10-1903 1908 (?)	quaestor 1906/'07 varkens- hoeder 1907/'08			
Kuijpers, H.A.	25-9-1903 W/N	27-10-1903 nov. 1905			16-5-1924 (wis- en na- tuurkunde)	
Tutein Nolthenius, J.H.	24-9-1903 W/N	10-11-1903 1907	quaestor 1905/'06			
Hoorn, P.F. van	25-9-1903 W/N	10-11-1903 1908 (?)	praeses 1907/'08			
Sirks, J.F.	16-9-1902 W/N	17-11-1904 30-9-1907	praeses 1906/'07	11-10-1907	25-11-1912 (wis- en na- tuurkunde)	
Figee, Th.	21-9-1904 W/N	17-11-1904	varkens- hoeder 1905/'06 ab-actis 1907/'08 praeses 1908/'09		10-7-1914 (scheikunde)	
Trigt, H. van	21-9-1904 W/N	17-11-1904 30-9-1907			op 28-3-1919 promoveerde H. van Tricht in de plant- en dierkunde; is waarschijnlijk dezelfde, want H. van Tricht komt in <i>Album Studiosorum</i> niet voor	

Drucker, W.H.	20-9-1905 W/N	16-11-1905 9-11-1906				
Koole, R.	20-9-1905 W/N	22-11-1905 1910 (?)	quaestor 1907/'08 ab-actis 1908/'09 praeses 1909/'10			
Holwerda, A.O.	18-9-1906 W/N	31-10-1906	quaestor 1908/'10			
Bommezijn, B.H.	19-9-1906 W/N	31-10-1906 okt. 1907	(varkens- hoeder 1907/'08)			
Kamerlingh Onnes, A.H.	28-9-1906 W/N	31-10-1906 11-10-1907				
Fokker, A.D	13-10-1906 W/N	31-10-1906 1910 (?)	ab-actis 1909/'10		24-10-1913 (wis- en na- tuurkunde)	
Heurn, W.C. van	13-10-1906 W/N	31-10-1906 19-10-1908				
Slingelandt, J. van	28-9-1906 W/N	17-10-1907			19-12-1919 (wis- en na- tuurkunde)	
Dugteren, M.J.A. van	21-9-1907 W/N	17-10-1907 19-10-1908				
Eecke, R. van	21-9-1907 W/N	17-10-1907				
Middendorp, J.A.	21-9-1907 W/N	17-10-1907 1913 (?)			26-1-1917 (scheikunde)	
Vos van Steenwijk, J.E. de	21-9-1907 W/N	17-10-1907	varkens- hoeder 1909/'10		7-2-1918 (wis- en sterrenkunde)	

N.B. Bovenstaande volgorde wijkt in voorkomende gevallen af van de personele opsomming in de (handgeschreven) lijst van de leden van 'Humboldt'. Aangezien die registratie niet steeds op consequente wijze is doorgevoerd, is hier de datum van benoeming tot lid van het dispuut als

uitgangspunt genomen, en - indien van toepassing - vervolgens de datum van inschrijving als student resp. de alfabetische rangschikking.

Bronnen:

1. Lijst van leden en lijst van bestuursleden van het LSC-dispuut 'Humboldt' (1877-1910).
2. G. du Rieu, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*. [1575-1875].
3. J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*. [1875-1925].
4. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*.
5. Almanak Leidsche Studenten Corps 1875-1930.
6. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.
7. J.S. Theissen, *Levensberichten van professoren en lectoren*.
8. R.E.O. Ekkart, *Icones Leidenses*.
9. R.E.O. Ekkart en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Groninger Academieportretten*.
10. J. Teeuwisse, *Utrechtse universiteitsportretten*.

BIJLAGE IIIB**Leden van het LSC-dispuut 'Humboldt'
(1877-ca. 1910)**

Bemmelen, J.F. van
 Bemmelen, W. van
 Bommezijn, B.H.
 Bornwater, J.Th.
 Breda de Haan, J. van
 Burger C.Pzn., H.
 Cappelle jr., H. van
 Collins, Ed.
 Crommelin, C.A.
 Dekhuijzen, M.C.
 Dorp, G.C.A. van
 Dorp, W.A. van
 Dorsten, R.H. van
 Drucker, W.H.
 Dugteren, M.J.A. van
 Eecke, R. van
 Ekama, H.
 Eldik Bzn., A. van
 Elion, H.
 Emden, J.E.G. van
 Feen, J. van der
 Figeë, Th. .
 Fokker, A.D.
 Giltay, E.
 Haaften, M. van
 Hartman, Ch.M.A.
 Hesselink jr., W.F.
 Heurn, W.C. van
 Hoeven, P.C.T. van der
 Holleman, A.F.
 Holleman, W.
 Holwerda, A.O.
 Hoorn, P.F. van
 Horst, R.
 Hoyer, D.P.
 Huber Noodt, U.H.E.
 Jaeger, F.M.
 Janse, L.
 Kamerlingh Onnes, A.H.
 Kempe, H.A.E.
 Koole, R.
 Koopal, S.A.

Kremer, P.
 Kuenen, J.P.
 Kuijpers, H.A.
 Leeuw, W.C. de
 Leeuwen, J. van
 Lint, J. de
 Lobry van Troostenburg de Bruyn, C.A.
 Mellink, J.F.A.
 Middelberg, W.
 Middendorp, J.A.
 Molengraaff, G.A.F.
 Noorduyn, L.A.W.
 Ornstein, L.S.
 Philips, J.
 Prooye, D.J. van
 Reijst, J.J.
 Reudler, J.F.L.
 Risselada, T.J.
 Rutten, G.M.
 Santman, H.J.
 Scheij, L.T.C.
 Scherpenzeel, L. van
 Schröder, E.E.W.G.
 Schroeder van der Kolk, J.L.C.
 Siegenbeek van Heukelom, J.
 Simon Thomas, J.C.A.
 Sirks, J.F.
 Sissingh, R.
 Slingelandt, J. van
 Stutterheim, J.F.
 Tjeenk Willink, H.D.
 Trigt, H. van
 Tutein Nolthenius, J.H.
 Valckenier Suringar, J.
 Vogel, W.T. de
 Vollgraff, J.A.
 Vos van Steenwijk, J.E. de
 Vries, O. de
 Waal, A.J.C. de
 Wettum, M.J. van
 Wettum, W. van
 Wijhe, J.W. van
 Woudstra, H.W.
 Zaalberg, A.L.
 Zaayer, J.H.
 Zande, K.H.M. van der
 Zeeman, P.

BIJLAGE IVA**Lijst van thema's behandeld in vergaderingen van het dispuut 'Hippocrates',****1877-1882**

(de tussen haakjes geplaatste onderwerpen zijn wel voorgesteld, maar niet aangenomen).
N.B. Elders in de tekst voorkomende thema's zijn over het algemeen niet in dit overzicht vermeld.

<i>Voordracht</i>	<i>Ondervraging</i>	<i>Vrijwillige bijdragen</i>	<i>Improvisatie</i>
De luchtballon. Dampkringslucht. Hoe zorgen wij het best voor onze dooden. Drama. Noordpoolexpedities. Brooshooff's Dissolving Vieuws. Tabak. Vervalsching van levensmiddelen. Spijsvertering. Voor- en nadelen der lijken-verbranding. Het ijzer. Het bier. De pest. De besmettingstheorie(n) van Nägeli. Specialiseering der wetenschap. Brero. Navels en Koeken. Opvatting van de verschillende volkeren van oudsher over de satan. Het bloed. De andere bewoners van Europa. De Classieke Letteren. Het leven en werken van Galilei. Magie. Historie van Dordrecht. (Pilsner Bier, St. Nicolaasavond, Lijkenverbranding, Beschouwing over het huwelijk, Dikheid en Suiker-fabricage). Over het leven en de werken van Gallilei. Lijkenverbranding. (Spijsvertering, De jacht, Suikerfabricage, Geëngageerd zijn, Koorts, Algemeen Kiesrecht, Een en ander over honden). Schoone geslacht. (Bewijzen op een logische wijze dat $1 = 2$ is, Verschillende wijzen van diesviering, Chloorverbindingen, Algemeen stemrecht, Professor van	Arsenicum en zijne verbindingen. Alcoholen. Soortelijke warmte. (De proeven van Regnault en Bacarel). Fungi. De Hersenen uit een vergelijkend anatomisch oogpunt beschouwd. Phosphorus en zijn verbindingen. Lenzen. Moleculaire krachten. Plantenphysiologie. Wervels, ribben en borstbeen. Eiwitten. De ligamenta van de wervels, de heup en de knie. De schedel. Het hart, ook uit een vergelijkend anatomisch oogpunt beschouwd. De bouw van het hart. Galvanisme. (Beschouwing van de vergiftige planten in Nederland en hunne werking op het menscheijk lichaam). De Hersenen, ook uit een vergel. anat. oogpunt beschouwd. De verrichtingen der voortplanting (in het plantenrijk). De hallogeenen. Het magnetisme.	Stellingen, bijv.: Bij een eventueele herziening der wet op het middelbaar onderwijs behooren de natuurwetenschappen zoo niet geschrapt dan toch tot een minimum teruggebracht te worden (verworpen); Bij eene eventueele herziening der wet op het Hooger onderwijs zou het wenschelijk zijn de vergelijkende anatomie (en zoölogie) van het propaedeutisch bij het candidaats in te deelen; Het voorstel tot afschaffing van sanitair toezicht op prostituées is niet aannemelijk. Voordracht van lied, vers of gedicht; muzikale bijdragen e.d. Improvisatie over boekje van prof. Heidenheim over Vivisectie. 'Märchen' van Hauff. 'Ons Krummeltje'. Jan Swammerdam. Zola. Hysterie. Eedsquestie. Kringloop in de natuur.	Stelling over Tweekinderstelsel. Over een gedeelte van de embryologische ontwikkeling van het Hoentje. Infectieziekten. Is de beschaving van de tegenwoordige tijd ook bevorderlijk voor het geluk der menschen? Dentaphoon en de toepassing van dit werktuig voor dooven. Verlichting. (Hooglied, Verrekijkers, Druipers, 't Eerste jaar, Vivisectie, Nordenskjöld, Over de werking van de muziek, Over glycerine). Vivisectie. (Middel om goed bier op de kroeg te krijgen, Lief en leed van een geneesheer, De werken van de van Harens, Overbevolking, Ziekteleer, Hippocrates, Decapitatie, Rookken).

Geer als huisdier, Oorlog tusschen de Engelschen en de Transvalers).	(De samenstelling van het menscheijk lichaam).	Beschrijving der diesviering te Rotterdam.
Het Licht. Transvaal-oorlog.	De gasfabriek, -fabrikatie.	(Mechanica, 't Voordeel van (over het nut van) dispuutgezelschappen,
Suriname en de Surinamer(s). (De Belmontes, Politietoezicht op de prostituéés, Vivisectie, Watersnood en de middelen ter voorkoming, Moleculaire krachten, Iersche quaestie, Suriname en de Gele Koorts in Suriname).	De ontwikkeling der hersenen en van het ruggemerg uit een vergelijkend anatomisch oogpunt.	Lijkverbranding, Het water, De moeielijkheid van het critiseeren van goede lezingen, Halogenen, De wijn, Warmte).
Gezondheid. (Houding Roode Kruis i.c. Transvaal, Leiden beschouwd als brandpunt van besmettelijke ziekten, Vooruitgang der wetenschap in de 19 ^e eeuw, Professor van Iterson als chirurg, Buitenleven en natuurgnot, Over het nut der bangheid, Iets over bollencultuur, Schilderkunst).		
Rijk en arm.		
Haarlem en omstreken. (Is vorstenmoord goed of af te keuren uit een sociaal-democratisch oogpunt?, Dronkenschap, Nihilisten, Alleenheerschappij en republieken, Over het woordje men, Het nut van de baarmoederspuit of het hevelkinderstelsel).		
Zelfmoord. (Warmte, Hazardspel, Geschiedenis der Hooglandsche Kerk).		
Paganini.		
3 October. (Darwinisme, Algemeene dienstplicht, Electriche verlichting, De prostitutie bij de bladluizen, Vorstenmoord, Nut van goede woningen voor de arbeiden- de klasse, Prolapsus uteri, Groentijd, Oestercultuur, Charles Darwin).		
Nederigheid.		
Het hart. (De Achterhoek, Kippenpastei, Studentenleven, Schilderkunst, Een practisch middel tegen overbevolking, De Doetinchemsche stoomtram).		
Bloedsomloop.		
Droogmaking der Zuiderzee.		

(Artropoden, Emigratie, Eedskwestie, Een dagje in Rotterdam of de groene ridders zijn uit, Febris inter mittens, Invloed der muziek op de gemoeds-aandoeningen en verrichtingen van menschen en dieren, Boerhave).

Goethe.

(Prostitutiekwestie, Aandoeningen der baarmoeder van Anna Coenen, St Nicolaas, Zuurkoolbereiding, Was Boerhaves ziekte in Leiden koude of warme koorts, Over de goede gemeente Waspik, Over beboeten, Hippocrates, De genoegens en ellenden van den Haag, Jodenkwestie, Liernuhrstelsel, Het leven van den grooten Hippocrates, Boerhaves woonplaats).

Vlaardingen en de haringvisserij.

(Gambetta, Liernur en het Tonnenstelsel, De stelling door vele gehuldigd dat Egoïsmede drijfveer zou zijn van alle menschelijke handelingen is onjuist, Prostitutie, Drankwet, Werkt het looizuur in een schoenmakerswinkel voordeelig op vetvorming, Darwinisme, Plicht van een praeses, Zenuwstelsel, Abortus).

Homerus en het oude en nieuwe Griekenland.

Het studentenleven in vroegeren tijd.

Verbetering van den arbeiderstand door coöperatieve vereenigingen.

(Nauwkeurige beschouwingen van het varken, Beste wijze van pokelbegravenis, Venerische ziekten, Over Snollen en Haagsche in 't bijzonder, Over de voortreffelijkheid van Noordbrabant dat uitmunt boven alle Provinciën).

(Darwin, Invloed van spiritualiën op 's menschen lichaam, Spookgeschiedenissen, De mensch uit den tegenwoordige tijd, Poëtische voordracht over het afscheid van een Indisch ambtenaar, Inductiestroom, Kunstmatige veeteelt).

De werken der friezen Halbertsma.

(Tabak, De verhouding tusschen Friesche en Hollandsche graven, Rijke's aftreding, Schilderkunst en beeldhouwkunst).

Het bier.

Bron: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 – 27 oktober 1882 (Archief RAL, inv.nr 36.5).

BIJLAGE IVB

<u>Namen der leden</u>	<u>Inschrijving als student</u>	<u>'Hippocrates'-lid</u> vanaf tot	<u>Bestuurslid</u>	<u>Erelid</u>	<u>Gepromoveerd te Leiden</u>	<u>Bijzonderheden</u> N.B. Deze rubriek maakt geen aanspraak op volledigheid
Linden van den Heuvell, H.L. van (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877 21-11-1879	ab-actis 1879	4-12-1879	19-11-1883	
Nolen, C. (mede-oprichter)	26-9-1876	10-11-1877 6-12-1880	praeses 1879	9-12-1880	5-4-1884	
Slagter, W.J. (mede-oprichter)	30-9-1876	10-11-1877 21-11-1879		4-12-1879		
Thomee, J. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877 4-2-1881	praeses 1878	4-3-1881	21-5-1885	
Ackens, J.H.H. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877		4-12-1879	16-6-1888	
Hoogenboom, C.M. (mede-oprichter)	6-10-1876	10-11-1877 24-10-1879	quaestor 1878	6-2-1880		
Feenstra Kuiper, E.T. (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877 10-11-1879	ab-actis 1878	4-12-1879		
Hers, J.A. (mede-oprichter)	5-10-1876	10-11-1877 21-11-1879		4-12-1879	16-6-1884	
Drooge, C. van (mede-oprichter)	29-9-1876	10-11-1877 30-9-1881		7-10-1881		
Anrooy, H. van	1-10-1875	16-2-1878 30-9-1881	quaestor 1879 praeses 1880	7-10-1881	7-4-1884	KNO
Paré, A.C.P.	27-9-1878	6-2-1879 29-9-1882	ab-actis 1880 praeses 1881	27-10-1882		Officier van Gezondheid
Bentfort, P.K.	1-10-1878	6-2-1879	quaestor 1880 ab-actis 1881 praeses 1882	1-11-1883		
Mulder, J.W.	2-10-1878	21-2-1879 22-11-1880		9-12-1880		
Broers, J.	27-9-1879	5-3-1880	quaestor 1881 en 1882 praeses 1883	9-10-1884	13-12-1886	dermatologie

Itersen, C.J.G. van	28-9-1880	26-11-1880	29-9-1882	ab-actis 1882			
Broek, J. van den	29-9-1876	26-11-1880			26-9-1883		
Willigen, A. van der	2-10-1880	9-12-1880		signifer 1881 ab-actis 1882 quaestor 1883 praeses 1884	16-10-1885	na 1887 te Freiburg	
Belmonte, J.B.A. Colaço	9-10-1880	4-2-1881	okt. 1882				
Heeg, S.	30-9-1881	1-12-1881		signifer 1883	16-10-1885	16-3-1894	
Metzlar, C.	5-10-1881	1-12-1881		ab-actis 1884 praeses 1885	19-2-1886	23-3-1889	
Wertheim Salomonson, J.K.A.	1-10-1881	3-2-1882		signifer 1882 ab-actis 1883	1-5-1885	30-6-1888 (c.l.)	zie Intermezzo IV
Slotemaker, G.	10-10-1882	24-11-1882		signifer 1884 quaestor 1885 en 1890 praeses 1886	4-2-1887		Officier van Gezondheid
Vethake, A.	28-9-1882	24-11-1882	26-10-1883				
Kerckhoff, J.H.P. van	4-10-1882	26-1-1883		quaestor 1884	18-3-1887	1891 (Leiden)	huidziekten en heelkunde; Officier van Gezondheid; lector te Leiden (sinds 1911)
Ribbius, P.	2-10-1883	7-12-1883		bibliothecaris en signifer 1885 ab-actis 1886 praeses 1888	1-10-1888		gynaecologie
Braat, H.	27-9-1883	7-12-1883		ab-actis 1885 quaestor 1886	4-2-1887	1890, Frei- burg (im Breisgau)	Officier van Gezondheid; KNO
Tendeloo, N.Ph.	2-10-1883	25-1-1884			18-2-1888	23-11-1894	prof. path. ana- tomie te Leiden (1904-1934)
Doorman, J.D.	26-9-1883	25-1-1884		praeses 1887	18-3-1887	6-2-1893 (c.l.)	verloskunde en gynaecologie

Kolff, J.W.C.	26-9-1884	24-11-1884		ab-actis 1887 quaestor 1888	1-10-1888	17-10-1892	
Wijdenes Spaans, F.	26-9-1884	24-11-1884	19-2-1886	archivaris en signifer 1885 en 1886		22-12-1892	KNO
Leuring, W.J.H.	10-10-1884	24-11-1884		archivaris en signifer 1886 quaestor 1887	25-11-1887		huidziekten
Rombach, J.J.C.A.	22-9-1885	29-1-1886	26-10-1887	archivaris en signifer 1887		24-1-1894	
Bergsma Azn, C.A.	22-9-1886	5-2-1887	27-7-1888		1-10-1888		
Wittenrood, A.Ch.	24-9-1886	5-2-1887		archivaris en signifer 1888 ab-actis 1889	15-11-1890		
Meulen, J.H. van der	23-9-1886	5-2-1887		ab-actis 1888 praeses 1889	15-11-1890		
Wicheren, J. van	22-9-1887	7-11-1887		quaestor 1889 praeses 1890	26-2-1891		
Lint, K. de	27-9-1887	7-11-1887			15-11-1890	30-9-1896	
Posthuma, J.S.	1-10-1887	18-2-1888				12-6-1895	
Loopuyt, J.	28-9-1887	9-3-1888	5-11-1889	signifer 1893		10-6-1898	heelkunde
Emden, J.E.G. van	26-9-1887	9-3-1888		archivaris en signifer 1889	15-11-1890	10-7-1896 (c.l.)	psychiatrie (psychoanalyse); privaat-docent parasitologie, Leiden (1899- 1910)
Fraser, E.S.J.M.A.	22-9-1888	16-11-1888				29-4-1898	
Ingen Schouten, H. van	24-9-1888	16-11-1888	27-9-1890	archivaris en signifer 1890			
Slotemaker, C.G.	2-10-1888	16-11-1888		quaestor 1890	15-11-1890		
Semmelink, H.B.	24-9-1888	22-2-1889		ab-actis 1890 praeses 1891	26-2-1891	1-6-1898 (c.l.)	verloskunde

Schoemaker, J.	26-9-1889	28-11-1889	ab-actis 1891 en 1892 praeses 1892	14-12-1896	heelkunde	
Bruijn, L.L.M. de	28-9-1889	28-11-1889 10-11-1893	archivaris en signifer 1891 en 1892 praeses 1893	nov. 1893		
Huet, W.G.	28-9-1889	6-12-1889			6-7-1898 (c.l.)	neurologie psychiatrie
André de la Porte, C.R.F.	26-9-1889	14-3-1890	quaestor 1891 en 1892 ab-actis 1892	1894		
Holleman, W.	24-9-1889	23-1-1891			11-5-1897	gynaecologie
Fangman, D.J.	25-9-1890	23-1-1891	quaestor 1893 praeses 1894 en 1895	nov. 1895		
Loopuyt, P.C.	24-9-1890		signifer 1893	1896		KNO
Lens, W.C.	19-9-1890		ab-actis 1893			
Scholten, R.	24-9-1891	26-2-1892	vaandrig 1894 en 1895			
Ferf, B.J.	28-9-1892		ab-actis 1895 praeses 1896- 1900	nov. 1900		
Velde, Th.H. van de	24-9-1891	26-2-1892 23-2-1894			21-7-1899 Amsterdam (c.l.)	verloskunde, gynaecologie, sexuologie (‘Het volkomen huwelijk’)
Slotemaker, A.W.	11-10-1892			ja		KNO
Alma, I.	24-9-1891		ab-actis 1894 en 1895			
Polak Daniëls, L.	27-9-1892		quaestor 1894 en 1895		1-7-1914 dr h.c. Gron.	prof. Groningen interne geneesk. (1918-1936)
Himpe, Th.W.	29-9-1893	1893 ult. 1902	signifer 1895- 1901			“Rustend geneesheer te den Haag”

Nierstrasz, E.C.D.	22-9-1892		ab-actis 1896-1901 praeses 1897			heelkunde
Roosegaarde, A.R.	22-9-1893	1895				
Offerhaus, H.K.	28-9-1894	1895	quaestor 1896-1900 praeses 1901	ja	12-4-1905 (c.l.)	Rode Kruis- werk; heelkunde

Bronnen:

1. 'Leden-album'. Ledenlijst met vermelding van biografische gegevens over de leden [van 'Hippocrates'], 1877-1892; bijgewerkt tot 1940 (Archief RAL, inv.nr 36.10).*
2. G. du Rieu, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae*. [1575-1875].
3. J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*. [1875-1925].
4. Register van notulen van ledenvergaderingen [van 'Hippocrates'], 16 november 1877 - 27 oktober 1882 (Archief RAL, inv.nr 36.5).**
5. Almanak Leidsche Studenten Corps 1875-1900.***
6. A. Blussé van Oud Alblas e.a. (red.), *'Hippocrates' 1877-1977*.
7. M.J. van Lieburg & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*.
8. *Album Academicum van de Universiteit van Amsterdam*.
9. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography*.

* In de ledenadministratie van 'Hippocrates' doet zich een hiaat voor, aangezien de gegevens betreffende de jaren 1892 tot 1900 niet in een (bewaard gebleven) ledenlijst zijn bijgehouden; de volgende (wél aanwezige) ledenlijst begint in 1900 en beslaat de periode tot 1909 (Archief RAL, inv.nr 36.11).

** Ook de registratie van notulen van ledenvergaderingen laat een lacune zien, namelijk van 1882 tot 1917; dit gemis wordt enigszins goedge maakt door het register met kritiek op lezingen, gehouden voor 'Hippocrates', 1887-1895, al is ook dat allerminst volledig (Archief RAL, inv. nrs 36.21 en 36.22).

*** Voor de vermelding van de jaren van bestuurslidmaatschap is die in de Almanak voor het desbetreffende jaar aangehouden, conform de opgave in het gedenkboek *'Hippocrates' 1877-1977* (zie Bibliografie: Blussé van Oud Alblas) - dit betekent in de praktijk dat bijv. een bestuurslid in het studiejaar 1883-'84 als zodanig is opgenomen in de Almanak voor 1885.

BIJLAGE IVC

Leden van het Medisch Gezelschap ‘Hippocrates’ (1877-ca. 1900)

Ackens, J.H.H.	Posthuma, J.S.
Alma, I.	Ribbius, P.
André de la Porte, C.R.F.	Rombach, J.J.C.A.
Anrooy, H. van	Roosegaarde, A.R.
Belmonte, J.B.A. Colaço	Schoemaker, J.
Bentfort, P.K.	Scholten, R.
Bergsma Azn, C.A.	Semmelink, H.B.
Braat, H.	Slagter, W.J.
Broek, J. van den	Slotemaker, A.W.
Broers, J.	Slotemaker, C.G.
Bruijn, L.L.M. de	Slotemaker, G.
Doorman, J.D.	Tendeloo, N.Ph.
Drooge, C. van	Thomee, J.
Emden, J.E.G. van	Velde, Th.H. van de
Fangman, D.J.	Vethake, A.
Feenstra Kuiper, E.T.	Wertheim Salomonson, J.K.A.
Ferf, B.J.	Wicheren, J. van
Fraser, E.S.J.M.A.	Wijdenes Spaans, F.
Heeg, S.	Willigen, A. van der
Hers, J.A.	Wittenrood, A.Ch.
Himpe, Th.W.	
Holleman, W.	
Hoogenboom, C.M.	
Huet, W.G.	
Ingen Schouten, H. van	
Iterson, C.J.G. van	
Kerckhoff, J.H.P. van	
Kolff, J.W.C.	
Lens, W.C.	
Leuring, W.J.H.	
Linden van den Heuvell, H.L. van	
Lint, K. de	
Loopuyt, J.	
Loopuyt, P.C.	
Metzlar, C.	
Meulen, J.H. van der	
Mulder, J.W.	
Nierstrasz, E.C.D.	
Nolen, C.	
Offerhaus, H.K.	
Paré, A.C.P.	
Polak Daniëls, L.	

BIBLIOGRAFIE

LIJST VAN AFKORTINGEN

BGG	Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde
BWN	Biografisch Woordenboek van Nederland. Zes delen. 's-Gravenhage 1979-2008
GAL	Gemeentearchief Leiden > zie RAL
Gewina	Gewina. Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (1992-2007); zie ook TGGNWT resp. Studium
GM	Geschiedenis Magazine > zie SH
HN	Historisch Nieuwsblad
LJb	Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (1904-heden)
NTvG	Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde
RAL	Regionaal Archief Leiden
SH	Spiegel Historiaal, magazine voor geschiedenis en archeologie - sinds 2006: Geschiedenis Magazine
Studium	Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis / Revue d'Histoire des Sciences et des Universités (2008-heden)
TGGNWT	Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (1978-1991); zie ook Gewina resp. Studium
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

ARCHIVALIA

AMSTERDAM

I.S.S.A. Archief 1859-60. No. 27.bis. Geneeskunde. Q 625.081

(Illustrissimus Senatus Studiosorum Amstelodamensium)

- = Brief over de hervorming en uitbreiding van het natuur- en geneeskundig onderwijs aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, gerigt aan den Gemeenteraad door de professoren in de natuur- en geneeskundige wetenschappen aldaar. Augustus 1860.

BAARN

Archief gemeentebestuur van Baarn (Beheersnr 0480):

- inv.nr 112 (bijlagen notulen vergadering gemeenteraad): nr 13.
- inv.nr 657 (register persoonsgegevens ambtelijk personeel 1875-1907): dd. 25 augustus 1881, 23 september 1902.

LEIDEN

RAL (voorheen GAL):

Archief van het Medisch Gezelschap 'Hippocrates' te Leiden, 1877-1977. Kleine Inventarissen, nr 36:

- inv.nr 36.1: Wet van het Gezelschap 'Hippocrates', opgericht 10 november 1877. Reglementen, vastgesteld op 16 november 1877, 5 oktober 1878 en 18 maart 1881;

- inv.nrs 36.2 en 36.3: Reglement, vastgesteld op 12 december 1902;
- inv.nr 36.5: Register van notulen van ledenvergaderingen, 16 november 1877 - 27 oktober 1882;
- inv.nr 36.10: Leden-album 1877-1892 (bijgewerkt tot 1940);
- inv.nr 36.11: Leden-album 1900-1909 (bijgewerkt tot 1959);
- inv.nr 36.15: Hospitanten-album 1878-1880;
- inv.nr 36.16: Hospitanten-album 1880-1889;
- inv.nr 36.17: Hospitanten-album 1889-1939.
- inv.nr 36.21: Register met kritiek op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' 'Hippocrates'. 1887, 1895.
- inv.nr 36.22: Register met kritiek op lezingen, gehouden voor het 'dispuut' 'Hippocrates'. 1890.

LSC-archief van het Dispuut 'Humboldt':

- . lijsten van leden en van bestuursleden (1877-1910)
- . notulenboeken van de vergaderingen 1877-1906.

N.B. In verband met de lopende inventarisatie zijn de definitieve inventarisnummers nog niet bekend.

Archief Leidsche Studenten Corps:

inv.nr 2649: gezelschap Simplex Veri Sigillum.

Archief Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden:

- inv.nrs LB 29897 en LB 77842: Statuten der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, 1886, en huishoudelijk reglement der Vereeniging, 1889.
- inv.nrs LB 29898 en LB 77841 (cf. no. 36650 vlg.): Reglement van de Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden, 1876, 1880, 1881.
- inv.nr LB 29899: (half)jaarlijkse verslagen der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1876-1915, met lacunes).
- inv.nr LB 77843: (half)jaarlijkse verslagen der Vereeniging tot ondersteuning van behoeftige kraamvrouwen enz. te Leiden (1876-1918, met lacunes).
- inv.nr LB 77850: Verslag der H. Elisabeth Vereeniging tot het bezoeken van arme Zieken en Kraamvrouwen, te Leiden, van 1 Mei 1861 tot 1 Mei 1864. Leiden z.j.
- inv.nr LB 77851: Verslag der H. Elisabeth Vereeniging, tot het bezoeken van arme Zieken en Kraamvrouwen, te Leiden, van 1 Mei 1861 tot 1 October 1873. Leiden z.j.

SOEST

Archief gemeente Soest, 1812-1928:

- inv.nr 24 (notulen vergadering gemeenteraad 1874-1881): dd. 16 november 1876, ad 9; 21 december 1876, ad 4 en 5; 25 januari 1877, ad 6; 19 februari 1880, ad 7; 9 maart 1880, ad 4; 11 maart 1880, ad 1; 15 april 1880, ad 4; 20 mei 1880, ad 3 en 4.
- inv.nr 46 (bijlagen notulen gemeenteraad 1879-1880): nr. 50, nr 71, nr 119, nr 142.
- inv.nr 134 (ingekomen stukken 1876): nr. 438, nr 451.
- inv.nr 138 (ingekomen stukken 1880): nr 158.
- inv.nr 170 (agenda ingekomen stukken 1880-1885): nr 158.
- inv.nr 239 (brievenboek 1878-1880): nr 163, nr 293.
- inv.nr 243 (brievenboek 1878-1880): nr 113.

LITERATUUR

- Album Academicum van de Universiteit van Amsterdam. Hoogleraren en gepromoveerden van 1632 tot heden.* (Digitale database). Amsterdam 2010.
- Album Scholasticum* - zie Siegenbeek van Heukelom.
- Album Studiosorum* - zie Kroon en Rieu.
- Almanak: (Leidsche) *Studenten Almanak* voor het jaar 1815 > ; sedert 1864 *Almanak van het Leidsche Studentencorps*.
- Almanak der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1909.* Leiden z.j. > Jaarboekje/LSV.
- Aquarius, 'Een Leidse studentenkamer in 1847', in: *LJb* 51 (1959) 125-128.
- Baggen, P., *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960.* Delft 1998.
- Baneke, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940.* Hilversum 2008.
- Barge, J.A.J., *De Leidsche Anatomie herdacht.* Leiden 1923.
- Barge, J.A.J., 'Het Nakroost van Boerhaave. De Leidsche faculteit van geneeskunde van 1875-1925', in: *Pallas Leidensis MCMXXV.* Leiden 1925. 197-217.
- Barge, J.A.J., 'Het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit in de 18de eeuw', in: *BGG XIV/I* (1934) 1-22.
- Barge, J.A.J., *Praeformatie en Epigenese* (rectorale oratie). Leiden 1938.
- Baumann, E.D., *Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde.* Amsterdam z.j.
- Beelaerts van Blokland, M.A., *Schets eener geschiedenis der studentensocieteit 'Minerva'.* Leiden-Amsterdam 1936.
- Beets, N. & P. van Zonneveld (ed.), *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836.* 's-Gravenhage 1983 (heruitg. Nederlands Letterkundig Museum, 2007).
- Bel, J., W. Otterspeer en P. van Zonneveld, *De Leidse Jagers 1830-1831. Student-Vrijwilligers en de Belgische Opstand.* Leiden 1981.
- Bemong, N., M. Kemperink, M. Mathijssen en T. Sintobin (red.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland.* Hilversum 2010.
- Bergen, L. van, *De zwaargewonden eerst? Het Nederlandsche Roode Kruis en het vraagstuk van oorlog en vrede 1867-1945.* Rotterdam 1994.
- Bergink, A.H., *Samuel Senior Coronel. Zijn betekenis voor de sociale geneeskunde in Nederland.* Assen 1960.
- Bergmeijer, J.G., *St. Elisabeth-ziekenhuis Leiderdorp 1892-1992.* Oegstgeest z.j. (uitg. in eigen beheer).
- Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940.* Amsterdam 1985.
- Berkel, K. van (red.), M.J. van Lieburg, H.A.M. Snelders, *Spiegelbeeld der wetenschap. Het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde 1790-1990.* Rotterdam 1991.
- Berkel, K. van, *Academisch leven. Over geschiedenis, karakter en veerkracht van de Nederlandse universiteit.* Amsterdam 2009.
- Berkvens-Stevelinck, C.M.G., *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse Universiteitsbibliotheek 1575-2000.* Leiden 2001.
- Beukers, H., 'Medical Education in the Netherlands in the Nineteenth Century', in: Ogawa, T. (ed.), *History of Medical Education.* Tokio 1983. (Ongepag.).
- Beukers, H., *Van klinische avond tot Boerhaave cursus. 25 jaar Boerhaave Commissie.* Leiden z.j. [1983].
- Beukers, H., 'De beginjaren van de microscopie aan de geneeskundige faculteiten te Utrecht en Leiden' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 65-81.

- Beukers, H., 'Groei en ontwikkeling. De Leidse faculteit der geneeskunde in het derde kwart der negentiende eeuw', in: W. Otterspeer (uitg.), *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leiden 1984. 76-102.
- Beukers e.a., H., *Gids voor het Museum van het Anatomisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1984.
- Beukers, H., 'De opvatting van A.E. Simon Thomas over de baarmoeder-naad bij sectio caesarea', in: *De novis Inventis. Essays in the history of medicine in honour of Daniel de Moulin*. Amsterdam & Maarssen 1984. 1-11.
- Beukers, H., 'De wisseling der stof. De fysiologische scheikunde in Nederland tussen 1840 en 1870', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870*. Amsterdam 1985. 45-60.
- Beukers, H., M. Gruber and R. Matthijsen, 'A retrospective look at biochemistry in The Netherlands', in: *Trends in Biochemical Sciences* 10/8 (1985) 327-330 (1-4).
- Beukers, H., *Aan bed geleerd - 350 jaar medisch klinisch onderwijs*. Leiden 1986.
- Beukers, H., 'Een nieuwe werkplaats in de geneeskunde: de opkomst van laboratoria in de geneeskundige faculteiten' (in: R.P.W. Visser en C. Hakfoort (red.), 'Werkplaatsen van wetenschap en techniek. Industriële en academische laboratoria in Nederland, 1860-1940'), in: *TGGNWT* 9/4 (1986) 266-277.
- Beukers, H., 'De opkomst van het universitair onderwijs in verloskunde en gynaecologie in Nederland', in: F.J.J. van Assen e.a. (red.), *Een eeuw vrouwenarts*. Amsterdam 1987. 241-257.
- Beukers, H., 'Hippocratisme en natuurwetenschappelijke geneeskunde', in: *Verdeelde geneeskunde. Boerhaave cursus*. Leiden 1987.
- Beukers, H., 'Het fenomeen Hamburger. Hartog Jager Hamburger (1859-1924)', in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt, 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken': *Groningse geleerden 1614-1989*. Hilversum 1989. 153-165.
- Beukers, H., 'Geneeskunde te Leiden anno 1902', in: *LJb* 90 (1998) 153-173.
- Beukers, H., 'De Faculteit der Medische Studenten in vroeger jaren', in: *Big Bang*, 19e Lustrum M.F.L.S. Leiden 2007. 34-38.
- Bierman, A.I., *Van artsennijmengkunde naar artsennijbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1988.
- Bijleveld [W.J.J.C.], 'In Memoriam Scholae Noortheyanae. 1820-1907', in: *LJb* 5 (1908) 70-84.
- Blase, F.W. (red.), *Studenten onder de Bezetting*. Amsterdam 1946.
- Blécourt, W. de, 'Duivelbanners in de Noordelijke Friese Wouden, 1860-1930', in: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988) 159-187.
- Blussé van Oud Alblas, A., J.P.H. Dolhain en J.J.E. van Everdingen (red.), 'Hippocrates' 1877-1977. [Leiden] 1977.
- Boersma, J., *Antonius de Haen 1704-1776, leven en werk*. Assen 1963.
- Bolk, L., *De segmentale innervatie van romp en ledematen bij de mens. Een leidraad bij klinisch onderzoek*. Haarlem 1910; heruitg. door W. van Emde Boas, Utrecht/Antwerpen 1985.
- Boogaard, J.A., 'Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma, Hoogleeraar te Leiden', in: *NTvG* 10/I (1866) 49-56.
- Booy-de Jongh, W., 'Hoe Zeiler als hotelhouder in Baarn verzeilde. De geschiedenis van Hotel Zeiler (I)', in: *Baerne* 4 (2009) 8-12.
- Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865*. Wageningen 1992.
- B[osch] v[an] R[osenthal], [L.H.N.F.M.], 'Eenige aantekeningen over het archief van het Leidsche Studenten Corps', in: *LJb* 28 (1935-1936) 57-61.
- Bosch, M., *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*. [Amsterdam] 2005.
- Bostridge, M., *Florence Nightingale. The Woman and Her Legend*. 2008.
- Bots, J.A.H. e.a. (red.), *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)*. Hilversum 2000.

- Brechka, F.T., *Gerard van Swieten and his World 1700-1772*. The Hague 1970.
- Bromminck, J., *Waarachtige physiologie van den student, eene oorspronkelijke schets*. Deventer 1846.
- Brugman, C.J.M., "Noe, die meneer zegt wij gaan verhuizen, ha, ha!" *Een bijdrage tot de geschiedschrijving van het Fysiologisch Laboratorium te Amsterdam* (manuscript). Amsterdam 1987².
- Brugmans, H., 'Algemeene geschiedenis van universiteit en athenaeum', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 13-105.
- Bruinsma, G.W., 'De geneeskundigen in Nederland en hun practijk een halve eeuw geleden', in: *NTvG* 51 (1907) 59-73.
- Buma, J.T., *Hippokrates de Grote*. Doetinchem 1979.
- Caljé, P.A.J., 'Introvert engagement. Student en politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: L.J. Dorsman en P.J. Kneegtmans (red.), *Stille wijkplassen? Politiek en de Nederlandse universiteiten sedert 1876*. Hilversum 2006. 13-24.
- Caljé, P.A.J., *Groningse studenten en hun academie. De inbedding van de universiteit in de samenleving in de negentiende eeuw*. Hilversum 2006.
- Caljé, P.A.J., *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw*. Hilversum 2009.
- Caljé, P. en J. den Hollander, *De lange twintigste eeuw. Van 1870 tot heden*. Houten 2011.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Vier eeuwen in vogelvlucht. Grepen uit de geschiedenis der geneeskunde', in: *Arts en Auto* 39.24 (1973) 2169-2183.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (1a): Leidens groei tot grote bloei (1575-1700)', in: *Arts en Auto* 40.24 (1974) 2073-2082.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (1b): Aan het begin stond een conflict (17e eeuw)', in: *Arts en Auto* 41.13 (1975) 1165-1173.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (2a): Boerhaave - mens, medicus, 'motor'', in: *Arts en Auto* 41.24 (1975) 2249-2262.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (2b): Boerhaave - mens, medicus, 'motor'', in: *Arts en Auto* 42.24 (1976) 2113-2122.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (3a): Medisch Leiden in de jongste eeuwen', in: *Arts en Auto* 43.24 (1977) 2151-2164.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Leiden (3b): Medisch Leiden in de jongste eeuwen', in: *Arts en Auto* 44.24 (1978) 2205-2221.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis der Groninger geneeskunde (1): Hogeschool en faculteit', in: *Arts en Auto* 45.24 (1979) 2491-2506.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis der Groninger geneeskunde (2): Kliniek en Student', in: *Arts en Auto* 46.24 (1980) 2361-2376.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (1): Hogeschool en faculteit (1636-1815)', in: *Arts en Auto* 47.24 (1981) 2053-2072.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (2): Hogeschool en faculteit (1815-heden)', in: *Arts en Auto* 48.24 (1982) 1801-1820.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (3): Kliniek: van Apostel-gasthuis tot Academisch Ziekenhuis', in: *Arts en Auto* 49.24 (1983) 1761-1776.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (4): Studenten: de opleiding - het studentenleven', in: *Arts en Auto* 50.24 (1984) 1779-1794.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse universiteit (5): Diergeneeskunde - een vak apart', in: *Arts en Auto* 51.24 (1985) 1571-1590.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (1): Athenaeum en faculteit (1632-1877)', in: *Arts en Auto* 53.22 (1987) 1833-1856.

- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (2a): Anatomie', in: *Arts en Auto* 54.21 (1988) 1789-1804.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (2b): Botanie en hortus', in: *Arts en Auto* 55.21 (1989) 1653-1672.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. Geschiedenis van de geneeskunde aan de Amsterdamse academie (3a): Universiteit en faculteit (1877-1945)', in: *Arts en Auto* 56.21 (1990) 1561-1576.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (3b): Universiteit en faculteit (1945-heden)', in: *Arts en Auto* 57.21 (1991) 1606-1620.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (4a): Klinisch onderwijs (tot 1945)', in: *Arts en Auto* 58.21 (1992) 1430-1450.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (4b): Kliniek na 1945', in: *Arts en Auto* 59.21 (1993) 1453-1468.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (5a): Studentenleven (tot ca. 1940)', in: *Arts en Auto* 60.21 (1994) 1378-1397.
- Calkoen, G.Th.A., 'Historia medicinae in Nederland. De Amsterdamse academie (5b): Studentenleven (1940-heden)', in: *Arts en Auto* 61.21 (1995) 75-90.
- Capelle, W. (inl.), *Hippokrates. Fünf auserlesene Schriften*. Zürich 1955.
- Cazemier-Kleij, M., *Een kwart eeuw stomazorg in Nederland en wat daaraan vooraf ging*. Breukelen z.j.
- Clercq, P. de, 'Instrumenten en universitaire laboratoria, ca. 1860-1940' (in: R.P.W. Visser en C. Hakfoort (red.), 'Werkplaatsen van wetenschap en techniek. Industriële en academische laboratoria in Nederland, 1860-1940'), in: *TGGNWT* 9/4 (1986) 190-203.
- Coebergh, D., *Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes. Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter* (ingeleid en van aantekeningen voorzien door R. van Ditzhuyzen). Leiden 1996.
- Cohen, A.E., *Vergelijken in de tijd*. Groningen 1961.
- Cook, T.M., *Samuel Hahnemann; biografie van de grondlegger der homeopathie*. Alkmaar 1992.
- Dalen, D. van, lemma 'Korteweg', in: *BWN* dl 4, 266-267.
- Daniëls, C.E., 'De thermometrie aan het ziekbed. Historische aantekeningen', in: *NTvG* 36/II (1900) 952-983.
- Dankmeijer, J., *Petite histoire de l'anatomie de Leyde*. Leiden 1957.
- Darnton, R., *Mesmerisme en het einde van de Verlichting in Frankrijk*. Amsterdam 1988.
- Deelman, H.T. (bew.), 'De geneeskunst vóór honderd jaren, ontleend aan het dagboek-reisjournaal van C.B. Tilanus, beschrijvende de reis van J.C. Broers, P.J.I. de Fremery en C.B. Tilanus.' (Ingel. door C.C. Delprat). *NTvG* 64/I (1920) 1-79.
- Deimann, H., *X - teken van het onbekende; begin en ontwikkeling van de röntgenologie in Nijmegen*. Scripta Tironum, no. 25. Nijmegen 1991.
- Delft, D. van, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie. De man van het absolute nulpunt*. Amsterdam 2005.
- Delft, D. van, 'Leiden: het Kamerlingh Onnes Laboratorium. De Tweede Gouden Eeuw van de vaderlandse fysica', in: J. Bank en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 376-387.
- Delprat, C.C., 'De wording en de geschiedenis van het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam, 1790-1915', in: *NTvG* 60/IA (1916) 72-112.
- Delprat, C.C., 'De geschiedenis der Nederlandsche Geneeskundige tijdschriften van 1680 tot 1857', in: *NTvG* 71/I (1927) 3-116, 1711-1824; 71/II (1927) 13-86, en *BGG* VII (1927) 1-114, 201-314, 417-490.
- Doesschate, G. ten, *De Utrechtse universiteit en de geneeskunde 1636-1900*. Nieuwkoop 1963.
- Dongen, J.A. van, *Hector Treub 1 augustus 1856 - 7 april 1920. Zijn persoon en zijn arbeid*. Amsterdam 1956.
- Dorleijn, G.J., 'De fictie van de universitaire werkelijkheid', in: A. van den Oever (red.), *De Universiteit in opspraak*. Baarn 1991. 175-197.

- Dorsman, L.J., 'Leermeesters: een vergeten categorie', in: TvG 119/4 (2006) 454-467.
- Dorsman, L.J. en P.J. Knegtmans (red.), *Universitaire vormingsidealen. De Nederlandse universiteiten sedert 1876*. Hilversum 2006.
- Dorsman, L., 'Een kwart eeuw universiteitsgeschiedenis in Nederland', in: *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis* 13/2 (2007) 43-56.
- Dorsman, L.J. en P.J. Knegtmans (red.), *Keurige wereldbestormers. Over studenten en hun rol in de Nederlandse samenleving sedert 1876*. Hilversum 2008.
- Dorsman, L., 'Slaapmutsen en ornamenten? Over het bestuur van een universiteit in de negentiende eeuw', in: *Studium* 1/1 (2008) 32-46.
- Dortland, P.H. van Reedt, 'Geschiedenis der Leidsche Studenten-Vereeniging. 17 November 1899 – 1907', in: *Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*. Leiden 1907. 114-141.
- Doijer, D., *Uit het dagboek van Derk Doijer; 1827-1896*. 's-Gravenhage 1991.
- Driessen, G.L., 'Leiden omstreeks 1870', in: *LJb* 35 (1943) 76-103.
- Eijssens, H. (uitg.), *"Hoe zal het met mij afloopen". Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Hilversum 1999.
- Ekkart, R.E.O., *Icones Leidenses. De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1973.
- Ekkart, R.E.O., *Athenae Batavae. De Leidse Universiteit / The University of Leiden 1575-1975*. Leiden 1975.
- Ekkart, R.E.O. en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Groninger Academieportretten. Catalogus van de portretten in het Academiegebouw en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen 1978.
- Ekkart, R.E.O., W. Otterspeer, J. Schuller tot Peursum-Meijer en J.B.J. Teeuwisse, *Knappe koppen. Vier eeuwen Nederlands professorenportret*. Utrecht 1991.
- Elias, B.G.J., *Enige sociaal-historische verkenningen in het Leidse studentenleven rond 1840*. Niet-gepubliceerde scriptie sociale geschiedenis. Rijksuniversiteit Leiden 1965.
- Elshout, A.M., *Het Leidse kabinet der anatomie uit de achttiende eeuw. De betekenis van een wetenschappelijke collectie als cultuurhistorisch monument*. Leiden 1952.
- Emde Boas, W. van - zie L. Bolk.
- Endtz, L.J. en P.J.M. van der Lugt (heruitg.), *Herinneringen van Cornelis Winkler 1855-1941*. Utrecht/Antwerpen 1982.
- Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin*. [Amsterdam] 1998.
- Flipse, A., 'Natuurwetenschap, wereldbeeld en levensbeschouwing in Nederland, 1880-1940', in: *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis van de Werkgroep Universiteitsgeschiedenis* 11/2 (2005) 24-25.
- Fockema Andreae, S.J., 'Leyden omstreeks 1850', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*. Leiden 1962. 1-14.
- Foucault, M., *Geboorte van de kliniek. Een archeologie van de medische blik*. Nijmegen 1986.
- Frank-van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 1983.
- Frank, L.D. en H.B. Wiardi Beckman, *Geschiedenis van het Leidsche Studentencorps*. Leiden 1927.
- Franssen, M., *Archimedes in bad. Mythen en sagen uit de geschiedenis van de wetenschap*. Amsterdam 1990.
- Frieswijk, J., 'Een arbeidersfamilie uit de Friese Wouden (1830-1960)', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 2007, deel 61. Den Haag 2007. 55-84.
- Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels*. Amsterdam & Maarssen 1981.
- Gedenkboek der Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849-1949)*. KNMG, Amsterdam 1949.
- Gedenkboek van het Leidsche Studentencorps*. Leiden 1939.

- Gemeenteverslag Leiden: zie Verslag.
- Genabeek, J. van, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid*. Amsterdam 1999.
- Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps. Leiden 1950.
- Gillissen, A. en P. Olden, *Studiosi. Almanak voor de eigentijdse student*. Amersfoort 1989.
- Gillissen, A. en P. Olden (samenst.), *Het eerste Nederlandse studentenwoordenboek*. Amersfoort 1991.
- Gleison, G.L., *The private science of Pasteur*. Princeton 1995.
- Goudsmit, J., *Anderhalve eeuw dokteren aan de arts. Geschiedenis van de medische opleiding in Nederland*. Amsterdam 1978.
- Goudswaard, N.B., *Inleiding tot de geschiedenis van de verpleegkunst*. Rotterdam 1994.
- Greidanus, S., *Een dorpsdokter uit de Friese wouden vertelt (1867-1877)*. Leeuwarden z.j. [1974] - eerder [in 1904 of 1908] verschenen onder de -meer bekende- titel *De dagen van Olim. Herinneringen van een geneesheer*. Amsterdam z.j.
- Greidanus, S., *Herinneringen als hofarts*. (Typoscript) Baarn 1908.
- Grissen, B. en N. Hilarius, *Bis Repetita Placent - inventaris*. Amsterdam z.j.
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht. Wetgeving. Civiel Effect. Godgeleerdheid. Rechtsgeleerdheid. Indologie. Geneeskunde*. Eindhoven 1987.
- Groningen, H. van, 'De pionier: A. Zimmermans, fotograaf', in: A. Bos, H. van Groningen, G. Mom (red.) en V. van der Vinne, *Het paardloze voertuig: de auto in Nederland een eeuw geleden*. Deventer 1996. 85-90. (Zie aldaar ook A. Bos, 'Geannoteerde bibliografie van J. van Groningen', 319-321).
- Groningen, J. van, 'Zestig jaar geleden: eerste Leidse autobezitter', in: *LJb* 51 (1959) 129-131.
- Groningen, J. van - zie J. Huizinga.
- Grooss, K.S. en A.P.M. Langeveld, *De spiegel gekeerd: oude instrumenten in de keel-, neus- en oorheelkunde*. Amsterdam 1993.
- H., C.H. v., 'Honderd jaar geleden. Aantekeningen uit brieven en uit het kasboek van een Leids student uit die tijd', in: *LJb* 44 (1952) 138-146.
- Haan, B. de, 'Van Grote Mannen tot marginale figuren. De vele gezichten van de historische biografie', in: *GM* 46/2 (2011) 8-13.
- Haan, M.J.M. (red.), *La Vertu 1757-2007. Een loge in Leiden*. Purmerend 2007.
- Haeser, H., *Leerboek van de geschiedenis der geneeskunde*. Amsterdam 1980 [herdruk van de editie Utrecht 1859²].
- Hagendijk, R., *Het studentenleven. Opkomst en verval van de traditionele studentenkultuur*. Amsterdam 1980.
- Hakfoort, C., *Optica in de eeuw van Euler. Opvattingen over de natuur van het licht*. Amsterdam 1986.
- Halbertsma, K.T.A., 'Napoleon en zijn geneesheren', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën*, afl. 10 (Den Haag 1957) 320-336; afl. 11 (Den Haag 1958) 386-404.
- Halbertsma, M., 'Herdenkingsfeesten: het verhaal van de stad', in themanummer ('Het feest van de stad') *GM* 41/5 (2006) 14-19.
- Halbertsma, Tj., *Prof.Dr. Hidde Halbertsma 1820-1865. Iets over zijn karakter, zijn ziekte en vroegtijdige dood*. (Typoscript) Haarlem 1949.
- Ham, A.A.G., 'Het achterhoedegevecht van de Groninger hoogleraar H.W. Middendorp (1843-1918) tegen de tuberkelbacil', in: *Aere Perennius* 14 (1974) 14-16.
- Ham, W. van der, *Verover mij dat land. Lely en de Zuiderzeewerken*. Amsterdam 2007.
- Hamers-van Duynen, S.W., *Hieronymus David Gaubius (1705-1780), zijn correspondentie met Antonio Nunes Ribeiro Sanches en andere tijdgenoten*. Assen/Amsterdam 1978.
- Haneveld, G.T., *Bijdrage tot de geschiedenis der pathologische-anatomie: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1978.

- Hart, P.D. 't, *Utrecht en de cholera 1832-1910*. Zutphen 1990.
- Hart, P.D. 't, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad*. Hilversum 2006.
- Have, H. ten, *Geneeskunde en filosofie. De invloed van Jeremy Bentham op het medisch denken en handelen*. Lochem 1983.
- Haverkamp, A.D., *De ontwikkeling der oorheelkunde in Nederland door de pioniers Van den Broek, Symons en Swaagman*. Rotterdam 1947.
- Hellinga, G. en C.C. Delprat, 'De gasthuizen', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 417-441.
- Henssen, E.W.A., *Rijksuniversiteit Groningen 1964-1989*. Groningen 1989.
- Hermans, D. en D. Hooghiemstra, 'Voor de troon wordt men niet ongestraft geboren'. *Ooggetuigen van de koningen van Nederland, 1813-1890*. Amsterdam 2008.
- Hermans, W.F., *Onder professoren*. Amsterdam 1975.
- Hes, H.S., *Jewish Physicians in The Netherlands 1600-1940*. Assen 1980.
- Heteren, G. van, lemma 'Treub', in: BWN dl 4, 501-504.
- Heynsius, A., *Redevoering over het tegenwoordig standpunt der physiologie en haar verband met de geneeskunde*. Amsterdam 1866.
- Hildebrand [N. Beets], *Camera Obscura*. 1864⁶ - bijvoegsel, 1883¹⁴).
- Hoekveld, G.A., *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp*. Baarn 1964.
- Hoeven, L. van der, *Uit de praktijk van een medicus*. Den Haag 1929.
- Hofstee, N.F., 'De Universiteit', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960*. Leiden 1962. 15-71.
- Honings, R., *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden 2011.
- Hooykaas, R., *Geschiedenis der natuurwetenschappen; van Babel tot Bohr*. Utrecht 1976².
- Houtzager, H.L., *Wat er in de kraam te pas komt. Opstellen over de geschiedenis van de verloskunde in Nederland*. Rotterdam 1993.
- Houwaart, E.S., *De hygiënist. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890*. Groningen 1991.
- Houwaart, E.S., 'Medische statistiek', in: H.W. Lintsen (hoofdred.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, II. Zutphen 1993. 19-45.
- Huizing, M., '100 jaar Utrechts Universiteitsfonds', in: *Utrechts Universiteitsfonds 1886-1986*. Brochure alumnidag 7 juni 1986.
- Huizinga, J., 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw, een schets', in: *Verzamelde Werken 2*. Haarlem 1948. 412-507.
- Huizinga, J., 'Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur', in: *Verzamelde Werken 5*. Haarlem 1950. 3-25.
- Huizinga, J., 'Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spelelement der cultuur', in: *Verzamelde Werken 5*. Haarlem 1950. 26-246.
- Huizinga, J., 'De wetenschappen in het algemeen en die der afdeeling letterkunde', in: *Verzamelde Werken 8*. Haarlem 1951. 450-463.
- Huizinga, J., *Mijn eerste autorit - bezorgd door J. van Groningen*. Leiderdorp 1992.
- Hulsman, G. en A. Zwaveling, 'Jan Egens van Iterson, chirurg uit twee werelden', in: *BGG XLV* (1965) 6-11, en *NTvG* 109 (1965) 33-38.
- Jaarboekje der Leidsche Studenten-Vereeniging 'Pergo et Perago' voor het jaar 1908*. Leiden 1907. > Almanak.
- Jaarboekje voor Medische en Philosophische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1909-1910*. z.j.
- Jaarboekje voor het Studiejaar 1910-1911 van de Medische Faculteit der Leidsche Studenten*. z.j. (- studiejaar 1915-1916).
- Jaarboeken van de Universiteit van Amsterdam 1886-1887, 1887-1888, 1888-1889*.
- Jacobs, A.H., *Herinneringen*. Amsterdam 1924¹; reprint Nijmegen 1978.
- Jager, I., *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*. Rotterdam 2002.

- Jamar, J. (eindred.), *Vroedvrouwenschool. 100 jaar Moederschapszorg in Limburg*. Hilversum 2009.
- Janse, M., *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* Hilversum 2002.
- Janse, M., *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam 2007.
- Jaspers, J.B., *Het medische circuit. Een sociologische studie van de ontwikkeling van het netwerk van afhankelijkheid tussen cliënten, artsen, centrale overheid, ziekenfondsen en ziekenhuizen in Nederland (1865-1980)*. Utrecht/Antwerpen 1985.
- Jensma, G. en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*. Hilversum 1997.
- Jetter, D., *Geschiedenis van de geneeskunde*. Utrecht 1994.
- Jochems, P.A. en H.W.A. van Overbeek, *Verloskundige zorg te Leiden gedurende het professoraat van A.E. Simon Thomas*. Scriptie geschiedenis der geneeskunde. Leiden 1983.
- Jongsma, M.W., *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden*. Lochem 1963.
- Joosse, E., *Verdeeld en verenigd. Herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden 1768-1918*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie. Universiteit Leiden 2003.
- Kam, B.J., *Meretrix en Medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900*. Zwolle 1983.
- Karstens, W.K.H. en H. Kleibrink, *De Leidse Hortus - een botanische erfenis*. Zwolle 1982.
- Ketelaar, F.C.J., *Inventaris van de archieven van het Corps Studenten aan de Leidse Hogeschool, 1799-1839 en van het Corps Vis Unita Fortior, 1839-1846*. 1975.
- Kets, A., M. Lenders en O. Praamstra (ed.), *Klikspaan Studentenschetsen*. Dl 1 Teksten. Dl 2 Commentaar. Den Haag 2002.
- Klaauw, C.J. van der, 'De studentenbevolking van de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde sinds 1818, in het bijzonder te Leiden', in: *NTvG* 75/II (1931) 2381-2390, en *BGG* XI (1931) 157-166.
- Klever, W.N.A., lemma 'Bolland', in: *BWN* dl 2, 44-47.
- Klijn, A., *Verlangen naar verbetering - 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht*. Amsterdam 2010.
- Klikspaan [J. Kneppelhout], *Studenten-typen*. Leiden 1841 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
- Klikspaan, *Studentenleven*. Leiden 1844 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
- Klikspaan, *De studenten en hun bijloop*. Leiden 1844 - zie: A. Kets, *Klikspaan Studentenschetsen*.
- Kloosterman, G.J., 'Hector Treub (1856-1920). Een veelzijdig en geëngageerd gynaecoloog', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Hilversum/Amsterdam 1992. 119-140.
- Kluvel, A., *Pijn. De terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen*. Amsterdam 2007.
- Knecht-van Eekelen, A. de, 'Een fysiologische geneeskunde. Opvattingen over de natuurwetenschappelijke grondslagen van de geneeskunde in Nederland in het midden van de negentiende eeuw', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870*. Amsterdam 1985. 20-32.
- Knecht-van Eekelen, A. de, 'Intree-redes en het beeld van het medisch onderwijs in de heel- en verloskunde in Nederland (1865-1900)', in: *TGGNWT* 14/3 (1991) 119-149.
- Knecht-van Eekelen, A. de, 'Intree-redes en het beeld van het medisch onderwijs in Nederland (1865-1900)', in: *Gewina* 15/1 (1992) 3-33.
- Knegtel, A.P.C.H., *Laënnec*. Assen 1966.
- Knegtel, A.P.C.H., 'Een studiereis naar Parijs in 1822', in: *NTvG* 114 (1970) 24-28.
- Knegtmans, P.J., *Professoren van de stad. Het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960*. Amsterdam 2007.

- Köbben, A.J.F., 'Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). Een hartstochtelijk geleerde', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Hilversum/Amsterdam 1992. 313-340.
- Kooij, P., 'Als olievlekken, zich niets aantrekkend van wallen of stadspoorten. Verstedelijking en industrialisatie in de 19de eeuw', in: *SH* 38/11-12 (2003) 522-527.
- Kooijmans, L., *De Doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch*. Amsterdam 2004.
- Kooijmans, L., *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave (1668-1738)*. [Amsterdam] 2011.
- Koops, W.R.H., *Opstellen rond de Groningse universiteit*. Groningen 1990.
- Koreman, H., *Het Academisch Ziekenhuis Leiden 1873-1912. 'Van, voor en door het Rijk'*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie sociaal-economische geschiedenis. Rijksuniversiteit Leiden 1987.
- Korsse, C., 'Hoe ik Leiden zag in 1880', in: *LJb* 43 (1951) 145-150.
- Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960*. Utrecht/Amsterdam 1988.
- Korteweg, J.A., 'Eerste Nederlandsche ambulance in Zuid-Afrika', in: *Weekblad van het NTvG* dd. 24 Februari 1900. 333-363.
- Korteweg, J.A., 'De ontwikkeling der heilkunde gedurende de laatste halve eeuw', in: *NTvG* 51/I (1907) 28-35.
- Kossmann, E.H., *De lage landen, 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. Deel 1. Amsterdam 1986.
- Kostelijk, P.J., *Dr. Johann Georg Mezger 1838-1909 en zijn tijd*. Leiden 1971.
- Koster, W., *De grieven der hoogeschool tegen de ontwerpen van wet op de geneeskundige staatsregeling*. Utrecht 1865.
- Koster, W., 'Levensbericht van Hidde Justuszn. Halbertsma', in: *Jaarboek Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1866, 38-55.
- Kouwenhoven, F., P. Jochems en H. van Overbeek, 'Een soms wrede praktijk met barmhartige bedoelingen. Verloskunde in de vorige eeuw ten tijde van Simon Thomas', in: *Centrum* (informatie- en opinieblad van Academisch Ziekenhuis en Medische Faculteit Leiden) 15/12 dd. 5 juli 1985. 274-279.
- Kouwer, B.J., 'Professor A.E. Simon Thomas', in: *LJb* 9 (1912) 1-47.
- Kox, A.J., 'Hendrik A. Lorentz (1853-1928), 'grootmeester van den wereld-aether'', in: A.J. Kox en M. Chamalaun, *Van Stevin tot Lorentz. Portretten van Nederlandse natuurwetenschappers*. Amsterdam 1980. 220-235.
- Kreuger, F.H., *De Tweede Gouden Eeuw. Hoe de techniek Nederland in korte tijd veranderde*. Diemen 2007.
- Kroon, J.E., *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV*. Leiden z.j. [1925].
- Kruisheer, K., *De dokter, dat ben ik! 65 jaar Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen*. Zutphen 1998.
- Krul, W., 'De Haagse School en het nationale landschap', in (themanummer 'Landschap, natuur en nationale identiteit') *BMGN* 121/4 (2006) 620-649.
- Kuenen, W.A., 'Prof. Dr. W. Nolen. 31 Juli 1854 – 24 Maart 1939', in: *LJb* 32 (1940) 72-74.
- Kuijjer, P.J., J. Boevé, J.C.P. Eeftinck Schattenkerk, J.T.H. Grond en D. de Moulin (red.), *Nederlandse Vereniging voor Heilkunde 1902-1977*. Utrecht 1977.
- Kuijjer, P.J., *Kloppen en luisteren. Uit de geschiedenis van de percussie en auscultatie*. Rotterdam 1993.
- Laage, R.J.Ch.V. ter, *Jacques Moleschott - een markante persoonlijkheid in de negentiende eeuwse fysiologie?* De Bilt 1980.
- Lamens-van Malenstein, M.M., *Oefening en bespiegeling. Het verloskunde onderwijs van M.S. du Pui (1754-1834) te Leiden*. Rotterdam 1997.

- Lange, J.J. de, e.a. (red.), *Van aether naar beter - veertig jaar Nederlandse Vereniging voor Anesthesiologie 1948-1988*. Utrecht 1988.
- Langevoort, H.L., 'Faculteit der geneeskunde', in: M. van Os en W.J. Wieringa (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*. Kampen 1980. 184-228.
- Le Coultre, M.F. en M.P. Fränkel (inv. en beschr.), *De platen bij de Leidse Studenten Almanak 1838-1897*. Alphen aan den Rijn 1984.
- Leersum, E.C. van, *Het Levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*. Haarlem 1932.
- Lieburg, M.J. van, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967). Een kort historisch overzicht*. Amsterdam 1978.
- Lieburg, M.J. van, 'De microscopie in het onderwijs van de klinische scholen in Nederland (1824-1865)' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 82-98.
- Lieburg, M.J. van, 'De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland', in: *TvG* 96/3 (1983) 433-453.
- Lieburg, M.J. van, 'De medische beroepsbevolking ten plattelande gedurende de 19^e eeuw. Een onderzoek betreffende het Beneden-Maasgebied (1818-1865)', in: *TGGNWT* 8/3 (1985) 123-178.
- Lieburg, M.J. van & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*. Amsterdam/Rotterdam 1985.
- Lieburg, M.J. van, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19^e eeuw*. Amsterdam 1986.
- Lieburg, M.J. van, *Het Diaconessenhuis Leiden. De jaren 1897-1940*. Rotterdam 1997.
- Lieburg, M.J. van, *Al doende leert men. De Rotterdamse jaren van Gerrit Jan Mulder (1802-1880)*. Rotterdam 2006.
- Lieburg, M.J. van, *De Tijd op Schrift. Een selectie van bronteksten uit het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 1857-1957*. Rotterdam 2007.
- Lieburg, M.J. van, *De academische prijsvragen. Een inventarisatie en annotatie van de prijsvragen, uitgeschreven door de Nederlandse universiteiten 1815-1968*. Rotterdam 2007.
- Lindeboom, G.A., 'De beoefening van de geschiedenis der geneeskunde', in: B.P.M. Schulte (red.), *Vijftig jaren beoefening van de geschiedenis der geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen in Nederland 1913-1963* (uitg. Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde en Natuurwetenschappen) 1963. 9-23.
- Lindeboom, G.A., *A classified bibliography of the history of Dutch medicine 1900-1974*. Den Haag 1975.
- Lindeboom, G.A., 'Schets van de geschiedenis van de Nederlandsche Internisten Vereeniging', in: J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*. Utrecht 1981. 68-103.
- Lindeboom, G.A., *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. Bussum 1981².
- Lindeboom, G.A., *Dutch Medical Biography. A biographical Dictionary of Dutch Physicians and Surgeons 1475-1975*. Amsterdam 1984.
- Lindeboom, G.A., *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*; geheel opnieuw bewerkt door M.J. van Lieburg. Rotterdam 1993⁷.
- LSV 'medische faculteit', *Inlichtingen voor de Medische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1907-1908*. z.j.
- LSV - *Jaarboekje voor Medische en Philosophische Studenten aan de Universiteit te Leiden. Studiejaar 1908-1909*. z.j.
- Luiten van Zanden, J., 'De trage industrialisatie van Nederland', in: *SH* 38/11-12 (2003) 502-507.
- Lunteren, F. van en L. Palm (red.), 'De natuurwetenschappen in Nederland in de negentiende eeuw', in: *Gewina* 18/2 (1995) 67-191.
- Luyendijk-Elshout, A.M. et J. Dankmeijer, *La Faculté de Médecine de l'Université de Leyde*. 1970.

- Luyendijk-Elshout, A.M., 'Dr. Gottlieb Salomon jubileert. Arts en praktijk in het jaar 1847', in: *LJb* 70 (1978) 147-156.
- Luyendijk-Elshout, A.M., 'Het huisbezoek omstreeks 1900', in: *Huisarts en wetenschap* 22 (1979) 476-479.
- Luyendijk-Elshout, A.M., lemma 'Eindhoven', in: *BWN* dl 2, 143-144.
- Luyendijk-Elshout, A.M., lemma 'Wertheim Salomonson', in: *BWN* dl 2, 615-616.
- Maanen, H. van, *Het kerkhof van de wetenschap*. Amsterdam 1991.
- Maanen, H. van, R. Lieverse, J. van Everdingen, *Uit de oude dokterstas. Medische instrumenten*. Amsterdam/ Overveen 1998.
- Maanen, R.C.J. van (hoofddred.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. 4 dln. Leiden 2002-2004.
- Maas, A., 'Over zwoegers en zeloten. J.D. van der Waals en veranderingen in het studentenleven, 1877-1900', in: *Gewina* 22/2 (1999) 65-82.
- Maas, A., 'Tachtigers in de wetenschap. Een nieuwe kijk op het ontstaan van de 'Tweede Gouden Eeuw' in de Nederlandse natuurwetenschap', in: *TvG* 114/3 (2001) 354-376.
- Mathijssen, M., *De brieven van De Schoolmeester*. Documentair-kritische uitgave. 2 dln. Amsterdam 1987.
- Mathijssen, M., *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002.
- Mathijssen, M., 'De maatschappijverbetersaars. Burgerinitiatieven in de 19^e eeuw', in: *SH* 40/11-12 (2005) 498-503.
- Medicinae Studiosorum Societas. Jaarboekje voor Medische Studenten van de Amsterdamsche Universiteit - Studiejaar 1898/99*. Amsterdam.
- Meij-de Leur, A.P.M. van der, *Van olie en wijn. Geschiedenis van verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg*. Amsterdam/Brussel 1981⁴.
- Meijer, F., 'Bevlogen broeders. Het maatschappelijk engagement van Amsterdamse vrijmetselaren', in: *GM* 45/5 (2010) 45-49.
- Meijer, H.A.M.M., *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de stadsgenees- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866*. Leiden 2005.
- Meyers, E.M., 'De Leidsche Universiteit als zelfstandig lichaam', in: *Pallas Leidensis* MCMXXV. Leiden 1925. 37-65.
- Mijnhardt, W.W., *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*. Amsterdam 1988.
- Mijnhardt, W., 'De droom van de volmaakte burger', in themanummer ('Van kind tot burger') *SH* 40/11-12 (2005) 470-476.
- Moerman, I.[W.L.], *Gif als goede gave. Maria Catharina van der Linden-Swanenburg. Goeie Mie (1839-1915)*. Leiden 2001.
- Moleschott, J., 'Die medicinischen Lehranstalten an den Hochschulen Nederlands', in: *Archiv für physiologische Heilkunde*, 7 (1848) 472-479.
- Molewater, J.B., "Hoe zal het met mij afloopen" - zie: H. Eijssens.
- Montijn, I., *Hoog geboren - 250 jaar adellijk leven in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen 2012.
- Mooij, A., *De polsslag van de stad - 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam*. Amsterdam/Antwerpen 1999.
- Mooijweer, M., '30 oktober 1910: Henri Dunant, vader van het Rode Kruis, overleden. Eén dokter voor duizend man', in: *GM* 45/7 (2010) 6-7.
- Moulin, D. de (red.), I.H. van Eeghen, R. Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis. Drie bijdragen over de geschiedenis van een gasthuis*. Amsterdam/Wormer 1981.
- Moulin, D. de, 'Microscopie en kankerdiagnostiek in de eerste helft van de negentiende eeuw' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 99-107.

- Moulin, D. de, 'Woord vooraf', in: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen, 1840-1870*. Amsterdam 1985. I-II.
- Moulin, D. de (red.), 's-Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)', in: *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* No. 26. Amsterdam 1988.
- Moulin, D. de, *A History of Surgery*, Dordrecht 1988.
- Mourik, B.A. van, *Oud Leiden*. Baarn 1968.
- Mulder, G.J., *Het geneeskundig hooger onderwijs in Nederland in 1865*. Rotterdam 1865.
- Mulder, L. en W. Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit - 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk*. Harderwijk 1998.
- Mulder, W.J., 'Microscopische preparaten van de praktizerend geneesheer G.J. Luchtman' (in themanummer 'Medische microscopie in de negentiende eeuw. Introductie en gebruik van de microscoop in geneeskundig onderwijs en onderzoek in Nederland'), in: *TGGNWT* 6/2 (1983) 108-114.
- Noordam, D.J., 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', in: *LJb* 84 (1992) 150-181.
- Noordam, D.J., 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. II. 1889-1912', in: *LJb* 86 (1994) 149-168.
- Offringa, C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht. Deel I: 's Rijksveeartsenijschool (1821-1918), Veeartsenijkundige Hoogeschool (1918-1925)*. Utrecht 1971.
- Offringa e.a., C., *Van Gildestein naar Uithof. 150 jaar diergeneeskundig onderwijs in Utrecht. Deel II: Faculteit der veeartsenijkunde (1925-1956), Faculteit der diergeneeskunde (1956-1971)*. Utrecht 1981.
- Oord, K. van den, '15 mei 1891: Philips begint gloeilampenfabriek', in: *De 25 dagen van Nederland. Beslissende momenten uit de vaderlandse geschiedenis*, deel 17. Zwolle 2005.
- Orth, J.O. op den, 'Honderd jaar radiologie in Nederland. III. Radiodiagnostiek, een historisch overzicht', in: *NTvG* 139 (1995) 2382-2386.
- Otterspeer, W. (uitg.), 'De studententijd van Co Modderman', in: *LJb* 78 (1986) 102-133.
- Otterspeer, W., 'Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse universiteit', in: *LJb* 79 (1987) 139-160.
- Otterspeer, W., 'Dood aan Concordia, leve de eensgezindheid! De Leidse student in 1818, van academieburger tot staatsburger', in: P. van Zonneveld (red.), *Het Bataafsch Athene. Cultuurhistorische opstellen over Leiden 1800-1850*. Leiden 1988. 19-31.
- Otterspeer, W., *Een welbestierd budget. Honderd jaar Leids Universiteits-Fonds 1890-1990*. Leiden z.j. [1990].
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage/ Haarlem 1992.
- Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie*. Amsterdam 1995.
- Otterspeer, W., *De opvoedende kracht van den groentijd. Het Leidse ontgroenschandaal van 1911*. Leiden 1995.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775*. Amsterdam 2002.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876*. Amsterdam 2005.
- Otterspeer W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit in heden en verleden*. Leiden 2008.
- Overman, R., *Een welkom academisch gezelschap. Geschiedenis van de Amsterdamse Universiteits-Vereniging 1889-2007*. Amsterdam 2008.

- Palm, L.C., G. Vanpaemel en F.H. van Lunteren (red.), 'De toga om de wetenschap. Ontwikkelingen in het hoger onderwijs in de Geneeskunde, Natuurwetenschappen en Techniek in België en Nederland (1850-1940)', in: *Gewina* 16/3 (1993) 119-271.
- Pannekoek, J.H., 'S.S. Rosenstein, aartsvader der Nederlandse internisten', in: J. Geerling e.a. (red.), *Nederlandsche Internisten Vereeniging 1931-1981*. Utrecht 1981. 1-7.
- Pegtel, A., "Papa stuurde gewoon een vat wijn mee" - studentencultuur in Nederland', in: *HN* 12/7 (2003) 10-17.
- Pel, P.K., 'De klinische diagnostiek voor vijftig jaar en thans', in: *NTvG* 51 (1907) 19-28.
- Pereira-d'Oliveira, E., *Vrouwen feministen die van genezen wisten. Over de vrouwelijke arts in Nederland*. Amsterdam 1973.
- Perneel, P.G.M.G., *Het beroepsjournaal van dr. J.F.Ph. Hers, arts te Oud-Beijerland 1881-1915. Een reconstructie van een plattelandspraktijk omstreeks 1900*. Rotterdam 2000.
- Pijl, K. van der, *Esprit de corps*. Amsterdam 1989.
- Ponsen, A. en E. van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitram van Leiden in 1807*. Leiden 2007.
- Poole L.Gzn., S.J. le, 'Het Rapenburg "de schoonste plek ter wereld"', in: *LJb* 9 (1912) 92-93.
- Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854*. Hilversum 1994.
- Presser, J., *Homo submersus. Een roman uit de onderduik*. [Amsterdam] 2010.
- Pruys van der Hoeven, C., 'Gedachten over de studie en het onderwijs der geneeskunde', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Eerste deel. Delft 1826. 261-279.
- Pruys van der Hoeven, C., 'Kort verslag van de ziekten, welke van September 1826 tot Junij 1827 in het Nosocomium Academicum te Leyden zijn waargenomen', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 44-61.
- Pruys van der Hoeven, C., 'Over het belang en de voordeelen eener klassieke vorming voor den toekomstigen geneesheer', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 127-147.
- Pruys van der Hoeven, C., 'Eenige waarnemingen, gedaan in het nosocomium academicum te Leyden', in: *Geneeskundige Bijdragen*. Tweede deel. Rotterdam 1828. 166-197.
- Pruys van der Hoeven, C., *Historische lessen over de cholera*. Leiden 1832.
- Pruys van der Hoeven, C., C.W.H. van Kaathoven en G. Salomon, *Geschiedverhaal van de cholera-epidemie te Leiden in 1832*. Leiden 1833.
- Pruys van der Hoeven, C., *Akademieleven*. Utrecht-Amsterdam 1866.
- Punt, H., *Bernard Siegfried Albinus (1697-1770) On 'Human Nature'. Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden*. Amsterdam 1983.
- Querido, A., *Een eeuw Staatstoezicht op de Volksgezondheid*. 's-Gravenhage 1965.
- Querido, A., *Het Wilhelmina Gasthuis. Geschiedenis en voorgeschiedenis*. Lochem 1966.
- Querido, A., *Godshuizen en Gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa*. Amsterdam 1967².
- Querido, A. (i.s.m. J. Bax en R. Overdijk), *De binnenkant van de geneeskunde. Een autobiografie*. Amsterdam 1990.
- Regtien, T., *Springtij. Herinneringen aan de jaren zestig*. Houten 1988.
- Rieu, G. du, *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV*. Hagae Comitum MDCCCLXXV.
- Rijnbach, A.A. van, 'De Camera Obscura en Leiden', in: *LJb* 32 (1940) 87-96.
- Rinsum, H.J.van, *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Hilversum 2006.
- Risse, G.B., 'Clinical Instruction in Hospitals: the Boerhaavian Tradition in Leyden, Edinburgh, Vienna and Pavia', in: *Clio Medica* 21/1-4 (1987-1988) 1-19.
- Roelevink, J., *Gedictoord verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839*. Amsterdam & Maarssen 1986.
- Rombach, J.H., *Nederland en het Rode Kruis*. Amsterdam 1992.
- Romein, A., 'Herman Boerhaave, 1668-1738. Virtuoso der wetenschap', in: J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam 1971⁹. 473-496.

- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen*. II. Leiden/Amsterdam 1967.
- Romein, J. en A., *De Lage Landen bij de zee - geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk*, dl. III. Zeist 1961⁴.
- Rooy, P. de, 'De ontdekking van een oud bestoven familieportret', in: J.C.H. Blom, P.H.D. Leupen, P. de Rooy, T.J. Veen, L. Kooijmans (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad. De Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Hilversum/Amsterdam 1992. 9-28.
- Rothschuh, K.E., *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart 1978.
- Rupp, J.C.C., *Van oude en nieuwe universiteiten: de verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*. 's-Gravenhage 1997.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Amsterdam 2004.
- Scheepen, E. van, *Universiteit op de penning. Penningen van Athenaeum Illustre en Universiteit van Amsterdam 1632-1992*. Bussum/Amsterdam 1992.
- Scheltema, B.E., *Herinneringen van een geneesheer*. Zutphen 1917 (heruitg. t.g.v. 100-jarig bestaan afd. Delft KNMG, Amsterdam 1979).
- Schoute, D., *Het wetenschappelijk leven van Dr. J.C. de Man*. Middelburg 1915.
- Schrant, J.M., *Over de empirische ontwikkeling van het ziektebegrip*. Leiden 1862.
- Siegenbeek van Heukelom-Lamme, C.A. en O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXL*. Leiden 1941.
- Simon Thomas, P.H., *Het onderwijs in de verloskunde aan de Leidsche Hoogeschool gedurende het tijdvak 1791-1900*. Leiden 1909.
- Slagter, W.J., 'Een Leids studentendispuut in de vorige eeuw', in: *LJb* 43 (1951) 131-140.
- Sluijter, R., 'Tot circaet, vermeerderinge en de heerlijkmaeckinge der universiteyt'. *Bestuur, instelling, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*. Hilversum 2004.
- Small, H., *Florence Nightingale, Avenging Angel*. 1998.
- Smit, C., 'Klikspaan en zijn Student-Leydenaar', in: *LJb* 85 (1993) 104-128.
- Smit, C., *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000*. Leidse Historische Reeks, nr 15. Leiden 2002.
- Smit, C. (red.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden*. Leiden 2005.
- Smit, F.R.H., *Groninger Universiteitsfonds 1893-1993*. Groningen 1993.
- Snelders, H.A.M., lemma 'Lorentz', in: *BWN* dl 1, 346-349.
- Snelders, H.A.M., 'Romantiek en 'Naturphilosophie' en de anorganische natuurwetenschappen 1797-1840: een inleidend overzicht', in: H.A.M. Snelders en K. van Berkel (samenst. en inl.), *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin*. Den Haag 1981. 168-192.
- Snelders, H.A.M. (ed.), *The letters from Gerrit Jan Mulder to Justus Liebig (1838-1846)*. Amsterdam 1986.
- Snelders, H.A.M., *Wetenschap en intuïtie: het Duitse romantisch-speculatief natuuronderzoek rond 1800*. Baarn 1994.
- Snellen, H.A., *Willem Einthoven (1860-1927), father of electrocardiography - life and work, ancestors and contemporaries*. Dordrecht 1995.
- Sol, C., *Thorbecke en Leiden. Student, hoogleraar en raadslid (1817-1850)*. Leiden 1998.
- Spoelstra, D., *Dr. Antonius Mathijssen, uitvinder van het gipsverband, 1805-1878. Leven en werken van een Nederlandse officier van gezondheid met als achtergrond de militair geneeskundige dienst van zijn tijd*. Assen 1970.
- Stallenberg, M., 'Een Leidse studentenkamer belicht. De schouw van Nieuwe Rijn 30', in: *LJb* 95 (2003) 211-220.
- Steens, O., *Rooms en studentikoos. Vriendschap, geloof en wetenschap in de Rooms-Katholieke Studenten Vereniging "Sanctus Thomas Aquinas" te Amsterdam 1896-1980*. Amsterdam 1993.
- Strubbe, E.I., 'Het ontstaan van de middeleeuwse universiteiten' [1], in: *SH* 6/12 (1971) 650-658.

- Strubbe, E.I., 'Studie en studenten aan de middeleeuwse universiteiten' 2, in: *SH* 7/1 (1972) 18-25.
- Strubbe, E.I., 'Boemelen en zingen aan de middeleeuwse universiteit' 3, in: *SH* 7/2 (1972) 98-103.
- Suringar, G.C.B., *De opvoeding der zintuigen. Eene bijdrage tot de leer van het onderwijs, inzonderheid van de natuur- en geneeskundige wetenschappen*. Amsterdam 1855.
- Teeuwisse, J.[B.J.], *Utrechtse universiteitsportretten 1574-1990*. Amsterdam/Zutphen/Utrecht 1991.
- Theissen, J.S., 'Levensberichten van professoren en lectoren', (aanhangsel) in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 535-715.
- Theunissen, B., 'Zuivere wetenschap en praktisch nut. Visies op de maatschappelijke betekenis van wetenschappelijk onderzoek rond 1900', in: *Gewina* 17/3 (1994) 141-144.
- Tilanus, C.B. - zie H.T. Deelman.
- Toolen, A. van der, 'Florence Nightingale (1820-1910). Handjes vasthouden lag haar niet', in: *HN* 18/8 (2009) 34-41.
- Treub, H., 'In memoriam prof. T. Zaayer', in: *NTvG* 38/II (1902) 1313-1316.
- Troostenburg de Bruyn, J.J. van e.a., 'Feestnummer ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan van het Leidsch Studentencorps, 1 maart 1889', in: *Minerva* 1-3-1889.
- Turpijn, J., 'Het debat geeft geene aanleiding tot bitterheden en kloven'. De Tweede Kamer en de grondwet van 1848', in: *HN* 18/1 (2009) 50-55.
- Tussenbroek, C. van, *De ontwikkeling der aseptische verloskunde in Nederland*. Haarlem 1911.
- Tussenbroek, C. van, 'Vijfentwintig Jaren Verloskundig Onderwijs', in: *Feestbundel opgedragen aan Hector Treub bij de feestelijke herdenking van zijn vijfentwintig-jarig professoraat*. Leiden 1912. 1-6.
- Underwood, E. Ashworth, *Boerhaave's Men at Leyden and after*. Edinburgh 1977.
- Veenendaal, G.[A.J.], 'Haarlem: Centraal Station. De eerste spoorweg in Nederland', in: J. Bank en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 135-147.
- Vegchel, G. van, *Medici contra kwakzalvers: de strijd tegen niet-orthodoxe geneeswijzen in Nederland in de 19^e en 20^e eeuw*. Amsterdam 1991.
- Veltheer, W., *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen. De lotgevallen van de universitaire kliniek in de periode van 1890 tot 1910*. Zeist 1989.
- Verburgt, J.W., 'De studiereis van Dr Gerard Conrad Bernard Suringar na zijn bevordering tot artis obstetriciae doctor in 1824', in: *LJb* 45 (1953) 135-156.
- Verdoorn, J.A., *Arts en oorlog. Medische en sociale zorg voor oorlogsslachtoffers in de geschiedenis van Europa. Inleiding in de medische polemologie*. I. Amsterdam 1972.
- Verdoorn, J.A., *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. (Heruitg.) Nijmegen 1981.
- Verslag gedaan door Burgemeester en Wethouders aan den Gemeente-raad van Leyden*. Leiden 1851 e.v.j.
- 'Verslag der Verrichtingen van het Hoofdcomité in den Fransch-Duitschen Oorlog. 1870-1871', in: *Handelingen der Nederlandsche Vereeniging tot het verleenen van hulp aan zieke en gewonde krijgslieden, in tijd van oorlog*, dl I. 's-Gravenhage 1870.
- Verspyck, G.M., *Het Nederlandsche Roode Kruis (1867-1967)*. 's-Gravenhage/Nijkerk 1967.
- Vijselaar, J., *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*. Nijmegen 2001.
- Voskuil, J.J., *Bij nader inzien*. Amsterdam 1991⁴.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven*. Voorburg z.j. [1939].
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962.
- Vries, B. de, *De eerste 3-October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?* Den Haag 2002.
- Vries, B. de (red.), 'Hoe Jan Salie op stoom kwam - Nederland en de Industriële Revolutie', in: themanummer *SH* 38/11-12 (2003) 476 e.v.
- Vries, B. de, 'Verzonnen traditie. Het Ontzet van Leiden en van Alkmaar', in: themanummer ('Het feest van de stad') *GM* 41/5 (2006) 26-30.

- Vries, B. de, 'Doe mij maar een Spa. Opkomst en neergang van het kuuroord', in: *GM* 41/6 (2006) 8-13.
- Waa, G. van der, 'De Irritabilitate'. Een onderzoek naar de betekenis van het irritabiliteitsbegrip in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse Nederlandse fysiologie. Rotterdam 1992.
- Wart, A. de, *Het levenswerk van Willem Einthoven 1860-1927*. Haarlem 1957.
- Wachelder, J.C.M., *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*. Hilversum 1992.
- Wallé, D. e.a., *Leiden Medical Professors 1575-1940*. Leiden 2007.
- Wansbeek-Zijbrands, M., *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicæ Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de Commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972 (1982)*. Leiden 2005.
- Wijdeven, I. van de, 'Lombok-comités en Transvaalkoorts', in: *HN* 19/2 (2010) 50-57.
- Wijhe, M. van, *From Stupor to Narcosis. A Study of the Development of Inhalation Anaesthesia in the Surgical Department of the Leiden Academic Hospital*. Delden 1991.
- Wilhelm, F.A., *English in the Netherlands, a history of foreign language teaching 1800-1920*. Nijmegen 2005.
- Willink, B., 'Een inleiding tot de Tweede Gouden Eeuw. De wetten van 1863 en 1876 en de wedergeboorte van de Nederlandse natuurwetenschap', in: *Hollands Maandblad* 22 (1980) 3-9.
- Willink, B., *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen*. Rotterdam 1988.
- Willink, B., *De tweede Gouden Eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor natuurwetenschappen 1870-1940*. Amsterdam 1998.
- Winkler, C., 'Het hooger onderwijs in de geneeskunde in Nederland', in: *De Gids* (1901) 103-135.
- Winkler, C. *Herinneringen*. Arnhem 1947. (Zie ook: L.J. Endtz).
- With, C. de, F. Haverkamp & O. Mertens, *Vriendschap voor het leven. Reisimpressies en herinneringen aan de Leidse Sociëteit Minerva van Alexander Ver Huell (tentoonstellingscatalogus Universiteitsbibliotheek)*. Leiden 2004.
- Woltjer, J.J., *De Leidse Universiteit in verleden en heden*. Leiden 1965.
- Woud, A. van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam 2006.
- Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.
- Wylick, W.A.H. van, *Röntgen en Nederland. Röntgens betrekkingen tot Nederland en de opkomst der Röntgenologie hier te lande*. Utrecht 1966.
- Wylick, W.A.H. van, *75 jaar Nederlandse Vereniging voor Radiologie. Nederlandse bijdragen tot de ontwikkeling van de röntgenologie*. (z.p.) 1976.
- Zaayer, J.H., 'In Memoriam. J.A. Korteweg', in: *NTvG* 74/I.13 (1930) 1566-1572.
- Zaayer, T., 'Geneeskunde en maatschappij', in: *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1880-1881*, 47-71.
- Zaayer, T., *Levensbericht van D.E. Siegenbeek van Heukelom*. Leiden 1901.
- Zanden, P.J. van der, 'Studenten en burgers. Een wandeling door Leiden anno 1853', in: *LJb* 73 (1981) 111-130.
- Zeeman, W.P.C. c.s., 'De geneeskunde', in: H. Brugmans e.a. (red.), *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932. 163-223.
- Zoeteman-van Pelt, M., *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siam gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'*. Leiden 2011.
- Zon, H. van, 'Openbare hygiëne', in: H.W. Lintsen (hoofred.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, II. Zutphen 1993. 47-79.
- Zonneveld, P. van, *De Romantische Club. Leidse student-auteurs 1830-1840*. Leiden 1993.
- Zonneveld, P. van, *Door de straten der Sleutelstad... Een literaire wandeling door het Leiden van Piet Paaltjens*. Amsterdam 2006.

Zonneveld, P. van, 'Leiden: het Rapenburg. De buskruitramp van 12 januari 1807', in: J. Bank en M. Mathijssen (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2006. 36-47.

Zonneveld, P. van - zie N(icolaas) Beets.

Zwaveling, A. en G. Hulsman, 'Machiel Polano, laatste heelmeeester van het oude tijdperk', in: *NTvG* 109/II (1965) 2091-2095.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Academisch Historisch Museum, Leiden 124, 142, 148, 152, 158, 166, 202 (boven), 220, 222 (boven), 246, 247, 248, 254, 256, 258, 263, 266, 277, 282, 289, 292, 296, 300, 308, 315, 321, 328, 335, 346, 354, 362, 376, 380, 418, 421, 427, 430, 432, 459, 466, 524, 526

Archief Eemland, Amersfoort 120

Bibliothèque Nationale, Parijs 73

Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam 33, 35, 37, 39, 181, 368, 386, 388-389, 447

Centrale Fotodienst Medische Faculteit, Leiden 127, 188, 202 (onder), 203, 206, 209 (onder), 222 (onder), 224

Collectie IJ.L.C.A. Brouwer, Vianen 463

Collectie H. Eijssens, Arnhem 161, 399, 401

Collectie Gemeentearchief Rotterdam 399, 401

Collectie A.M. Sickens de Wal-Freeze, Voorburg 408

Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden > Regionaal Archief Leiden

Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht 31, 32, 83

Huis Van Gijn, Dordrecht 415

Museum Boerhaave, Leiden 61 (vgl. 271), 66, 128, 150, 200, 204, 209 (boven), 387

Regionaal Archief Leiden 205, 440, 444, 453, 478, 484, 491, 500, 504

Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Leiden > Museum Boerhaave, Leiden

Schulman b.v., Bussum 395

Universiteitsmuseum 'De Agnietenkapel', Amsterdam > Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam